

2017 - يىللىق 4 - سان

باش مۇھەررىرى: مۇختار مامۇت   مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: مۇھەممەتتۇردى مىرزىتەخىت

بۇ ساندا

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

دىۋانى شەيخزادە ئاتايى ..... مەۋلانا ئاتايى (5)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئەرافات ھەسەن

بىزنىڭ ۋەسىقىلىرىمىز

ئوت - چۆپ، گۈل - گىياھ ۋە دەل - دەرەخلەر ھەققىدە بايانلار ..... (36)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت قۇدرەت ھەمراھ
شاجوۋ ئۇيغۇرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ يازما يادىكارلىقلىرى ..... ياك فۇشۇ (48)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: خالىق ئاۋۇت

تېبابەت دۇردانلىرى

«دىۋانو لۇغەتتە تۈرك» تىكى باش ئاغرىقىغا ئائىت سۆزلۈكلەردىن قەدىمىي تېبابىتىمىزگە نەزەر ..... (65)
ئىسرائىل مۇتىللا

مەشھۇر ئەسەرلەر

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى تەبىئىي گۈزەللىككە دائىر تەسۋىرىي بايانلار ..... ئابلىز مۇھەممەد سايرامى (73)

ئەدەبىي مۇھاكىمىلەر

ئايازىنىڭ يېڭىدىن تېپىلغان شېئىرلىرىدىكى مۇخەممەسلەرنىڭ ۋەزنى ھەققىدە ..... ئەكبەر ئەنۋەر (80)

مەشھۇر كلاسسىكلار

ئەمىر خۇسراۋ دېھلەۋىي رۇبائىلىرى ..... ماخمۇد مۇھەممەد (85)

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى

- (89) ..... مۇھەببەت قوشاقلرى
- ئەل - يۇرت توغرىسىدا ماقال - تەمسىللەر ..... توپلاپ رەتلىگۈچى: شېرىنگۈل ھاساننىياز نۇر (95)
- چۆچەكلەر ..... توپلاپ رەتلىگۈچىلەر: مۇھەممەدجان تىلىۋالدى، ئالىجان ئادىل (103)

※

مۇقاۋىنىڭ 1 - بېتىدە: شەرق رافائىلى دەپ نام ئالغان، نەۋائىينىڭ شاگىرتى، مىنياتۇرا رەسسامى كامالىدىن بېھزاد (تەمىنلىگۈچى مەمەت نەۋبەت)

※ ※ ※

مەسئۇل مۇھەررىرى : دىئارام باھاۋىدىن
 كوررېكتورى : ۋەلى زەيدۇن
 مۇقاۋا لايىھىلىگۈچى: مەمەت نەۋبەت

تەھرىر بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 0991 - 2827971
 ئېلېكترونلۇق خەت ساندۇقى: bulak@aliyun.com
 تارقىتىش بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 0991 - 2827472

دېۋانى شەيخزادە ئاتايى *

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئەرافات ھەسەن

* * * *

208

— V — / — — V — / — — V — / — — V —
 فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
 (رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇف)

ئاشقى بىچارەنىڭ ئۆلمەكتىن ئۆزگە چارەسى	ئەي مەلاھەت باغنىڭ بىر سەرۋى گۈلرۇ خسارەسى
جەننەتى ئەلادا كۆڭلى زەررەئى قىلماس قەرار	كەشى ئەنۋارى تەجەللىدۇر يۈزۈڭ نەززارەسى
كىمكى بولدى نازەننەلەر كۈيىنىڭ ئاۋارەسى	ئارەزىڭ ئاللىندا ئاين نەچچە ئەرز ئەتكەي فەلەك
كۆز ئۇچىدىن تۇيغۇچە ئوردى ئاتايى جانغا	بىر ئورۇس قولىمىش ئەمەسدۇر خۇسرەۋى سەييارەسى
ناۋەكى دىلدۇزنى ئول غەمزەئى ئەييارەسى	لەئلى جان بەخشىدىن ئايرۇ يوقتۇر ئەي ئىيسا نەفەس

209

— — V / — V — V / V — — V / — V —
 مەفئۇۋلۇ فائىلاتۇ مەفائىلۇ فائىلاتۇن
 (مۇزارىئى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەكفۇفى مەھزۇف)

زۇلفۇڭ خىيالى بولغالى باشمىغا سايەبان	ھەر تۈنكى قىلسام ئول بۈبەكى فىتنە يادىنى
ئىلىمان كۆزۈمگە تاجى سەرى كەيقۇبادىنى	يۈرمەن ياشىدىن ئىككى كۆزۈمنىڭ سەۋادىنى
ۋەسل ئىستەسەڭ كۆڭۈل يولىدا خاكى راھ بول	بولسۇن ھەرام كۆڭلۈمە دەردۇ مۇھەببەتتىڭ
كىم ئەھلى دىللار ئاندا تاپىپتۇر مۇرادىنى	جەۋرۇڭدىن ئۆزگە قىلسام ئەگەر ^① ئىتتىقادىنى

* بېشى ئۆتكەن ساندا

ئەي پادشاھى مۈلكۈ مەلاھەت خۇدای ئۈچۈن بەر لۇتقى ئېتىپ ئاتايىنى مەزلۇم دادىنى

210

— √ — / — — √ — / — — √ — / — — √ —
 فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
 (رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇقى)

ئەي مېنىڭ قەسدىمغە قويغان زۇلفىتەك قەتئالى
 نېچە سەرگەردان تۇتارسەن مەن پەرىشان ھالى
 بىر قىيا باقماق بىلە يۈز مىڭ كۆڭۈل سەيدىڭ بولۇر
 ئەي قارا كۆز كىمىدىن ئۆگرەندىڭ بۇ مۇنچە ئالى
 كۆزلەرىم دەرياسىدىن ھەردەم خىيالىڭ كەچكەلى
 كىرىپكىمنىڭ خەسلەرىندىن باغلامشىمەن سالى
 قەندى لەئلىڭنىڭ نەباتىن كۆرگەلى جان تۇتسى
 يىغمادى پەرۋازدىن بىر لەھزە² پەردۇ بالنى
 كۆزگە ئىلماس مالۇ مۈلكۈ دۇنيانىڭ ئازادەئى
 كىم ئىچەر مەھبۇب ئېلىندىن جامى مالاىنى
 ئىشقى رەمزىدىن ئەگەر بىر قىلچە فەھم ئەتسە فەقىم
 تەرك ئېتەر ئەردى قامۇق فەتۋاۋۇ قىلۇ قالنى
 ئۆلگەلى يەتتى ئاتايى قۇل فىراقىڭ ئېلىكىدىن
 بىر دەمى ئاخىر نە بولدى سور بېگىم ئەھۋالنى

211

— √ — / — — √ — / — — √ — / — — √ —
 فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
 (رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇقى)

ئەي قەدىڭ تۇبى نىھالى ۋەي يۈزۈڭ جەننەت گۈلى
 نەفەئى چىنۇ خوتەن ھىندۇبى زۇلفۇڭنىڭ قولى
 خاتىرى جەمئى خەلايىقىنى پەرىشان ئەيلەدى
 تاڭ يېلىندىن داغىلىپ گۈل ئۈزرە زۇلفۇڭ سۈنبۈلى
 گەر نىقاب ئالساڭ يۈزۈڭدىن نالە قىلسام نە ئەجەب
 كىم گۈل ئاچىلسا بولۇر پەيۋەستە بۇلبۇل غۇلغۇلى
 قان يۇتارمەن غەيرەت ئېلىكىدىن سۇراھىتەك مۇدام
 سۇ ئىچەردە دەم بەدەم لەئلىڭنى ئۆپسە قۇلقولى
 يۈز تۈمەن مىڭ غەم بىلە قىلدى ئاتايىنى ئەسىر
 زۇلفى ھىندۇستانى سەۋداسىندا ماھى كابۇلى

212

— — √ / — — — √ / — — — √
 مەفائىلىن مەفائىلىن فەئۇۋۇلۇن
 (ھەزەجى مۇسەددەسى مەھزۇقى)

كۆڭۈل ئالدىڭ بېگىم ياشۇرماغىڭ نە
 جەفانى ھەددىدىن ئاشۇرماغىڭ نە
 رەقبىلەرغە قىلۇر لەئلىڭ تەبەسسۇم
 قانىمنى غۇسسەدىن تاشۇرماغىڭ³ نە
 كۆڭۈل شىيشەسىدە مېھرىڭ مەيدۇر
 جەفا بىرلە ئاگا تاش ئۇرماغىڭ نە

ئاتايى يەرگە يەل زۇلفىن تېگۈرمەس
قارا يەرگە سېنىڭ باش ئۇرماغىڭ نە

يۈرۈردە يەڭ بىلە ئاغزىڭنى تۇتما
نېمەكىم يوقتۇرۇر ياشۇرماغىڭ نە

213

—V— / — —V— / — —V— / — —V—
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
(رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇق)

تۇتيا بولغاي كۈھلغا قۇل سفاھان بەندەسى

دېلبەرا شەكەر لەبىڭنىڭ تۇتسى جان بەندەسى
ئىسايى مەريەم گەدايى ئابى ھەيۋان بەندەسى

گەر بۇتى چىنى يۈزۈڭگە ئوخشاسا فىلجۈملەئى
نە ئەجەب گەر بولسالىر قەسسۇ رۇھبان بەندەسى

سەلتەنەت دەئۋا قىلۇر باغ ئىچرە نە ئازادەلىق
بولغالى نەخلى قەدىڭنىڭ سەرۋى بوستان بەندەسى

ھۈججەتى خەت بىرلە زۇلفۇڭ قىلدى سابىت دەئۇسىن
تاكى سۇنبۇل سۇندى بوينىن بولدى رەيھان بەندەسى

قۇل بولاي قاش ئويناتىپ كۆز ئۇچىدىن باقمىغاڭ
كىم جەھان ئەھلى بولۇر پەيۋەستە ئىھسان بەندەسى

ئەي ئاتايى گەرچە سەن دەئۋا قىلۇرسەن قۇللۇغىن
مۇرغا تەگمەس ۋەلې بولغاي سۈلەيمان بەندەسى

گەر ئىراق ئەھلىنە يەتسە خاكى راھىڭ گەردىدىن

214

—V— / — —V— / — —V— / — —V—
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
(رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇق)

نە ئۈچۈن ئەۋۋەل ئۆزۈڭگە ئاشنا قىلدىڭ مېنى

خانى ۋەسلىڭدىن نىگارا بېنەۋا قىلدىڭ مېنى
كۈي بەكۈيۈ دەربەدەرلەردەك گەدا قىلدىڭ مېنى

ئەي كۆڭۈل سەۋمە دېدىم خۇبلىرنى سەۋدۈڭ ئاقبەت
بىر بەلالىقىنىڭ ئېلىندە مۇبتەلا قىلدىڭ مېنى

قالماي ئالەمدە بىر جەۋرۇ جەفا مەن كۆرمەگەن
تا جەمالىڭدىن يامان كۆزدەك جۇدا قىلدىڭ مېنى

گەر ئاتايتەك سېنى سەۋدۈم گۇناھى قىلمايم
كىم مۇنۇڭدەك بەستەئى بەندۇ بەلا قىلدىڭ مېنى

ئەي جەفاچى چۈن قىلۇرسەن ئاخىرى بېگانەلىك

215

—V— / — —V— / — —V— / — —V—
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
(رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇق)

مەن نېتەي باغى بېھىشتۇ خىزىر ئۆمرىڭنىڭ ماڭا
لەبلەرىڭدۇر ئابى ھەيۋان بىرلە كەۋسەر شەربەتى

نافەئى زۇلفۇڭ خىيالى بىرلە ئەي چىن لۇئەبەتى
قايغۇدىن قان ئەيلەدى باغرىمنى سەۋدا زەھمەتى

يا ۋىسالىڭدىن كەرەم قىل يا مېنى ئۆلتۈر رەۋان
كىم كېرەكمەس^① سەنسىزىن ۋەللەھ ماڭا جان مىننەتى

گەرچە سۈننەت بولسا خۇبىلار قاشىدا قان ئەيلەمەك
فەرزى ئەين ئولدى كۆزۈڭۈزدىن ئالارنىڭ سۈننەتى

قىلماغاي سەجدە ئاتايى كەئبەنىڭ مېھرابىنا
بولماغۇنچە كۆڭلىدە ئول قاشۇ كۆزنىڭ نىيەتى

سەۋسە ئەل تۇبى نېھالنى مەن سېۋەي قەددىڭنىكىم
خۇشدۇرۇر دەرۋىش كىشىنىڭ بولسا ئالىي ھىممەتى

216

V — V — / V V — — / V — V — / — —
مەفائىلۇن مەفائىلۇن فەئىلاتۇن مەفائىلۇن فەئىلۇن
(مۇجتەسى مۇسەممەنى مەخبۇنى ئەسلەم)

نې مۇنچە يازغۇرادۇر شەيخى پارسا بىزنى
رەقىب جانىنى تەندىن جۇدا - جۇدا قىلسۇن
ئايىردى زۇلم ئىلە مەھبۇبىدىن جۇدا بىزنى
كىشى جەھاندا رىزا بىرلە تەركى جان ئەتمەس
مەگەركى سەندىن ئايىرغاي بېگىم قەزا بىزنى
ئىتىڭ ئاتايغا تۈنلەر ئاچىغىلانىپ ئايتۇر
سۈچۈك ئۇيۇقلاغالى قويغىل ئەي گەدا بىزنى

ئۇنۇتتى بىر يولى ئول يارى بۇدەفا بىزنى
فراقى دەردى بىلە قىلدى مۇبتەلا بىزنى
مۇرادىم ئىككى جەھاندا بۇدۇركى گەھ - گاهى
ئۆتەردە كۆز ئۇچىدىن قىلسا مەرھەبا بىزنى
مۇھەببەتتىگە كۆڭۈل چۈنكى بولدى ئوقتەك راست
ئايىرما ئەمدى ئۆزۈڭدىن ئى^② قاشى يا بىزنى
چۈ قىسمەتى ئەزەلىيدۇر شەرابى ناب ئىچمەك

217

— — / — V — V / — — V V / — V — V
مەفتۇۋلۇ مەفائىلۇ مەفائىلۇ فەئۇۋلۇ
(ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخزەبى مەكفۇنى مەھزۇنى)

ئارتۇق ياراتىپتۇر بارىسىدىن تۈزۈڭۈزنى
كىش جۇببە ھەرارەت كېتۈرۈر كەيمەڭز ئانى
ئاستەك تەنىڭز^③ ئۈزرە يايىڭ قۇندۇزۇڭۈزنى
ئەي يۈزى قەمەر قىلماس ئاتايغا مۇۋافىق
دەۋرانى فەلەك ھەجرى بىلە يۈلدۈزۇڭۈزنى

ئەلمىننەتۈللىلەھ يانا كۆردۈك يۈزۈڭۈزنى
ئېشىتتى قۇلاق دۇررى ئەدەنتەك سۆزۈڭۈزنى
ئايىنىڭ نە مۇفەتتان كۆزى بار نە قارا قاشى
ئوخشاتماغاسز ئول فەلەككىگە ئۆزۈڭۈزنى
قەسسامى ئەزەل ھۇسنۇ مەلاھەت ئۆلەشۈردە

218

— V — / — — V — / — — V — / — — V —
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلۇن
(رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇنى)

ئەي دەمى ئىسايى مەرىم چەشمەنى ھەيۋان لەبى قاشلارنىڭ مېھرابى كەئبە چاھى زەمزمە غەبغەبى

سز رەقىبلەر مەزھەبىن تۇتماڭ بېگىمكىم خوش ئەمەس
ئەھرەمەنلەر مىللەتى بىرلە سۈلەيمان مەزھەبى

ئاھۋىي جەننەت ئىپارى بىرلە يۇغرۇلمىش تەمام
كىم قۇچارسەن ھۈرنى ئۇشۇ ھەمايىل ئەشەبى

قىل ئاتايى كۆزلەرىڭگە سۈرمە ئالتۇن تۇپراغىن
قايسى يولدىنكىم ئۆتەر ئول سىيمتەننىڭ مەركەبى

يۈزۈڭ ئۈزرە كۆزلەرىڭ سەييارەسى كۆرگەچ ھەكىم
دېدىكىم ئاي ئاللىدا تۇغمىش سەئادەت كەۋكەبى

شېۋەۋۇ نازۇ كەردەشمە مەئدەنى ئەردى مەگەر
سىزگە تەئلىم ئەيلەگەن شىرىن مۇئەللىم مەكتەبى

نىشىنى نۇش ئورنىدا كۆرمەكتۇرۇ دەم ساقلاماق
لەئلىڭىز يادىندا قان ئىچكەن مۇھىبلار مەشرەبى

219

— — V / — V — V / V — —
مەفتۇۋلۇ مەفائىلۇن مەفتۇۋلۇن

(ھەزەجى مۇسەددەسى ئەخرەبى مەقبۇزى مەھزۇق)

ئاي ئۈزرە تامپتۇرۇر سىياھى

يۈز پارە قىلۇر كۆڭۈلنى گۈلتەك
ئول نەرگىسى شۇخۇڭ نىگاھى

ئاھىم تۇتۇنىدىن ئاسراغىل سەن
ئايىنەئى ھۈسنىنى ئىلاھى

بىر ئاتماس ئاتايغا يۈزۈڭدىن
ھىجران تۇنىنىڭكى سۈبھىگاھى

ئەي تەلئەتى مەنزەرى ئىلاھى
ھۈسنى ئېلىنىڭ ئىنچۇ پادشاھى

بۇ ھۈسنى ئىلە ھۈر يا پەرى سەن
ئىنسان سېنى بىلمەدى كەماھى

يوق دەۋرى قەمەردە زۇلفۇڭۇزتەك
دېۋانە كۆڭۈللەرىڭ پەناھى

قۇدرەت قەلەمى ئۇچىدىن ئول خال

220

— — — V / — — — V / — — — V / — — — V
مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن

(ھەزەجى مۇسەممەنى سالىم)

كى كەتمەس قاشىدىن^۹ بىردەم ئانىڭ ئول تۇرۇق ئوق ياسى

ئەگەر كۆك تون كىيىپ چىقساڭ خىرامان ئەي يۈزى ئايىم
بولۇر ئول دەم رەۋان سارىق يۈزۈمدىن نېل دەرياسى

يىغىپ چىن لەشكەرى سالسا موغۇلانە كۆزۈڭ يۈزگە
چاغاتاي بىرلە ئۆزبەكنى ئالۇر تاراجۇ ياغماسى

ئاتايى خاسلىق دەئۋا قىلۇرسەن ياخشىلار سىرىن
كۆڭۈلدە ساقلاكىم ئاسرۇ ياماندۇر ئام غەۋغاسى

جەھاندىن تەلبە كۆڭلۈمنىڭ بار ئەردى خوش تەبەرراسى
ئۈزۈن ئەندىشەگە سالدى نېتەي زۇلفۇڭ تەمەنناسى

ئەگەر ئۇچماق باغىندا مۇيەسسەر بولماسا ۋەسلىڭ
ماڭا دەۋزەخ ئېرۇر ۋەللاھ ئانىڭ فىردەۋسى ئەئلاسى

بۇ نې يۈزدۈر بۇ نې كۆزدۈر بۇ نې شىرىن شەكەر سۆزدۈر
كى يوقتۇر رۇمۇ چىنۇ مىسىر ئېلىنىدە مىسلۇ ھەمتاسى

كىشى كۆرمەيدۇرۇر ھەرگىز كۆزۈڭ سەيياىدەتكە خۇنىي

221

— V — / — — V — / — — V — / — — V —
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
(رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇق)

ئەي ساچىڭ زەنجىرىنىڭ ئەقلى خىرەد دىۋانەسى
قىسسەئى لەيلىيۇ مەجنۇن كەمتەرىن ئەفسانەسى
يەر بىلە ھەمۇار بولدى سەيلى ھىجران ئېلىكىدىن
گەنجى ھۇسۇنۇڭ ئارزۇسىدا بۇ كۆڭۈل ۋەيرانەسى
كۆپ كىشى دەئۋا قىلۇر شەمئى جەمالىڭ مەھرىنى
يوق يانا مەندەك يانار بىر ئىچكىۋەر پەرۋانەسى
ئىشەرەتۇ شادى بىلە گۈلزار ئىچىندە ئولتۇرۇر
ھىندۇيى ساھىب سەئادەتدۇر ئوشال مەك دانەسى
ئاشىنالىق دەئۋاسىن سابىت قىلۇر ئىشقىڭ بىلە
كىمكى ئەقلى ھۇشدىن مۇتلەق بولۇر بېگانەسى
بادەئى ھۇسۇنۇڭ بىلە مەغرۇر بولما ئاسرۇكىم
ئاقىبەت غەم شەرىبەتىن ئىچرۇر فەلەك پەيمانەسى
خارلىق ھەددىن ئاشىپتۇر ئىلتىفات ئەت گەھ گەھى
ئەي ئاتاينىڭ ئەزىزراق جانىدىن جانانەسى

222

— V — / — — V — / — — V — / — — V —
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
(رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇق)

كۆرگەلى سەن كۆزلەرى سەييارە يۈزى ماھنى
ھەر سەھەر يەتتى فەلەكتىن ئۆتكەنرۇرمەن ئاھنى
شەھسەۋارى ھۇسن سەن سەن مەن يولۇڭدا خاكى راھ
لۇتقى ئېتىپ يەردىن كۆتەر بىردەم بۇ خاكى راھنى
ئەي كۆڭۈل گەر چىقسا جانىڭ شەۋقىدە ئازدۇر ھەنۇز
سەن گەداغا كىم دېدى سەۋ دەپ ئانىڭدەك شاھنى
ئەنبەرى سارا نە ھاجەت ناپەئى تاتار® ھەم
چۈن مۇئەتتەر قىلدى زۇلفۇڭ خەيمەۋۇ خىرگاھنى
كەھرەبا قىلدىم يۈزۈمنى رەشك ئېلىندىن كۆرگەلى
يول يۈرۈردە دامەنى پاكىڭدا بەرگى كاھنى
جەننەتى ئەئلا كۆڭۈلدىن چىقتى خۇلدۇ قەسىرى ھۇر
تا سېنىڭ كۈيۈڭدا قىلدىم جايۇ مەنزىلگاھنى
بۇ ئاتايتەك گەدايى كۆرمەدۈك ھىممەت بەلەند
كىم سېنىڭ سەرۋى قەدىڭدىن قىلدى شەيئىللاھنى

223

— — V / — — — V / — — — V
مەفائىلىۈن مەفائىلىۈن مەفائىلىۈن
(ھەزەجى مۇسەددەسى مەھزۇق)

جەمالىڭ رەۋزەنىڭ باغى جىنانى
لەبىڭ ئابى ھەياتى جاۋىدانى
يۈزۈڭ ماھىيەتتىن تەڭرى بىلۇر بەس
نە ھەددى ئەقىل ئېرۇر شەرھۇ بەيانى
تەبەسسۇم قىلدى بولسۇن زەررە زاھىر
مۇھەببەت ئەھلىنىڭ رەمى نېھانى

جەمۇ ئىسكەندەرۇ جەمشىدۇ جۈنە
ئېشىكىگىنىڭ كەمىنە پاسبانى

ئاتايغا ئىنايەت قىل كى شەھلەر
سورارلار گاه گاهى ھەم گەدانى

كۆرەر ئول يۈزۈ كۆزنىڭ تالىنىدا
مۇنەججىم ئاي ئىلە زۇھرە قىرانى

مۇئەزرىن كۆرگەلى رەئنا قەدىگىنى
ئۈنۈتتى قامەتۇ ھەييۇ ئەلانى

224

—V— / — —V— / — —V— / — —V—
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
(رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇقى)

كىم سېنى ھۈسن ئېلى شادۇ بىزنى غەمگىن ئەيلەدى
جان بېرەي لەئلىگەكىم فەرھادى مىسكىن ئاقبەت
جانى شىرىننىن فىدايى ئىشقى شىرىن ئەيلەدى
زۇلفى مۇشكىننىن تاراردا كۆردۈم ئول ئاھۇ قاراق
سۇنبۇلى تەردىن نىقابى بەرگى نەسىرىن ئەيلەدى
ماھ رۇخلار مېھرىدىن خۇد ئۆزگە يازۇق قىلمادى
بەس فەلەك مۇنچە ئاتايى بىرلە نى كىن ئەيلەدى

كۆزلەرگىكىم قەسدى جانۇ غارەتى دىن ئەيلەدى
بىر نەزەردە يۈز تۈمەن ئاشقىنى مىسكىن ئەيلەدى
تاڭ يېلى ساچىڭ نەسىمىدىن خوتەن ئىقلىمىنە
شەممەئىي ئېلىتىپ شىكەستى نافەئى چىن ئەيلەدى
كىمگە ئىتاي مەن بۇ ھىجران ئاچچىغىنىكىم ھەر كېچە
زەھرى غەم بىرلە مېنىڭ جانىمغا نى قىن ئەيلەدى
شۈكر ئۈچۈن قىل بىر تەرەھھۇم بىزگە ئول تەڭرى ئۈچۈن

225

—V— / — —V— / — —V— / — —V—
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
(رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇقى)

شېۋە بىرلە مۇبەتلا قىلدى كۆڭۈل ھارۇتىنى
خىزىنىڭ سۈيىن ياشۇردى شەككەر ئاغزىڭ شەرىبەتى
سەبىزەئى لەئلى لەبىڭ ھەم سەبىزى خەت ياقۇتىنى
ئۆلگەلى يەتتى ئاتايى ئول قەدۇ قامەت ئۈچۈن
قىلغاسىز سەرۋۇ سەنۇبەردىن ئانىڭ تابۇتىنى

ئىككى لەئلىنە قاچانكىم دۇرچ ئېتەر ياقۇتىنى
چەشمەئى ھەيۋان ئىچىنىدە كۆرگۈزۈر جان قۇتىنى
ھۇرلار كەۋسەر شەرابىن ئىچمەگەيلەر رەۋزەدە
لەبلىرىڭ جامى مەيىنىڭ تاپسالار سەرقۇتىنى
چاھى بابىلتەك قىلىپ غەم گۈشەسىن ساھىر كۆزۈڭ

226

—V— / — —V— / — —V— / — —V—
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
(رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇقى)

ھۈسنىنا ھۇرۇ مەلەك جان بىرلە بولمىش مۇشتەرى

يارەب ئول ئارەزمۇدۇر يا ئافتابى خاۋەرى

ساچمۇ يا سۇنبۇلمۇ يا گەنج ئۈستىدە ياتۇر ئىلان
يا كېلىپتۇر رۇم ئېلىگە چىنۇ ماچىن لەشكەرى
قاشمۇ يا قەۋسى قۇزەھ يا كەئبەنىڭ مېھرابىمۇ
يا ھىلالى ئىيدتۇر يا تاقى كۇسرا مەنزەرى
يارەب ئول غەبغەبمۇدۇر يا سىيى سىيىمىن سەرۋ ئۇزە
كىم مەسىيە ئاغزىنىڭ ئىجازىدىن بولمىش بەرى
ئەي ئاتايى بۇ سېنىڭ شىرىڭمۇ يا لۇئۇئى تەر
يا قىلىپسەن سېھرى نەيرەنجاتۇ سەيد ئەتسەڭ پەرى

خىزرى فەررۇ خېيەمىدۇر ئول يۈز ئۇزە يا خەتمۇدۇر
كىم يازپتۇر سەفەئى جانغا ئەزەل كاتىبلەرى^۹
مەغمۇدۇر يا نۇقتەئى ئەنبەرمۇ يا فىلىلمۇدۇر
ئەغمۇدۇر يا لالەئى نۇئمانۇ ۋەردى ئەھمەرى
كۆزمۇ يا ئافەتمۇدۇر يا فىتنەئى دەۋرى قەمەر
سۆزمۇ يا دۇررى ئەدەن يا مىسر ئېلىنىڭ شەككەرى
لەبمۇدۇر يا ئىسايى مەريەممۇ يا ئابى ھەيات
قەدمۇ يا جانۇ رەۋان يا رۇھى قۇدىسى پەيكەرى

227

— V — / V — — V / V — V — / V — —
مەفتۇۋلۇ فائىلاتۇ مەفائىلۇ فائىلۇن
(مۇزارىتى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەكفۇفى مەھزۇقى)

گەر ئىلتىفات قىلسا كۆڭۈل جامى جەم سارى
قويماس ھەرامى كۆزلەرى ئەييارلىق بىلە
مەيخانەدىن كىشىنى ھەرىمى ھەرەم سارى
بىسىيار قۇللۇغۇمنى مېنىڭ يەتكۈر ئەي سەبا
بارساڭ ئۇشال جەفاسى ئۈكۈش مېھرى كەم سارى
ساچىڭ ئاياغىڭ ئاللىدا باش قويغانىن كۆرۈپ
سەجدە قىلۇر ئاتايى داغى ئول قەدەم سارى

كۆڭلۈم ھەۋا قىلۇر يانا ئول زۇلفى خەم سارى
باشلاغۇسىدۇرۇر مېنى تەشۋىشۇ غەم سارى
چۈن باغلاماس ۋۇجۇد بىرەر سورماق ئاغزىدىن
مەن خەستە نەچچە جەھد قىلاين ئەدەم سارى
زاھىد يۈزۈڭنى كۆرگەلى ئەي كەئبەئى جەمال
يۈزىن ئۆيۈردى قىبلە سارىدىن سەنەم سارى
بولسۇن ھەرام لەئلىك ئۈچۈن قانلار ئىچكەنم

228

— — V / V — — V / V — — V / V — —
مەفتۇۋلۇ مەفائىلۇ مەفائىلۇ فەئۇۋلۇن
(ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەكفۇفى مەھزۇقى)

گۇياكى خىزىر^{۱۰} ئابى ھەيات ئۇزىرە ئېكپتۇر
لەئلى لەبىنىڭ ئۈستىدەكى مېھرىگىيانى
جان مەھرەم ئەمەس ئاشقۇ مەئشۇق ئاراسىندا
مەھرەم قىلا ئالمان ساڭا مەن بادى سەبانى
ئاشق كىشىلەر كۆڭلىنى بۇلبۇل بىگىن ئاۋلا
كىم گۈل چاغىدەك باقى دەگۈل ھۇسن ئەۋانى

ئىككى كۆزىكىم سېھر ئىلەدۇر سامىرى^{۱۱} سانى
ھەر گۈشەدە بار زۇلفى بىگىن يۈز نىگەرانى
كىم كۆردى فەلەك گەردىشىدە قاشۇ كۆزىتەك
ئىككى ياڭى ئاي بىر تولۇن ئاي بىرلە قىرانى
كۆرسە يۈزىنىڭ نەقىشىنى مەجنۇن بولۇر ئەردى
زۇلفى چىنىنىڭ سىلسىلەسى بەندىنە مانى

بارى ئاياما دەردۇ غەمىڭ بىرلە جەفانى

مەھرئىڭنى ئەگەر ئۇشۇبۇ ئاتايدىن ئاياساڭ

229

~ V — / V — — V / V — V — / V — —
 مەفتۇۋۇلۇ فائىلاتۇ مەفائىلۇ فائىلان
 (مۇزارىتى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەكفۇفى مەقسۇر)

چۈن سەيل ئاقار ھەمىيشە ئەگەر ياز ئاچىلسا ساي

ئەي كۆرك خاۋەرىدە كۆزى زۇھرە يۈزى ئاي
 خانى جەمالى ھۇسۇنۇغا شاھى فەلەك گەداي

ئەھ ئول دەممىكى سەرخۇشۇ سەن نەتتى ناز ئۈزە
 مەن ئۆپكەلى ئاياغى تۈتسام دېسەڭكى پاي

ئەينۇلەھيات ئاغزىڭ ئۈزە سەبزە خىزرتەك
 ئىسكەندەرى كۆڭۈلگە بۇ كۈن بولدى رەھنەماي

نە بار فەلەكتە رەھمۇ نە سەندە ۋەفاۋۇ مەھر
 ئەي دۈست مەن بۇ تالى ئىلە قاي سارى باراي

كۆڭلۈمكى ئەقلۇ سەبرۇ خىرەد بىرلە باي ئېدى
 ئىشقىڭ بىرەۋ ياندا جەمئىنى بەردى باي

ئالغاي مەگەر ئاتاينى ھىجران ئېلىكىدىن
 لۇتقى ئەلاۋۇ دەۋلەتۇ دىن سايەئى خۇداي

ئاچساڭ يۈزۈڭنى ئاقسا كۆزۈم ياشى نە ئەجەب

230

— V — / V — — V / V — V — / V — —
 مەفتۇۋۇلۇ فائىلاتۇ مەفائىلۇ فائىلۇن
 (مۇزارىتى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەكفۇفى مەھزۇف)

ئۆسۈك كىشى بىلۈرۈمۇ كىشىنىڭ گۇناھىنى

تا بېنىقاب كۆرگەلى ئول ھۇسن شاھىنى
 ئىلمان كۆزۈمگە زەررە فەلەك مەھرۇ ماھىنى

ھەر گوشەدىن كۆڭۈلگە تىكىلۈر بەلا ئوقى
 ياد ئەتسەم ئول قاراقچى قاراقىڭ نىگاھىنى

زۇلفىنى يۈزگە سالدى كۆڭۈل مۈلكىن ئالغالى
 يىغدى مەگەركى چىنۇ خوتەننىڭ سىپاھىنى

مەھرئىگىياھ دەرلەر ئانى تاپمادىم نېتەي
 ئەكتىم كۆڭۈلدە مەھرۇ مۇھەببەت گىياھىنى

تەخمىر ئېتەردە تىنەتتى ئادەمنى قۇدىسلار
 كەلتۈردى جەبرەئىل ئانىڭ خاكى راھىنى

سىررىڭنى جاندا ساقلاڭ ئاتاينى ۋەلېكىن ئاھ
 بېشىختىيار چىقسا نېچۈك ئەتسۈن ئاھىنى

نەرگىسكە باختى دەپ مېنى يازغۇردى كۆزلەرى

231

— V V / — V — V / — — V V / — V — V
 مەفائىلۇن فەئىلاتۇن مەفائىلۇن فەئىلۇن
 (مۇجتەسى مۇسەممەنى مەخبۇنى مەھزۇف)

ئەجەبكى سەئى ئىلە يەتكەي ئېتەكتە ئېلىكىم
 مەگەركى قولداغاي ئانى ئىنايەتنىڭ مەدەدى

ئانىڭكى بولسا سېنىڭتەك نىگارى سەرۋى قەدى
 ئىنايەتى ئەزەلەيدۇر سەئادەتى ئەبەدى

كى مەھزى رۇھى قۇدۇسدۇر ۋ سېنىڭ تەنىڭ ۋ جەسەدى
قاشىڭدا ئۆزىگە كىشىنى قاچان كۆرە ئالسۇن
ئاتايىكىم ئۆزىدىن يات ئولۇر ئۆزىگە جەدى

يۈزۈڭدە ئابىدى ئەسنام كۆرسە ھەق نۇرىن
قىلىپ سۇجۇد دېگەي يا سەنەمنى يا سەمەدى
نە دەپ دېسۇن كىشى تەركىبىنى ئەناسىردىن

232

— V V / — V — V / — — V V / — V — V
مەفائىلۇن فەئىلاتۇن مەفائىلۇن فەئىلۇن
(مۇجتەسسسى مۇسەممەنى مەخبۇنى مەھزۇف)

جەمال ئىچىندە ئىزافەتنى كۆرمەگەنتەك ئېدى
كۆزۈم مېنىڭ ساڭا تۇش بولماغۇنچە خۇبارنىڭ
يۈزىندە نۇرى لەتافەتنى كۆرمەگەنتەك ئېدى
ئاتايى سۆزلەرى لۇتفىغا يەتمەغۇنچە ۋ كىشى
كەمالى زېھنۇ زەرافەتنى كۆرمەگەنتەك ئېدى

كۆڭۈل ۋىسال ئىلە ئافەتنى كۆرمەگەنتەك ئېدى
يىراقلىق ئىچرە مەسافەتنى كۆرمەگەنتەك ئېدى
فراق لەشكەرى ناگاھ قىلدى جانغا ھۇجۇم
يوق ئەرسە فەتنەۋۇ ئافەتنى كۆرمەگەنتەك ئېدى
يۈزۈڭنى كۆرمەيىن ئەيىمى ھۇسنى يۇسۇفدىن

233

— V — / — — V — / — — V — / — — V —
فائىلۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
(رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇف)

دېدى دۇررۇ لەئلىغە ئەمدى بەھايى قالمادى
ئابى چەشمىغە رەقىبىڭ رەھم قىلغاندىن بېرى
ئىتلەرنىڭ بىرلە ئېشىكتە ماجھارايى قالمادى
تا قاشىڭ مېھرابىنى كۆردى ئەزىز جانىڭ ئۈچۈن
بۇ دۇئاڭۇيۇڭ ئوقۇماغان دۇئايى قالمادى
بىلگەسەن ئول دەم ئاتايى قەدىرىن ئەي سۇلتانى ھۇسنى
كىم دېگەيلەر ئول فەلان مىسكىن گەدايى قالمادى

ئەي بېگىم سەن قىلماغان جانغا جەفايى قالمادى
زۇلمۇ بېدادۇ غەمۇ رەنجۇ بەلايى قالمادى
خۇبارلار جەۋرۇ جەفاسىن مەنمۇ تارتارمەن مۇدام
يا جەھاندا مەندىن ئۆزىگە مۇبتەلايى قالمادى
خىزىر گۇيا مۇئەجىزىن خەتتىڭىغە بەردىكىم بۇ كۈن
ئابى ھەيۋانغا جۈز ئاندىن رەھنەمايى قالمادى
ئىشلەرنىڭ ئەرنىڭنى چۈن كۆردى مۇبەسسەر جەۋھەرىي

234

— V — / V — — V / V — V — / V — —
مەفئۇۋلۇ فائىلاتۇ مەفائىلۇ فائىلۇن
(مۇزاربىتى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەكفۇفى مەھزۇف)

ۋەسلىڭدۇر ئول كى جاندىرۇ ئاڭا قىيمەتۇ بەھا
ھۇسنىڭدۇر ئول كى يوقتۇر ئانىڭ ھەددۇ غايەتى

باغى بېھىشت رەۋزەڭنى ھۇسنىڭ كىنايەتى
ئابى ھەيات شەككەرى لەئلىڭ رىۋايەتى

بولدى ماغا چۇ گوشەئى چەشمىك ئىنايەتى
 تا پادشاھ بولغالى سەن ھۇسن مىسرىدا
 ئەفسانە بولدى يۇسۇفى كەنتان ھىكايەتى
 سۇفى ئاتايى ھالەتنى ئۆتكەنۇر ۋەلى
 ئىشقى ئىشىدۇر كىشىگە ئەزەلدىن ھىدايەتى

ھۇسن ئېلىنىڭ سۇيۇرغالنى چۇن ئۆلەشتىلەر
 بولدى سېنىڭكى ھۇدبەرى كۆڭلۇم ۋىلايەتى
 لەئلىگە سىم ئەلىق كەبى بارماقنى كەلتۈرۈپ
 دەرسەن كى نۇقتەدۇر بەلى خەتتىڭ نىھايەتى
 سالمان نەزەرنى ئۆزگە سەنەملەر جەمالىنا

235

— V — / V — — V / V — V — / V — —
 مەفتۇۋلۇ فائىلاتۇ مەفائىلۇ فائىلۇن
 (مۇزارىتى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەكفۇفى مەھزۇقى)

ھەر نەچچە سىنچىلار كىشى باشتىن ئاياغىنى
 تەلپىندى ھەر تەرەقى بۇيلە قۇشەك كۆڭۈل ۋەلى
 جان بوينىدىن ئايىرمادى زۇلفۇڭ توزاغىنى
 ئىچسۇن مەيى مۇفەررىھى گۈلرەنگى غەمزەداي
 بۇ دەۋردە كىم ئىستەسە خاتىر فەراغىنى
 ساچى بىگىن ئاتايى باشىڭ قوي ئاياغىنا
 يانسۇن دېسەڭ قاشىڭدا سەئادەت چىراغىنى

ئەي قويغۇچى كۆڭۈلگە غەمى ئىشقى داغىنى
 زۇلفۇڭ مۇشەۋۋەش ئەيلەدى جانىم دىماغىنى
 باقسۇن بويۇڭنى تۇبى نىھالىن كۆرەي دېگەن
 كۆرسۇن يۈزۈڭنى ئارزۇلاغان رەۋزە باغىنى
 نۇنۇلقەلەم رەمۇزىنى قاشىڭدىن ئاڭلاغان
 ئىلماس كۆزىگە نۇقتەچە يۈز قاق تاغىنى
 مەھزى رەۋانۇ رۇھتۇرۇر قەددۇ قامەتتىڭ

236

— V — / — — V — / — — V — / — — V —
 فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلۇن
 (رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇقى)

تا خىيالىڭنى كۆڭۈل مۇلكىندا سۇلتان قىلغالى
 سەرۋ بويۇقلارغا يوقتۇر ئىتتىمادىم راستى
 ئول ساچى مۇشكىن خىتا چىن ۋەئدە يالغان قىلغالى
 ياز فەسلىدۇر ۋەلى مەن يار ۋەسلىندىن يىراق
 نە يۈزىم بىرلە باراي مەن گەشتى بوستان قىلغالى
 گۈيدەك بولدى ئاتايى ھەر تەرەقى سەرگەشتە ھال
 ئول سەنەملەر شەھسەۋارى ئەزىمى چەۋگان قىلغالى

ئەي بېگىم ئىيد ئولدى كەل بىر لەھزە سەيران قىلغالى
 ئىيدگەھ خەلقىن مېنىڭدەك جۇملە ھەيران قىلغالى
 بارچە قۇربانلىق قىلۇرلار ئىيد ئۈچۈن مەن خەستەدىل
 كەلتۈرۈپتۇرمەن ساڭا جانىمنى قۇربان قىلغالى
 باغلامايدۇر ھۇسن ئېلىنىدە تاقى مئىمارى ئەزەل
 قاشلارنىڭدەك تا بىنايى توققۇز ئەيۋان قىلغالى
 خاتىرىمىدىن قىلدى غارەت دىنۇ دۇنيا فىكرىنى

237

— — — V / — — — V / — — — V / — — — V
 مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن
 (ھەزەجى مۇسەممەنى سالم)

خەزانتەك ئەيلەدى بەختىم بۇ ئىل ① فەسلى بەھارىمنى
 كى ھىجرانغا مۇبەددەل قىلدى ناگەھ ۋەسلى يارىمنى
 باش ئالىپ تەلبە ئىتلەرتەك رەقىبلەر جەۋرىدىن كەتتىم
 چۈ بىلىدىم ئىتچە ھەم يوقتۇر ئېشىكتە ئىتتىبارىمنى
 سەمەندى نەئلىن ئۆپكەيسەن تۈمەن تەئزىم ئىلە مەندىن
 ئۆتەردە كۆرسەڭ ئەي بادى سەبا گۈلگۈن سەۋارىمنى
 چەمەندە باغرى قان بولدى ئېشىتىپ لالە زارىمنى
 بېلى ئاغزى سىرىن ② ھەر نە يارىمدىن ياشۇرۇر ئەردىم
 تۆكۈلسۈن قانى فاش ئەتتى ئۇلۇسقا ئەشكىبارىمنى
 بۇ خاكىدىن يازۇغسىز گەر غۇبارى بولسا كۆڭلىدە
 فىراقى شۇكرى لىللەھ قويمادى گەردۇ غۇبارىمنى
 ئاتايغا يېتەر بۈكىم كېلىپ ئىتلەردىن سورسا
 ئېشىكتە بىلىدىگىزمۇ دەپ مېنىڭ ئۇل خاكسارىمنى
 ياغاڭ لالەزارنىڭ غەمىندە بەسكى بولدۇم زار

238

— — — V / V — — — V / V — — — V / V — — —
 مەفئۇۋلۇ مەفائىلۇ مەفائىلۇ فەئۇۋلۇن
 (ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەكفۇفى مەھزۇف)

ئەي لەبلەرى شەھدۇ شەكەرۇ مىسر نەباتى
 يۈسۈف كەبى شىرىن ھەرەكاتۇ سەكەناتى
 چۈن ھۈسنۇ جەمالىك تىلەمەي سەن سەدەقەڭدىن ③
 يەتمەسمۇ گەدالارغا بىرەر ھۈسن زەكاتى
 بۇ لەئىدە بار خاسىيەتى ئابى ھەياتى
 ئۇممانۇ مۇھىتۇ شەتۇ جەيھۇن تېگىزنى
 ياشۇردى فىراقىڭدا كۆزۈم ياشى فىراتى
 ھەر لەھزە قىلۇر سەجدە ئاتايى بوساغاڭغا
 چۈن ئۆلدۈر ئانىڭ كەئبەسىيۇ ھەم ئەرەفاتى
 سۆزلەردە كۆرۈپ لەئىلگە دەر سەيرەفىيى ھۈسن

239

— — — V / — — — V / — — — V
 مەفائىلۇن مەفائىلۇن فەئۇۋلۇن
 (ھەزەجى مۇسەددەسى مەھزۇف)

كۆيەر جانىم نېتەي دىلخاھ ئۈنۈتتى
 كۆڭۈل ئەھۋالىدىن ئاگاھ ئۈنۈتتى
 فەلەككە يەتسە ئاھىم نە ئەجەبىكىم
 مېنى ئول زۇھرە كۆزلۈك ماھ ئۈنۈتتى
 بۇ قۇلغا بار ئېكەن بىسىيار لۇتقى
 نە كەملىك بولدىكىم ناگاھ ئۈنۈتتى
 نە يولسىز كەلدى مەندىكىم مۇنۇڭدەك
 ئەزەلدىن جان ئىلە ھەمراھ ئۈنۈتتى
 فىراقىڭدا ماڭا تەسىم بولدى
 بۇ سۆزكىم ئاھ ئۈنۈتتى ئاھ ئۈنۈتتى
 قانى بىر مۇشقىيىكىم ياد بەرسە
 گەدايى مۇخلىسنى ئول شاھ ئۈنۈتتى

چۈسەندىن ئول خىرگاھ ئۈنۈقتى

ئاتايى خەيمە ئور مۈلكى ئەدەمدە

240

—V— / — —V— / — —V— / — —V—
 فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
 (رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇق)

تەينەتم تەخمىر قىلغان ھۈللەدە قۇدرەت يەدى

ئەي كەمالى دىلرەبالق باغنىڭ سەرۋى قەدى
 بىر زەمان ۋەسلىڭ ھەياتى خىزىرۇ ئۆمرى سەرمەدى

كاتىبى قۇدرەت خەتنىڭ تەھرىر ئېتەردە گۈل ئۈزە
 نۇقتەئى خالىڭ مەگەر ناگەھ قەلەمدىن ساچرادى

بىر كېچە ئاينى يۈزۈڭنىڭ قۇللارنىدىندۇر دېدىم
 ئۈشۈبۈ سۆزنى ئاي ۋە خۇد فىلھال كۆكتىن قارمادى

بەر تەرىقىمىم ئۇرار غەمزەڭ قىلىچىن كۆزلەرنىڭ
 بار سېنىڭدۇر ھۈدبەرىي ھۈسنى مەلاھەت سەرھەدى

ئارەزنىڭ بىرلە لەتافەت دەئۋا قىلغان ۋەجھىدىن
 گۈل گەھى ئۇردى سەباكىم بەرگ ياغلىق تىترەدى

دامى زۇلفۇڭ دانەسنىدىن جان قۇشنى ساقلاي دېدىم
 ئەقلى ھۈشۈم خىرمەنن ئاخىر مۇھەببەت ئۆرتەدى

مەن داغى بىر ئاستانىڭغا يۈزۈم سۈرتكەي ئېدىم
 گەر گەدالارغا مۇيەسسەر بولسا شەھلەر مەسنەدى

چۈن قەدىڭ ئىشقىندا جان بەردى ئاتايى دۇنيادا
 ئالى ھىممەتلەر زىيارەتگاھى بولغاي مەرقەدى

شەستى زۇلفۇڭنى مېنىڭ بوينۇمغا زەنجىر ئەيلەدى

241

—V— / — —V— / — —V— / — —V—
 فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
 (رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇق)

ئول بەدەندىن پىرەھەننىڭ تالىنى فەرخۇندەسى

ئەي بېگىم شەھدۇ شەكەر شىرىن سۆزۈڭنىڭ بەندەسى
 ئاھۈببى چىنۇ خوتەن ئىككى كۆزۈڭ شەرمەندەسى

سايەئى زۇلفۇڭ مېنىڭ باشىمغا بولسۇن مۇستەدام
 كىم غەنىيەتتۇر كىشىگە ئۆمرىنىڭ پاينەندەسى

ئەي مەلاھەت كىشۈەرنىڭ خۇسرەۋى غەم تاغدا
 بىزنى فەرھاد ئەيلەدى شىرىن دۇداقنىڭ خەندەسى

لەئلىڭىز بەرسە ئاتايىنىڭ مۇرادىن جان ئالىپ
 ئەل دېگەيلەر دۇنيادا سىزنى ئانىڭ جانەندەسى*

جان ياقاسىن پارە ئەيلەيكىم ماڭا بەرمەس ئېلىك

242

—V— / V— —V— / V—V— / V— —
 مەفئۇۋلۇ فائىلاتۇ مەفائىلۇ فائىلاتۇن
 (مۇزارىتى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەكفۇفى مەھزۇق)

ھۈسنىڭ زەكاتى قىل نەزەر ئەي پادشاھى ھۈسنى
 كۆز ئۈچىدىن ئۆتەردە بۇ مىسكىن گەدا سارى

ھەر كىمكى باقتى ئول كۆزى ئەينى بەلا سارى
 دەردىدىن ئۆلدى باقمادى بىردەم دەۋا سارى

245

— V — / — — V — / — — V — / — — V —
 فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
 (رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇقى)

ئەي كۆزۈڭ سەيدى خوتەن گۈلزارىنىڭ ئاھۇلارى
 ئەنبەرۇ مۈشكى خىتا^ۋ خالۇ خەتىڭ ھىندۇلارى
 كۆزلەرىمنىڭ ياشنى ھەسرەتدە ئۇممان ئەيلەدى
 رىشتەئى جان بىرلە تىزگەن تىشلەرنىڭ ئىنچۇلارى
 گەر باشى كۆككە يېتەر ئاي بىر ھەبەش قۇلدۇر ساڭا
 ھەر كىشى تويىماس مۇنىڭ^ۋ ئۇش يۈزىدە بەلگۈلەرى
 مۇئەجىزى مۇسا قاشنىدا بولدى فىرئەۋن ئەھلىتەك
 كۆزلەرنىڭ ئانىلىدا كەشمىر ئېلىنىڭ جادۇلارى
 گەر سەرايى جەننەتۈلمەئۇادا مەسكەن ئەيلەسەڭ
 سەھنىدە جارۇب بولغاي ھۇرلار گىيسۇلارى
 پىستەۋۇ فۇندۇق تالاشۇر ئوخشاماق تار ئاغزىغا
 مەغزى يوقلۇقتىن ئېرۇر يوق نېمەدە يارغۇلارى
 يىغلاتۇر قان ياش ئاتايى كۆزلەرنى يۈز ناز ئىلە
 بادەئى گۈلگۈن ئىچەردە غۇنچەدەك كۈلگۈلەرى

246

— — — V / — — — V / — — — V / — — — V
 مەفائىلىۈن مەفائىلىۈن مەفائىلىۈن مەفائىلىۈن
 (ھەزەجى مۇسەممەنى سالم)

ئەلا ئەي دەۋلەتى ۋەسىلىك كۆڭۈل مەتلۇبۇ مەقسۇدى
 سۆزۈڭدۈر شەككەرى مىسرىي دۇداقنىڭ قەندى مەھبۇدى
 تەلىم زۇھەدادۇ ئابىدىنى مەگەر گۇمراھ بولسۇن دەپ
 ياراتتى سەن يۈزى ئايىنى يەرۇ كۆكىنىڭكى مەئبۇدى
 ئۇشال سائىتىكى سەن تۇغدۇڭ مۇنەججىم تالىنىڭ كۆرگەچ
 دېدىكىم ئاشىق ئۆلتۈرمەكتۇرۇر ئەلبەتتە مەۋلۇدى
 تەبىبلەر مەنى ئېتەرلەر خەستەلەرنى مېۋەدىن ئەمما
 بولۇپتۇر خەستە كۆڭلۈمنىڭ ياغاغنىڭ نارىنا پۇدى
 جەمالىڭ نۇرىنى ئادەم جەبىنىدە كۆرۈپ شەيتان
 چۇ سەجدە قىلمايدى بولدى ھەمىيشە تەڭرى مەردۇدى
 سېنى خۇبلار شەھى دەرلەر گەدالارغا قىل ئىنئامى
 كىم ئاسرۇ ئەيب ئېرۇر ۋەللەھ شەھىكىم بولماسا جۇدى
 چۇ ئاشىق باغرى قاندىن سۇغاردىڭ تىغى غەمزەڭنى^ۋ
 ئاتايى جانۇ كۆڭلىدىن ھەم ئول لەھزە ئېلىك يۇدى

247

— — — V / — — — V / — — — V
 مەفائىلىۈن مەفائىلىۈن فەئۇۋلۇن
 (ھەزەجى مۇسەددەسى مەھزۇقى)

كەل ئەي دىلبەركى بوستان ۋەقتى بولدى
 گۈل ئاچىلدى گۈلىستان ۋەقتى بولدى
 قىلاي نالە باقىپ گۈلدەك يۈزۈڭە
 چۇ بۇلبۇللارغا ئەفغان ۋەقتى بولدى

چۈ گۈل چاكى گىربان ۋەقتى بولدى
 مۇغەننىلەرغە بۇلبۇللار بىگىن زار
 ھەزاران نەۋى ئىلھان ۋەقتى بولدى
 بۇ دەمكىم گۈل قىلۇر بۇلبۇلغا ئەلتاق
 ئاتاىغا ھەم ئىھسان ۋەقتى بولدى

گۈلۈ بۇلبۇل بىگىن گۈلبۇنلار ئىچرە
 نەشاتۇ ئەيشى پىنھان ۋەقتى بولدى
 ئۆگۈپ گۈلبەختەنى مەجلىسدە ھەردەم
 بولۇپ سەرخۇش گۈل ئەفشان ۋەقتى بولدى
 تۇرۇپ مەھبۇب ئاللىدا مۇھىبقا

248

— — V / V — — V / V — — V / V — —
 مەفتۇۋلۇ مەفائىلۇ مەفائىلۇ فەئۇۋلۇن
 (ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەكفۇفى مەھزۇف)

ھەققاكى مېنىڭ يوق گۈزەرىم نېتتى نە بولدى
 ئەي لۇئىبەتى شىرىن سېنى فەرھاد مەگىزلىك
 ئالەمغە يايلىدى سېۋەرىم نېتتى نە بولدى
 ئۇمرۇمنى سېنىڭ قۇللۇغۇغا سەرق قىلىپمەن
 ئەي ئۆز قۇلىدىن بېخەبەرىم نېتتى نە بولدى
 بىر زەررە سۈچۈك سۆزنى ئاتايدىن ئايارسەن
 ئەي لەبلەرى شەھدۇ شەكەرىم نېتتى نە بولدى

ئەي ئارەزى شەمسۇ قەمەرىم نېتتى نە بولدى
 ۋەي تىشلەرى دۇررۇ گۈھەرىم نېتتى نە بولدى
 كۆڭلۈم كۆيەرىندىن ساغا مەن پەند بېرۈرمەن
 ئەي مەرھەمى جانۇ جىگەرىم نېتتى نە بولدى
 سەن بار * ئېكەچ ئۆزگە كىشىگە نەزەر ئەتسەم
 چىقسۇن بۇ مېنىڭ دىيدەلەرىم نېتتى نە بولدى
 گەھ جەۋر ئىلە ئۆلتۈر مېنى گەھ ناز ئىلە سەندىن

249

— V — / V — — V / V — V — / V — —
 مەفتۇۋلۇ فائىلاتۇ مەفائىلۇ فائىلۇن
 (مۇزارىتى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەكفۇفى مەھزۇف)

ئەل بىلمەسۇن دەپ ئۆزىنى زەمزمەغە باغلاىدى
 ئەنقادۇرۇر جەھاندا ۋەفا بۇلبۇلى فەقىر
 بىلمەي كۆڭۈلنى * گۈلى خۇررەمغە باغلاىدى
 يەر كۆك تەھەممۇل ئەيلەمەگەن ئىشقى ئەمانەتەن
 جانى ھەزىنىنى خەستەنى ئادەمغە باغلاىدى
 بولدى ئاتاى سۆزى جەھاننىڭ مۇسەللەمى
 تا كۆڭلىن ئول جەمالى مۇسەللەمغە باغلاىدى

ھەر كىمكى كۆڭلىن ئول ساچى پۇرخەمغە باغلاىدى
 سەرگەشتە بولدى جانىنى ھەم غەمغە باغلاىدى
 لەئلى خەۋاسدۇركى ئۆلۈكنى تىرىك قىلۇر
 تەرسا بۇ سۆزنى ئىيسايى مەريەمغە باغلاىدى
 ھەيرەتقە قالدى ئەقلىكىم ئول شۇخ سېھر ئېتىپ
 ئالدى كەمەرنى يوق نېمەدىن گۈمغە * باغلاىدى
 خۇرشىد چەشمەسى قاشىدا سەبزە خىزرتەك

250

— — √ / — — — √ / — — — √
 مەفائىلۇن مەفائىلۇن فەئۇۋلۇن
 (ھەزەجى مۇسەددەسى مەھزۇقى)

سورارلار جۈملە ئالەم مۇتتەبەرنى	يۈزۈڭدىن گەر يىراق سالسام نەزەرنى
بويۇن سۇنسام غەمىڭغە ئەيب ئەمەسكىم	نېتەرمەن كۆزدە بۇ نۇرى بەسەرنى
زەبۇن ئەيلەر مۇھەببەت شىرى نەرنى	لەبىڭنى قاندا كۆرمىشىكىم ئۇياتتىن
رەقبۇ زاھىد ئاھىمدىن كۆيەرلەر	ياشۇردى بەند ئىچىندە نەي شەكەرنى
بەلې ئوت كۆيدۈرۈر ھەر خۇشكۈ تەرنى	نېنى خۇرشىد ئوقۇغاندىن ئەجەبتۇر
ئاتايى سەۋدى جاندىن قامەتلىكى	كى سۇلتان بىرلە تەڭ دەر دەر بەدەرنى
سېۋەر ھەق بىم يولدا راستلەرنى ^{۱۰}	غەرب ئېرۈر گەدانى سورماق ئەي شاھ

251

— — √ / — — — √ / — — — √
 مەفائىلۇن مەفائىلۇن فەئۇۋلۇن
 (ھەزەجى مۇسەددەسى مەھزۇقى)

خەمى زۇلفۇڭداغى چەۋگان ئۇمىدى	جەمالىڭدۇر بۇ خەستە جان ئۇمىدى
ئىنايەت قىلكى باردۇر بۇ گەدانىڭ	كى گۈلدۈر بۇلبۇلۇ بوستان ئۇمىدى
باشنىدا خىدمەتى سۇلتان ئۇمىدى	گەھى مەرجان تۆكەر گەھ دۇررى مەكنۇن
بۇ قۇل يۈز قاتلا غەمدىن ئۆلگەي ئەردى	كۆزۈمدىن ئول لەبۇ دەندان ئۇمىدى
بېگىندىن بولماسا ئىھسان ئۇمىدى	ساچار يۈلدۈز بىگىن تۈنلەر يۈزۈمدە
ئاتايى دەردىغە ئەي جان تەببى	ياشمىنى ئول ئىكى چولپان ئۇمىدى
ۋىسالىڭدىن ئېرۈر دەرمان ئۇمىدى	مېنى سەرگەشتە قىلدى گۈي ياڭلىغ

252

— √ — / — — √ — / — — √ — / — — √ —
 فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
 (رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇقى)

بۇ قەمەر دەۋرىندەغى ئاشۇفتە دىل ئوشاقنىڭ	ئەي مۇجەسسەم رۇھىدىن لەئلىڭدەدۇر ئىيسا دەمى
شامى زۇلفۇڭدۇر ئەلەيكۇم بىسسەۋادىل ئەئزەمى	ھۇسنىغا ئاشق فەلەك ھەيران پەرى قۇل ئادەمى

بولغاي ئەردى كۆڭلۈڭۈز نۇڭ زەررە ئەھدى مۇھكەمى
ئۇشبۇ يۈز نۇڭ ئاللىدا يالغۇز تۇتۇلماس تولۇن ئاي
ھەم ئېرۇر پەيۋەستە قاشىڭدىن ياڭى ئاينىڭ خەمى
گەرچە ئالەمدە پەرى رۇخسارەلەر كۆپتۇر ۋەلى
بار ئاتاينىڭ سىزنىڭ بىرلە بىر ئۆزىگە ئالەمى

ئۆلتۈرۈر داغى ئەدەم ئەيلەر مېنى خالى لەبىڭ
باۋۇجۇدىكىم ئېرۇر جانى ئەزىزىم ھەمدەمى
نە ئەجەب جەرراھ ئېرۇر غەمزەڭكىم* ئانىڭ قاشىدا
يوقتۇرۇر نەشتەردىن ئۆزىگە خەستەلەرغە مەرھەمى
ئايۇ كۈندىن ھۈسۈڭۈز بىسىيار ئېرۇر ئەي كاشكى

253

— V — — / — V — — / — V — — / — V —
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
(رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇق)

كىم خۇش ئەرمەس ئادەمىنىڭ ئاسرۇ ھەم كۆپ ئاقىلى
ساقلادىم خۇنخارلىق بىرلە كۆڭۈلنى مۇددەتسى
شۈكرى لىللەھ بولدى ئاخىر دەردى ئىشقىڭ قابىلى
يۈز ئۆيۈرگەي دەر مېنى سەندىن رەقىبىڭ جەۋر ئىلە
ھەق بىلۈر مۇھەلدۇر ئانىڭ بۇ خىيالى باتىلى
ھاشەلىللەھكىم ئاتايبى ئۆلسە ھەم ئۆلدۈم دېگەي
چۈنكى سەن ئىيسا نەفەس جانانەدۇرسەن قاتىلى

ئەي ۋىسالىڭ لەززەتى ئۈمرۈ تىرىكلىك ھاسىلى
بولمادىڭ بىر ھەجر ئىلە ئۆلگەن مۇھىبلار مايىلى
گەر ماڭا ئايدۇر يۈزۈڭ ھۈسن ئىچرە ئەمما كۆزلەرنىڭ
شېۋەۋۇ نازۇ كەرەشمە ئىلمىنىڭدۇر كامىلى
قىل نەزەر ھىرمان شەمايىل نا رەۋادۇر كۆزلەرە
بولماسۇن مەھرۇم ئىشكىڭدىن باشىمنىڭ سايەسى
سەن پەرى ئىشقىندا گەر دىۋانە بولسام قىلما ئەيب

254

~ — V / — — — V / — — — V
مەفائىلىۈن مەفائىلىۈن مەفائىلىۈن
(ھەزەجى مۇسەددەسى مەقسۇر)

ۋەلى قۇشتەك ئۇچار يەتكەچ ساڭا گۈي
نېھالى گۈلمۇدۇر چەۋگانىڭىزكىم
كېزەر تەگرەسەدە مىسلى سەبا گۈي
باشىندا بولماسا بىر ئىشقى ھالى
مۇنۇڭدەك بولماس ئەردى مۇبتەلا گۈي
ئاتايتەك مەگەر خۇبىلار قۇلىدۇر
كىم ئاسرۇ كۆپ چېكەر جەۋرۇ جەفا گۈي

قاچانكىم ئوينا سا ئول پادشا گۈي
ئوقۇر چەۋگانىنا يۈز مىڭ دۇئاگۈي
فىغانى زار ئېتەر سەرگەشتەلەرتەك
ئەگەر چەۋگانىدىن بولسا جۇدا گۈي
زېھى دەۋلەت كى ئەيلەر كۆزلەرنىگە
سەمەندىڭ* خاكى راھىن تۇتتيا گۈي
بولۇر يەردىن ئاغىرراق ئەل قاشىندا

255

— — √ / — — — √ / — — — √
 مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن فەئۇۋلۇن
 (ھەزەجى مۇسەددەسى مەھزۇف)

كۆڭۈلنى ئالغالى زۇلفۇڭ كەمەندى
 پەرىشان بولدى غەمدىن بەند بەندى
 نېگە دەئى خۇمار ئەتمەس كۆزۈڭكىم
 لەبى لەئلىگەدۇر مەئجۇنى قەندى
 مۇلايمدۇر بويۇڭ مەدھىن ئوقۇردا
 مەقامى راست ئاھەنگى بەلەندى
 ماڭا دەرمان ھەمىن بەس بۇكى دەرلەر
 سېنىڭدەك مەرھەمى جان دەردمەندى
 نە نىسبەت سەرۋاغە قەددىڭ بىلەنكىم
 ئېرۇر ئول باغبانلارنىڭ لەۋەندى
 ئاڭاكىم ئىشقى ھالى بولدى غالىب
 ئەسەر قىلماس نەسىپەتگۈي پەندى
 ئاتايى شىئرنىڭ لۇتقىنى بىلسە
 «لەتافەتنامە»دىن كەچكەي* خوجەندى

256

— √ — / — — √ — / — — √ — / — — √ —
 فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
 (رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇف)

گەرچە قابىل كۆرمەدىڭ جانا ۋىسالىڭغا مېنى
 قىل سەفارش بارى رەھم ئەيلەپ خىيالىڭغا مېنى
 گۈن بەدى چەرخى فەلەك قەندىلىنى ياندۇرغۇچى
 ئەيلەدى پەرۋانەنى شەمى جەمالىڭغا مېنى
 لايىق ئەرمەس ئەردى دامۇ دانغا* كۆڭلۈم قۇشى
 كۆزلەرنىڭ سەيد ئەتتىلەر تەك زۇلفۇ خالىڭغا مېنى
 مېۋەنى بېھبۇدلۇق كۆرمەي ۋىسالىڭ باغدىن
 نار ياڭاقىڭ سالىدى سۇنىماس ئوتۇ يالىڭغا مېنى
 ۋەئەدەغە قىلغۇم ۋەفا دېگۈنچە يالغان سۆز بىلە
 بىر يولى بۈتكىل دېگىل ئەمرى مۇھالىڭغا مېنى
 ئەي مەلامەتگۈي مەن سەرگەشتەدۇرمەن زۇلفىدىن
 بىلمەيىن قىلما قىياس ئاسۇدە ھالىڭغا مېنى
 دەر ئاتايى ئول ھۇسنىڭ قۇبار بال ئەرنىڭ*
 جانى شىرىنىمغا يەتكۈر باغلا بالىڭغا مېنى

257

— √ — / — — √ — / — — √ — / — — √ —
 فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
 (رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇف)

غەمدىن ئۆرتەندى كۆڭۈل بىر ئەيلەمەسسەن شاد ئانى*
 گەنجى ئىشقىڭدۇر بۇزۇلدى قىلمادىڭ ئاباد ئانى
 راستلىققا باقسا قەددىڭ ئىشقىدا بوستان ئارا
 سەرۋ بىر توغرى قۇلۇڭدۇر تىك دەر ئەل ئازاد ئانى
 ئاسرۇ كۆپ ئىچتى مەگەر ھۇسنىڭ مەيىن ئۆسۈك كۆزۈڭ
 ئويغاتا ئالماس بۇ مۇنچە نالەۋۇ فەرياد ئانى

بولدى قاشىڭدىن جۇدا ياتەك ئاتايىنىڭ بويى
يا سەن - ئوق ئۆلتۈر ئۆزۈڭ يا قىل بىرەردە ياد ئانى

شېئۇدە قاشىڭ كۆزۈڭ شاگىردىدۇر بىلمەن نېگە
يۇقارى ئولتۇرتۇر ئۆزىنىدىن ئۇشال ئۇستاد ئانى

258

—V— / — —V— / — —V— / — —V—
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
(رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇف)

قالماي بىر زاھىدى ئابىدىكى تەرسا بولماي
زېھنى نازۇكلار مۇئەمما ئىستىلاھىن تۈزگەلى
ئاغزىتەك مۇشكىلكۇشا ھەرگىز مۇئەمما بولماي
ئۆگرەنە ئالماس رەقىبى بىرلە ئول ئىلمى ۋەفا
ئارى بېخۇرشىدى تابان زەررە پەيدا بولماي
يارسىز مۇڭلۇغ ئاتايىنىڭ ۋۇجۇدىدۇر ئەدەم
كىمكى نادانغا مۇساھىب بولدى دانا بولماي

ئاغزىنىڭ فىكرىدە كۆڭلۈم بارى پەيدا بولماي
زۇلفىدىن باشىمدا جۈز تەشۋىشى سەۋدا بولماي
گۈل يۈزىدىن مۇنقىئەل نەسرەن ئىرەم بوستاندا
قامەتىدىن تۈبىتى فرىدەۋسى ئەتلا بولماي
لالەتەك رۇخسارەسىندە ئەنەبەرىن خالى ئۈچۈن
نافەئى مۇشكى خوتەن يوقتۇركى لالا بولماي
لەئلىنىڭ ئىيسا دەمى تار ساچىنىڭ زۇنارىدىن

259

—V— / — —V— / — —V— / — —V—
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
(رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇف)

ئەيب ئەمەسكىم ئول داغى ناگەھ بەلا قەسد ئەيلەدى
ئەقلى كۈل فەھم ئەتمەگەن بېلىك خىيالى نازۇكىن
ئەھسەنەللەھكىم مەگەر بەس مۇنتەھا قەسد ئەيلەدى
ھەر كۆڭۈلكىم تۇتماي جادۇ كۆزۈڭدىن گۈشەئى
گۈشەلەردىن جانغا يۈز مىڭ بەلا قەسد ئەيلەدى
كۆز بىلە ياشىن ئاتايى پەرۋەرىش قىلدى ۋەلې
فاش قىلدى رازىن ئاخىر ھەم ئاگا قەسد ئەيلەدى

قىلچە جانىمغا ئۇشال زۇلفى قارا قەسد ئەيلەدى
ئول ئالا كۆزلەر داغى كۆڭلۈم ئالا قەسد ئەيلەدى
گۈل يۈزۈڭدەك تازەۋۇ رەنگىنۇ سافۇ ئابدار
تاپماي گۈلشەندە ھەر نېچە سەبا قەسد ئەيلەدى
قاش ياسىن تارتىپ كۆزۈڭ ھەردەم يۈرەكنى يارغۇتەك
ھەر خەدەگىم ئاتتى باغرىمنى يارا قەسد ئەيلەدى
گەر بەلاكەش ئەيلەدى زۇلفۇڭ ئۈچۈن كۆڭلۈم مېنى

260

—V— / — —V— / — —V— / — —V—
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن
(رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇف)

ئانداكىم كەتتى ئەدەمدىن قىلدى ھەق پەيدا مېنى * زەررەتەك ئاغزىڭ خىيالى ئەيلەدى شەيدا مېنى

يانغامەن شەمئى جەمالىك ئاللىدا پەرۋانەتەك
يانماغايەن ھەر نېچكەكم قىلماساڭ پەرۋا مېنى

ھەر نەفەس جانىم ئالۇر ئول ئىككى جادۇ سېھر ئېتىپ
تىرگۈزۈر ھەر دەم بەدەم بۇ لەئلى رۇھ ئەفزا مېنى

ساقلادم سىرىڭنى يىللار جانۇ كۆڭلۈمدە ۋەلى
كۆز ياشىم ئاھىم بىلە قىلدى بۇ كۈن رەسۋا مېنى

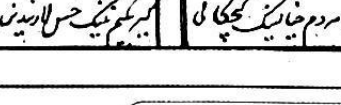
ئەي ساجىك كۇفرۇ يۈزۈڭ ئىيمان فراتىڭدا مېنى
رەھم قىلغاي كۆرسە گەبىرۇ كافەرۇ تەرسا مېنى

قاشى ياسىدىن كۆزۈڭ ھەر بىر خەدەنگىكىم ئاتار
يا نىشان ئەيلەر باغرىنى يا يۈرەكنى يا مېنى

ئەي ئاتايى بۇ خىيالى خامدۇر سەندىن دەپسەڭ
كىم دەمى ياد ئەتكەي ئول سىمىن بەدەن رەئنا مېنى

	
كىشىم ئازۇر تېكى دورىلۇرۇڭ ئىلار پىي	اي مەخت باغى ئىك يىر سەركىل چىزارىي
يىر اوردىس قىل شى باس دورى خىر سىي	غەنىيىك ائىدە ائىن چو غەنى ئىككى

	
ئوزغا ائىكس ئالەمك دىن ئىك ازانادە	كىم اچماچچوب ائىد نى جام مالامال نى
غەنى رەزىن اكرىر تىچا نىم ائىب نىقە	تىرگ ائار ايدى قەمەتە توكى قىل قەل نى
ارنىكالى نىق ائى قىل زەمك ائىككى	بىر دىمى خىر نى بىر دى سۈر كىم ائى
	
اي تىك طى مالى دى يۈرۈك نىقە	ئاق سىن دىن خىل نى رىئان المادى
كەرتاب ائىك يۈرۈك نى ائىل نى	كىم كىل اچىپ بىر بىر سىتە مېن غەلى
قان بۇر نى غىرت ائىككى نى سەراجى نى	سۈيا جارداد م بىر م سىككى ادب نى
يۈز تۈن سىككى نى قىلدى انا نى	زەننى سىككى نى سۈدا سىندا مە كاجى
	
كۈكك ائىك بىك ائىر نى ائىك نى	جنا نى خەد نى ائىر نى ائىك نى
رەقىب لار غە قىد رەقىب نى	ئاغ نى غە نى ائىر نى ائىك نى

	
ئەس چىشكىن ايرى تىمور دى مېنى	ئاشۇ تىمور دىك ائىككى نى جاردىي
جنت اعلى داك كىل نى قىل كىس نى	كىم بىر دى نى نىن لار كىم نى ائىككى
كوز خىر نى تىمور دى ائى مېنى	ئەك دىلوز نى ائىل غە نى جاردىي
	
بىر تۈن ائىككى م ائىل بىر كى نى	بىر تۈن بىر م كۈكۈر دىر دى نى
زەمك خىل بولغالى بىش م سىي نى	بىر تۈن بىر م كۈكۈر دىر دى نى
بىر تۈن بىر م كۈكۈر دىر دى نى	بىر تۈن بىر م كۈكۈر دىر دى نى
	
اي نىك قەمە نى تىمور نى نى نى	بىر تۈن بىر م كۈكۈر دىر دى نى
بىر تۈن بىر م كۈكۈر دىر دى نى	بىر تۈن بىر م كۈكۈر دىر دى نى
بىر تۈن بىر م كۈكۈر دىر دى نى	بىر تۈن بىر م كۈكۈر دىر دى نى

<p>تا میزین تان ایادی نیرم نی سودا جستی بلا ریک دورا جیوان نیرا که شتر شرتی از من عین اولدی کورده نوزون لار کجستی خوش دور دوری کیمی نیکه و پرمایستی کیم کراکس سین نیرن اولد کجا جان مستی کورماسون کاز لار ایلیک بن محب ایستی بر نامو بچ کورمکله اولن ش کوریکه جستی</p>	<p>نور زلفونک جیالی بیر لای حین لوستی مین نیتی باغ بشت زخمه عین کیم کجستی کجه نشت بر خیلار قاشیده تان الاما ک سپه سا ایلدی ییلین کیم سوا ای کجستی کیم یار صایکدن کورم تیل ایستی اولموز زده ان اولن جالار کیم کورمکل کوروی یوزم کدن دیادا تپای ای حده آ آی کجه نیکه عرابی</p>
--	--

<p>فسرانی دردی یلک تیدی ست لایر سینه او تدر ا کوز او جین تیل جیایر سینه ایز نرای اوزم کدن ای قاشی با نیر سینه نی مو بچ یاز غور اولدو شتیج با نیر سینه ایردی سلم ای محراب دن جیایر سینه کور کسیدن ایرغای کیم تیب نیر سینه</p>	<p>اوز تی پیرولی اول بار سیرغا نیر سینه مرادیم ایلی جهانه بودور که کاکای سینه بجهیک دکو کل جومک یولدی اوزیک سینه جوتست ازلی دور شراب نایب اچاک رقیب جانی تن دین جیایر سینه کیمی جهانه رضایر که ترک جان اچیکس</p>
---	---

<p>کونکل سینه سینه کونکل می دور یوزور و اینک بلا ایش نیکلی بر تمه آ آی بریکه سیل نیرین کیم کور ایس</p>	<p>خجایر لاله کاش اوش اورنایک کیم نیایم کیم بر قستور دور با شور ما عینک قسدریک کاشیک باش اریک کیم</p>
--	---

دور اسکرتیک طوطی بان به بی
 عیسی م کورای آب جیوان نیر سینه

<p>سوجو کور قوتو ماعانی تو فیصل ان کما نیر سینه</p>	<p>ایچیک آینه تو مارا اچیلما نیر سینه</p>
---	---

<p>ایشستی تزلدی دردن بیک کورم کوزنی اوش تا غایب اولن کلک کما اولد کوزنی اورتوق بیضا غیب تور با کسینه نوزم کوزنی ایشر کسینه تا نیکم اوزور یا میک کوزنی دوران نیکه جری یول بر اولور کوزنی</p>	<p>ایچیک نیر کورمک کورم کوزنی ای بیک نیر ستمی کوزنی باره تهر قاشی قیام ازلن حین حلاکت اولدو لاشی بیشتن جیم اوارش کیموز کوزنی کوزنی ای یوزی قریب کس ایشر کوزنی</p>
---	---

<p>تاشلار کیم عراب کور جا نوزم غمشی دی کیم ای ایله تفریش سادت کوزنی سپر ک بقیم یلکان شیرن معلم کچت سلیکیز یونینا غافل کجک لار شرتی اکرش لار سنی بر لاسیمان خیر سنی</p>	<p>ای دم عیسی کیم حین جیوان نیر سینه یوزم کورم کوز لار کیم سینه کوزنی شیوه نوز کورم کوزنی ایروی کوزنی ییشتی نیش اور تید کورم کوزنی نیر رقیب لار نیر سینه کوزنی</p>
--	--

<p>برغای نخل تیشیک بر پسان نیر سینه کیم جغان ایلی ور کسینه اچان نیر سینه تر تیرغای کیم کورم کوزنی نیر کورم کوزنی لار کوزنی کورم کوزنی کوزنی کوزنی</p>	<p>سلطت دهی قیور باغ اچر نی ارا نیر سینه تزل لای قش اوش کوز ارجین با نیر سینه ارجاع اینه جی خاک راسیک کوزنی لوش جینی یوزم کوزنی کوزنی جیست خطیر لار کوزنی کوزنی ای آ آی کوزنی کوزنی کوزنی</p>
---	--

<p>کوی کوی وچمهد لار دیک لایم کوزنی آ جالکدن یان کوز دیک جیایر کوزنی نی ارجن اول ازلد کاشا نیر کوزنی نیر لایر نیر کوزنی کوزنی کیم کوزنی کوزنی کوزنی</p>	<p>خزان وصل کدن کوزنی کوزنی قازدی عالم دایر جوجن کوزنی ای جانی جوم کوزنی کوزنی ای کوزنی کوزنی کوزنی کوزنی کوزنی کوزنی</p>
---	---

آهوی خستیا پیاوری سرور بر خسته شام
 تلب آهوی گوزلاریک کلمه سراسر انزل توراغین

کیم بوجار سنسین هرده قیله شوره جاملی
 تایی بی بر لدریم کیم امان اول کیم بر تکیه کیم

ای مالمستی سطر الای
 بر چمن ای جری باری سین
 بوق دور قمر دالغون کور کینک
 قدرت علمی او جیدن اول سال
 یزیداره تیکمه کورکلن کورکلن
 آسیم تر تو غنیدن اسراجیل کین
 سرانکس آتیمور بوز کورکلن

حسن ای نیک کورکلن
 انسانی سینی عیادی کاسی
 دیوار کورکلن لاریک نیایی
 ای اوزره تاپیب توره سینی
 اول کورکلن شوق کورکلن
 اینک حسینی الای
 حیران تر نیکی حیکله

جهانین تیکمه کورکلن کورکلن
 اگر اچاق باغینده میسر بولار و تیک

اوزون بیره کلامه ایته یزیداره کیم
 کلام حیران اوزره اهدا کیم حیران اعلی بی

کورکلن کورکلن سیاره یوزی اری
 شوسا چمن کورکلن بوز کورکلن
 ای کورکلن اچاق جانینده شورده اوزره
 خنجر سارانی حاجت نایب قاناق
 کیم با قیدیم یوزوم نی رینگ لیدین کورکلن
 خت اعلی کورکلن دین چیتی غلده قهر جور
 بواتی ییک کورکلن کورکلن

هر حسینی قلم تیکمه کورکلن
 طیف ای تیغ برده کورکلن دیر دم بجان ارمی
 بوس کورکلن کیم دیمه یزیداره کورکلن
 بوق حیران کورکلن کورکلن کورکلن
 بر ل بوزره امان بایک ادر کورکلن
 تیکمه کورکلن کورکلن کورکلن
 کیم سینگ برده کورکلن کورکلن

چایک ندمه نیک باغ جایی
 یوزوم کورکلن کورکلن کورکلن
 تیکم قیل کورکلن کورکلن
 کورکلن اول بوز کورکلن کورکلن

یک ارجات جاودا
 نی ه قیل اوزره شوق ایایی
 محبت اهل نیک کورکلن
 بجم ای اوزره کورکلن

بوی یوزوم بونی کورکلن کورکلن
 کورکلن کورکلن کورکلن کورکلن
 اوزره کورکلن کورکلن کورکلن
 اوزره کورکلن کورکلن کورکلن
 اوزره کورکلن کورکلن کورکلن

ای حیکت یزیداره کورکلن
 یزیداره کورکلن کورکلن
 کورکلن کورکلن کورکلن
 کورکلن کورکلن کورکلن
 کورکلن کورکلن کورکلن
 کورکلن کورکلن کورکلن
 کورکلن کورکلن کورکلن
 کورکلن کورکلن کورکلن

حیران حیران حیران
 ای تایی ییک کورکلن کورکلن

کورکلن کورکلن کورکلن کورکلن
 کورکلن کورکلن کورکلن کورکلن
 کورکلن کورکلن کورکلن کورکلن
 کورکلن کورکلن کورکلن کورکلن
 کورکلن کورکلن کورکلن کورکلن

ای حیکت یزیداره کورکلن
 یزیداره کورکلن کورکلن
 کورکلن کورکلن کورکلن
 کورکلن کورکلن کورکلن
 کورکلن کورکلن کورکلن
 کورکلن کورکلن کورکلن
 کورکلن کورکلن کورکلن
 کورکلن کورکلن کورکلن

حیران حیران حیران
 ای تایی ییک کورکلن کورکلن

جان محمد ایکن شوق ارا پسینده عاشق کیشی لاکو کیشی بیسن کیشی اوللا مهر کیشی اکر و شیدا ایسین لاسکینک	عزم قید الامن سپنکامین ادمیانی کیم کل جانی ویک تده کل حسن اوانی باوی ایند درددر کینک بر ارجانی
--	--

ای کر ک صاوریده کوزی زهره پوزی آی عین لیلیت اوزنیک اوزنه سیزه خمر کینک کوکلوکم کوقتل مبره هر دیر لری ایدی اجناسک یوزن کینک افسا کوزوم باجی آه اولدی کسره خوش رسیسن نفع ناز اوزنه نی باز کینک اوزم دنی سیندا و فار مبر انانی کبر اناشی حیران ایلیک سیدن	خران حال سپنکامین ادمیانی اسکندر کولکل کی برکن بریدی رستجانی عشق کینک سیر اوزیده جیسی سیدی بای برن سپیل ناز سیت اکر یاز ایدیل سیدی میز اولکل ایلیک کینک تر ستم دیسک ک بای ای دست سیر بطالع اید با ساری با یای لطف ملا و دولت و دوز سار اید خدای
--	---

آی عتاب مرکا ای اول حسن سیر چینی	ایمان کند کینک اوزنیک مهر ما سینی
----------------------------------	-----------------------------------

حور لاکو تر تر این ایچا کای لاکو زنده چاره ایلیک سیتیم کیم کوشه سیر کوز خمر کینک سوزین یاز سوزی سکر اوز کینک ارکالی بیچی آه بیجکل اوزمه است ارجن	بلار کینک جام سینی کینک سلا سلا سینی شیر مبر دستلا سیدی کولکل اوز سینی سبز مصل کینک سیم سبز قطا اوز سینی تفتا سیر سوز سوزون اوزنیک سیر سینی
---	--

ایز اول عارض مودوزیا امانت ماوی خضر فرخ بی میدور اول اوزنه باغ سوس سینک دوز با قطه بخر سوز باغ سوس کوز سوز امانت سوز دور با قطه اوزن سوز دور با جیسی اوزم مبر اوز سینی لا سوز مبر سوز مبر اوزن کینک سوز اوز سینی قاش مبر اوزن سوز کینک سوز اوز سینی ایز اول عارض مودوزیا امانت ماوی ای اوزی بر سوز کینک سوز اوز سینی	چیسینده خوز کینک جان کینک اوز سینی کیم یاز سوز سوز سوز اوزن کینک لاری ایز مودور یا لاکو اوزن اوز سوز سینی سوز سوز اوزن سوز سوز اوزن کینک لاری قوش مبر جان اوزن اوزن اوزن کینک لاری یا کینک سوز دور مبر اوزن کینک لاری یا مال عید سوز اوزن کینک لاری کیم سوز اوزن کینک لاری اوزن کینک لاری یا کینک سوز سوز اوزن کینک لاری
--	--

بزی سینی یوزن کینک کولکل کلین افغانی تجیر ایتار د املیت ادمیانی قدسی لار تر کینک باجی دین سینی یاز غوردی لاری مکوش دین کولکل کینک سوز اوز سینی مهر کینک دیر لاری اوزن کینک لاری سوز کینک سوز سوز اوزن کینک لاری	سیدی کولکل کینک سوز اوز سینی کینک سوز اوزن کینک لاری اوزن کینک لاری اومر کولکل کینک سوز اوز سینی یا د ایتام اول تراقی تراقی کینک لاری اومر کولکل کینک سوز اوز سینی یا اختیار حقیق چون کینک لاری
--	--

ایچک کولکل کینک سوز اوز سینی بج کینک سوز اوزن کینک لاری یوزن کولکل کینک سوز اوز سینی سوز کینک سوز اوزن کینک لاری نیش کینک اوزن کینک لاری	غایت اوزی دور سادات ایدی کولکل کینک سوز اوز سینی تیب سوز اوزن کینک لاری کولکل کینک سوز اوز سینی ایچک کولکل کینک سوز اوز سینی
--	--

کولکل کینک سوز اوز سینی سوز کینک سوز اوزن کینک لاری نیش کینک اوزن کینک لاری نیش کینک اوزن کینک لاری نیش کینک اوزن کینک لاری	کولکل کینک سوز اوز سینی سوز کینک سوز اوزن کینک لاری نیش کینک اوزن کینک لاری نیش کینک اوزن کینک لاری نیش کینک اوزن کینک لاری
---	---

ایچک کولکل کینک سوز اوز سینی بج کینک سوز اوزن کینک لاری یوزن کولکل کینک سوز اوز سینی سوز کینک سوز اوزن کینک لاری نیش کینک اوزن کینک لاری	ایچک کولکل کینک سوز اوز سینی بج کینک سوز اوزن کینک لاری یوزن کولکل کینک سوز اوز سینی سوز کینک سوز اوزن کینک لاری نیش کینک اوزن کینک لاری
--	--

کریار جیم خنای دلو افره نوسیه فلک کاتینا اجم سابع کیم قادی بر شیبیم کیم یو پرنا بر قوف اراکان سیر لطنی دیو نوز کوی میندن کیم فرزند کیم زاد کده کما پوچ بر دسیا اوهی پیم اور کده هم دا	کر کل او ایدین اکه ادر سو سیه ینی اول زمره کوز کوز ادر نوسیه کرای مخلصین اول شاه ادر نوسیه یک کلک بر دی کیم ناکاه ادر نوسیه از لدر جان ادر سر اده ادر نوسیه بر سوز کیم اوه ادر نوسیه ادر نوسیه بر کسین اول نوز کده ادر نوسیه
ای کمال بر ایتق بائی یک سپرددی کجای بی بود کده کوز لار ایدین دوسیم عای سیک بر اطراف دعوی یقیقان جمدین سین اقی بر ایت سیکه نوزدم سور کجای ایوم شست زلف کجای سیکه نوزده زیر ایدی کاتب قدرت خط کجای نوزده اکل اوزما	بر زمان دوسیم کجای نوزده هم سپرددی اوشور سوز نای بود ناکمال کجای نوزده کل کجای ادر نوسیه کیم بر کجای نوزده کر کده لار ادر سیر بر کجای نوزده طینیم تخیر قیقان جله ادر قدرت کجای نقطه حاکم کجای نوزده بر نوسیه

زاد سیک عینی صابح سر عایده بر تریم کجای فلک شیندن جیار زلف کجای عین ادر نوسیه نوزده ایتیم اخر کجای عین ادر نوسیه نوزده ایتیم	باسم کده کجای کین اول نوزده نوسیه ایز مای کجای نوسیه نوزده ایتیم اوس کجای نوسیه نوزده ایتیم برده قادی نوسیه نوزده ایتیم
ای کور کل ادر کجای اول نوزده نوسیه بر لغانی ادر کجای نوسیه نوزده ایتیم هم جادیدین برود ادر نوسیه نوزده ایتیم چا نسیای نوسیه نوزده ایتیم منفعل ادر نوسیه نوزده ایتیم ر سورا امان ایتیم نوسیه نوزده ایتیم رحم سیر نای کجای ادر نوسیه نوزده ایتیم	عاقب خولار ادر نوسیه نوزده ایتیم از نوسیه نوزده ایتیم شربت فعل ادر نوسیه نوزده ایتیم رحم قیل ادر نوسیه نوزده ایتیم استان کجای نوسیه نوزده ایتیم اکمان ادر نوسیه نوزده ایتیم بر سیک ایتیم نوسیه نوزده ایتیم

بر طری کیم اوزار نوزده نوسیه دام زلف کجای نوسیه نوزده ایتیم جرن نوزده نوسیه نوزده ایتیم	اوسیک ادر نوسیه نوزده ایتیم مفصل بر نوسیه نوزده ایتیم عالی نوسیه نوزده ایتیم
ای کیم شهرد سوز نوسیه نوزده ایتیم ای صاحت کجای نوسیه نوزده ایتیم جان کجای نوسیه نوزده ایتیم سایر نوسیه نوزده ایتیم عسکیر نوسیه نوزده ایتیم	اوهی نوسیه نوزده ایتیم نوزده نوسیه نوزده ایتیم اوهی نوسیه نوزده ایتیم کجای نوسیه نوزده ایتیم اوهی نوسیه نوزده ایتیم
هر کیم کجای نوسیه نوزده ایتیم صوت کجای نوسیه نوزده ایتیم نی نوسیه نوزده ایتیم	اوهی نوسیه نوزده ایتیم اوهی نوسیه نوزده ایتیم اوهی نوسیه نوزده ایتیم

الا ای چس و خلق و لطف اینه ساجیک دور غیر جنت انی من بوکوک سلطان ملک کجای نوسیه خیالی جیا کجای نوسیه نوزده ایتیم پورده کجای نوسیه نوزده ایتیم بین و بر و بر کجای نوسیه نوزده ایتیم بیات نوسیه نوزده ایتیم	فلک سلطان ای نوسیه نوزده ایتیم خطا قیدم دیم مکت خطای دیل دولت اوش زلف کجای نوسیه زمان بر کجای نوسیه نوزده ایتیم سارک ادر نوسیه نوزده ایتیم بارای ز اهر کجای نوسیه نوزده ایتیم بر کجای نوسیه نوزده ایتیم
ای کورده نوسیه نوزده ایتیم کده لار کجای نوسیه نوزده ایتیم کجای نوسیه نوزده ایتیم چو نوسیه نوزده ایتیم کسرای جنت ادر کجای نوسیه نوزده ایتیم پسته نوسیه نوزده ایتیم	عشر مکت خطا نوسیه نوزده ایتیم شسته جان بر کجای نوسیه نوزده ایتیم کجای نوسیه نوزده ایتیم کده لار کجای نوسیه نوزده ایتیم مخینا جادوب بر کجای نوسیه نوزده ایتیم نوزده نوسیه نوزده ایتیم

سینا تو زمان پیش آئی که ز لاریز نایب	باز دنگون بچار دخت یک کو کولاری
تولیعو کلا سساک عوده بیاسدین	
الا ای دولت و صیدیک ز کی سلطو مستغری	سوزدک دور کرمه می ده دایک زنگری
نیم زاده جادی کر که او بر بیرون دست	یرانی سین ییزی ای بی سیرو که زینگی سوری
ارشال سلطنت کرسین نزهتکیم خیم کونک	دیگی کیم عاشق او دور که تو دور ایزت سوری
طیب لاریخ آیدار لاریخ لاری میوه دین	برو تو خسته کو کلام نو کیم یار کیم
جهانیک برین ادم چینه کدوب سلطان	بر حجه میاده دی دله چ همیشه خیک کاردی
سینجی خزلار شی دیو لار که لاریخ میل انی	کیم اکر عیب ایزد الله شی کیم برلاس جودی
جو عاشقی بزنی تا نیدن سوزدیک تیج نگر کیم	ان بی جان که کنگدن مرام اول ایشا ایزدی
تولیعو کلا سساک عوده بیاسدین	
کین ای دیر که بیسناقی دخی برلوی	کل ایلدی کلسان رومی برلوی
میای ادا نهب کل دیک برود کما	بر میس لاریخ افغان قستی بری
کل ایل بیکین بکن لاریخ حسره	نشاط و عیش نهمان دخی بری

بر کیم که کنگین اول ساجی بریم خیا عیادی	کر خسته برلوی میانی تم خیا عیادی
صلی خواسی دور که او دنگون بی نریک یقور	نرسا بر سوزنی همی بریم خیا عیادی
حیرت تو قالدی عقل کیم اولدی شیخ خواتین	آلدی کیم بری بیخیزدیم که خیا عیادی
مور کشید خیمه می خمشید ایزت خیمه میک	ایرین یاسون رسا نرینی زوم خیا عیادی
حفا عه دور زجهاندا و با بسمل قیفر	سپای کونکل نی کل خیم خیا عیادی
بر که کنگل ایلامکان عشق آنتین	جان فرین کیم خسته ادم خیا عیادی
برلوی آئی سوزی جهان نیک سلی	اگر کنگین اول نمان سلیم خیا عیادی
تولیعو کلا سساک عوده بیاسدین	
بوزدک دین کیم اراق سالام نظر پی	یتیمین کوزد او بر نهمه پی
بیکینی قانده کور میش کیم ایا پین	یا شوروی بندایمینه شی شکو سینا
سینجی خورشید او تو عایدن عرب	کر سلطان بر دنگون دور دور سینا
عرب ایزد کما ای سوزماقی ای شاه	سوزار لاریخ عالم خیمه پی
بریزن سوزام غمیک خیمه ای کیم	زیرن ایلام حمت شیر ز پی
دقیق سوز ایزد ایزدیم دین گویار لار	بلا نیت کیم دور خیمه کیم تر سینا

اگر کیم کل خسته تا مجلس دایم	برلوب سرخوش کل آستان خیمه بری
توروب محبت ایلام حبت	جو کل چاک کیم دخی قوتی
سنتی لاریخ بیل لاریخ کیم	سوزار ان فرخ ایلام دخی برلوی
سوزم کیم کل دور لاریخ عیاد	ای سوزم اصناف دخی برلوی
تولیعو کلا سساک عوده بیاسدین	
ای خازنی شمس و قمر ممتی ن برلوی	دی سوزلاری دور کیم ممتی ن برلوی
کو کلام کیم یازین کما نین بند برلوی	ایلام جان چیم کیم ممتی ن برلوی
سینجی بار ایلام کیم کما نین لاریخ	چیمسول بر نیک دیم لاریخ برلوی
دور ایدار لاریخ کیم کما نین لاریخ	خاک و نیک بریم کیم ممتی ن برلوی
ای نیت شیر کیم ممتی ن لاریخ	عالم خیا عیاد کیم سوزام ممتی ن برلوی
مهر ممتی نیک کل ایزد کما نین لاریخ	ای اندر تو کیم ممتی ن لاریخ
سوز سوزم کیم سوزنی آت ممتی ن لاریخ	ای لاریخ سوزم کیم ممتی ن لاریخ
تولیعو کلا سساک عوده بیاسدین	

ای سوزی سوزی جان دین قاسم	سوزم ممتی ن لاریخ راست لاریخ
تولیعو کلا سساک عوده بیاسدین	
جهانیک دور خیمه جان امید	کرصل دور ممتی ن لاریخ امید
کوی رحمان تو کما که در کمنون	کوزم دین اول لاریخ امید
ساجار و لاریخ بیکین تو لاریخ	باشیم ناول کیم جان امید
سینی کر خسته قیدی کوی سکنج	تم ز لاریخ داعی چکان امید
عاشق ممتی ن کما دور کما کیم	باشیم ایزد سلطان امید
بر تو لاریخ قانده ممتی ن لاریخ	سکیندین بولا لاریخ امید
آئی زور لاریخ جان ممتی ن	دعا کیم ممتی ن لاریخ امید
تولیعو کلا سساک عوده بیاسدین	
ای جسم روح دین عیاد ایزد عیادی	حسرت کما عاشق کیم ان بر لاریخ
بر تو دور زنی ایزد عشق نیک	شام ز لاریخ کیم با سوز ایزد عیادی
ار تودور دانی عدم ایلام ممتی ن لاریخ	ایلام کیم ایزد جان ممتی ن لاریخ

اوسه د خپلې لطفې پیل
لطفات د زون لیکان بخډی

دودونه

که به نابل او راویک ما وصالیکه یې
لکه د خپلې لطفې پیل او د خپلې لطفې پیل
لایق ایا کس اړی د اوم و دانو کولم یې
سپوږه وروڼه کورنای د صایک لطفین
و د خپلې لطفې پیل او د خپلې لطفې پیل
ایه لایق ایا کس اړی د اوم و دانو کولم یې
دیر ایا کس اړی د اوم و دانو کولم یې

دودونه

عم دین از ته د یې و لایق ایا کس اړی د اوم و دانو کولم یې
دات ته د یې و لایق ایا کس اړی د اوم و دانو کولم یې
اسره کورنای د اوم و دانو کولم یې

د خپلې لطفې پیل او د خپلې لطفې پیل
لایق ایا کس اړی د اوم و دانو کولم یې
سپوږه وروڼه کورنای د صایک لطفین
و د خپلې لطفې پیل او د خپلې لطفې پیل
ایه لایق ایا کس اړی د اوم و دانو کولم یې
دیر ایا کس اړی د اوم و دانو کولم یې

دودونه

عم دین از ته د یې و لایق ایا کس اړی د اوم و دانو کولم یې
دات ته د یې و لایق ایا کس اړی د اوم و دانو کولم یې
اسره کورنای د اوم و دانو کولم یې

د خپلې لطفې پیل او د خپلې لطفې پیل
لایق ایا کس اړی د اوم و دانو کولم یې
سپوږه وروڼه کورنای د صایک لطفین
و د خپلې لطفې پیل او د خپلې لطفې پیل
ایه لایق ایا کس اړی د اوم و دانو کولم یې
دیر ایا کس اړی د اوم و دانو کولم یې

دودونه

عم دین از ته د یې و لایق ایا کس اړی د اوم و دانو کولم یې
دات ته د یې و لایق ایا کس اړی د اوم و دانو کولم یې
اسره کورنای د اوم و دانو کولم یې

د خپلې لطفې پیل او د خپلې لطفې پیل
لایق ایا کس اړی د اوم و دانو کولم یې
سپوږه وروڼه کورنای د صایک لطفین
و د خپلې لطفې پیل او د خپلې لطفې پیل
ایه لایق ایا کس اړی د اوم و دانو کولم یې
دیر ایا کس اړی د اوم و دانو کولم یې

دودونه

عم دین از ته د یې و لایق ایا کس اړی د اوم و دانو کولم یې
دات ته د یې و لایق ایا کس اړی د اوم و دانو کولم یې
اسره کورنای د اوم و دانو کولم یې

138 экзавт памятки подар
на фатми Хомидовъ Бекдор
Баса талрухсановъ сего
1818 года Сент 12 Дех
Кудро Намини Бекдор

<p>فاتمی بیاتدین تالیف کلامی که در تبرک کربلا کس لایه زین کلام که در کلام مخل کل نم آنگان سیکه جان زین هر کمال که تادی جاده کرده کین کوشه کوزیدینین انامی پرورش قیدی ربی</p>	<p>هر چه که کیم ای تبرک می پراقتد ایادی بیک ایس که اولانی که کلامتد ایادی حسین اند که کیم کیم کیم کیم کیم کوش لارین جایتی عزیزین کلامتد ایادی فاتمی قیدی رازین انامی کلامتد ایادی</p>
<p>از کلام کیم که عدم دین قیدی بیاتدین اینها پس شرح جائید البیاد با لایت بر شمس جانم اور اول که جاده موافق ساقایم بر سینی بیالار جان کون کلام دارلی ای چنگ کوز و کوز کلام ایان را میکلای کاشی بیستیدن کوز کوز کیم کیم کیم ای انامی برینان نام کوز کوز کوز کوز</p>	<p>بزرگ کیم ای تبرک می پراقتد ایادی اینها پس شرح جائید البیاد با لایت بر شمس جانم اور اول که جاده موافق ساقایم بر سینی بیالار جان کون کلام دارلی ای چنگ کوز و کوز کلام ایان را میکلای کاشی بیستیدن کوز کوز کیم کیم کیم ای انامی برینان نام کوز کوز کوز کوز</p>

B2456
Из собрания
Рукописного отд.
ЛО ИВ АН СССР

602

Handwritten text in a cursive script, likely a continuation of the manuscript's content.

ئىزاھلار:

- ① بۇ سۆزلەر قوليازىمدا «اكر قىلىسام» تەرتىپىدە كەلگەن، ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن ئىككى سۆزنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلدى.
- ② بۇ سۆز قوليازىمدا «لحظة» شەكلىدە يېزىلغان، ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- ③ بۇ سۆز قوليازىمدا «تاش اورماغىنىك» شەكلىدە يېزىلغان، مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- ④ بۇ سۆز قوليازىمدا «كىرال ماس» شەكلىدە يېزىلغان، مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- ⑤ بۇ سۆز قوليازىمدا «اى» دەپ يېزىلغان بولۇپ، ئەسلى «ئەي» ئوقۇلۇشى كېرەك ئىدى. بۇ يەردە ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن بىر قىسقا «ئى» ئېلىشنى مۇۋاپىق تاپتۇق.
- ⑥ قوليازىمدا «تائىنكىز» شەكلىدە يېزىلغان.
- ⑦ قوليازىمدا «قاشىدىن» شەكلىدە يېزىلغان، مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- ⑧ بۇ سۆزنىڭ كېيىنكى بوغۇمى بىر ئۇزۇن بىر قىسقا بوغۇمغا تەڭ ئوقۇلغان.
- ⑨ بۇ يەردىكى «لارى» قوشۇمچىسى قاپىيە ئاھاڭدارلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- ⑩ بۇ سۆز قوليازىمدا «ئامر» شەكلىدە يېزىلغان.
- ⑪ بۇ سۆز ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن ئىككى بوغۇم قىلىپ ئوقۇلدى.
- ⑫ بۇ سۆز قوليازىمدا «قرايىك نىك» قىلىپ يېزىلغان، ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- ⑬ بۇ يەردىكى «قدس» سۆزى ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن ئىككى بوغۇم قىلىپ ئېلىندى.
- ⑭ قوليازىمدا «تائىكى» شەكلىدە يېزىلغان.
- ⑮ بۇ سۆز قوليازىمدا «يىماغونجە» قىلىپ يېزىلغان، بىزنىڭچە ئەسلى «يىماغونجە» بولۇشى كېرەك ئىدى.
- ⑯ بۇ سۆز قوليازىمدا «تال يىندى» شەكلىدە يېزىلغان.
- ⑰ بۇ سۆز قوليازىمدا «بوى نىدىن» شەكلىدە يېزىلغان.
- ⑱ «يىل» مەنىسىدە بولۇپ، دىئالېكت پەرقى بولۇشى مۇمكىن.
- ⑲ بۇ سۆز قوليازىمدا «سرىن» شەكلىدە يېزىلغان، ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- ⑳ بۇ سۆز قوليازىمدا «صدقانكىدىن» شەكلىدە يېزىلغان.
- ㉑ بۇ سۆز بىر يېرىم بوغۇمغا تەڭ ئوقۇلغان.
- ㉒ بۇ سۆز قوليازىمدا «غىرانكى» شەكلىدە يېزىلغان.
- ㉓ بۇ سۆز قوليازىمدا «جان اندەسى» شەكلىدە يېزىلغان.
- ㉔ غەزەلدە قاپىيە بولۇپ كەلگەن «قاش، باش، ياش، قولىداش، تاش» سۆزلىرى پاراللېل قوللىنىلغان ئەرەبچە، پارىسچە سۆزلەر بىلەن ۋەزىننىداش قوللىنىلغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەردە بىر ئۇزۇن بىر قىسقا بوغۇمغا تەڭ ئوقۇلغان.
- ㉕ بۇ سۆز قوليازىمدا «مشك و خطا» شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- ㉖ بۇ سۆز قوليازىمدا «مونكى» شەكلىدە يېزىلغان، مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.

- 27 بۇ سۆز قوليازىمدا «غىزانكى» شەكلىدە يېزىلغان.
- 28 بۇ يەردىكى «بار» سۆزى بىر يېرىم بوغۇمغا تەڭ ئوقۇلغان.
- 29 بۇ يەردىكى «غا» قوشۇمچىسى قاپىيە ئاھاڭدارلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- 30 «كۆڭۈل» سۆزى «كونىل» شەكلىدە يېزىلغانلىقىغا قارىماي، ئىككىنچى بوغۇمى بۇ يەردە بىر يېرىم بوغۇم ئوقۇلغان.
- 31 بۇ يەردىكى «لار» قوشۇمچىسى قاپىيە ئاھاڭدارلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- 32 بۇ سۆز قوليازىمدا «غىزانكى كىم» شەكلىدە يېزىلغان.
- 33 بۇ سۆز قوليازىمدا «سىم دىنىك» شەكلىدە يېزىلغان، مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- 34 بۇ سۆز قوليازىمدا «كىچىكان» شەكلىدە يېزىلغان، مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- 35 بۇ يەردىكى «دان» سۆزى بىر يېرىم بوغۇمغا تەڭ ئوقۇلغان.
- 36 بۇ مىسىرانىڭ ۋەزنىدە مەسىلە بار. بىز بۇ يەردىكى «ئول» سۆزىنى بىر يېرىم بوغۇم ئوقۇپ، ئەسلىي بىر يېرىم بوغۇم ئوقۇلىدىغان «ھۇسن» سۆزىنى بىر ئۇزۇن بوغۇم ئوقۇش ئارقىلىق ۋەزنىگە زورلاپ سېلىشقا ياكى دىۋاننىڭ باشقا جايلىرىدا باشتىن ئاياق بىر سوزۇق تاۋۇش بىلەن تەلەپپۇز قىلىنغان «ھۇسن» سۆزىنى بۇ يەردە «ھۇسن» دەپ ئىككى بوغۇم قىلىپ تەلەپپۇز قىلىش ئارقىلىق ۋەزنىگە سېلىشقا مەجبۇرمىز.
- 37 بۇ غەزەلنىڭ قاپىيەسىدە كەلگەن «ئانى» سۆزلىرى قاپىيە ئاھاڭدارلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، يۇقىرىقىدەك ئېلىندى.
- 38 قوليازىمدا «پەيدا» سۆزى «ھەق» سۆزىنىڭ ئالدىغا كۆچۈرۈلۈپ قالغان، قاپىيە ئېتىبارى بىلەن بۇ ئىككى سۆز ئالماشتۇرۇلدى.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىلى - ئەدەبىيات
فاكولتېتىنىڭ 2017 - يىللىق دوكتورانتى)

ئوت - چۆپ، گۈل - گىياھ ۋە دەل - دەرەخلەر بەققىدە بايانلار

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت قۇدرەت ھەمراھ

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن: «ئوت - چۆپ، گۈل - گىياھ ۋە دەل - دەرەخلەر ھەققىدە بايانلار» ناملىق بۇ تېكىست «مېۋىلەرنىڭ بايانى»، «مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ بايانى»، «قۇرۇق مېۋىلەرنىڭ بايانى»، «قۇرۇق يېمىشلەرنىڭ بايانى»، «ئوت - گىياھلارنىڭ بايانى»، «گۈل - چېچەكلەرنىڭ بايانى»، «ئوتياشلارنىڭ بايانى» دىن ئىبارەت 7 پارچە مەزمۇندىن تەركىپ تاپقان. تېكىستلەردىن «مېۋىلەرنىڭ بايانى»، «قۇرۇق مېۋىلەرنىڭ بايانى»، «ئوت - گىياھلارنىڭ بايانى»نى مۇھەممەد ئەلى داموللا، «مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ بايانى»، «قۇرۇق يېمىشلەرنىڭ بايانى»، «گۈل - چېچەكلەرنىڭ بايانى»، «ئوتياشلارنىڭ بايانى»نى ئابدۇۋەلى ئاخۇندلار شىۋىت مىسسىيونېرى گۇستاف رەكۋېنتىنىڭ ئالاھىدە تەشەببۇسى بىلەن خوتەن قەغىزى ۋە سىزىقلىق پەرەڭ قەغىزىگە يازغان. تېكىستلەرنى قەشقەردىكى شىۋىت مىسسىيونېرلىرى يىغىپ ساقلىغان ۋە كېيىن ئۇلار قەشقەردىن ئايرىلغاندا «قەشقەر باسما بۇيۇملىرى» تەركىبىدە شىۋىتسىيەگە ئېلىپ كېتىلىپ، كېيىنكى كۈنلەردە لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى «ياررىڭ يىغىملىرى»غا تاپشۇرۇپ بېرىلگەن. بۇ تېكىستلەر داڭلىق ئۇيغۇرشۇناس گۇننار ياررىڭ ئەپەندى تەرىپىدىن 1998 - يىلى «20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە بېلىقچىلىق — ئۇيغۇرچە تېكىستلەرنىڭ ئوقۇلغۇسى، تەرجىمىسى ۋە ئىزاھاتلىرى» دېگەن نامدا تەتقىق قىلىنىپ ئېلان قىلىنغان. تېكىستلەر ھازىر گۇننار ياررىڭ يىغىپ توپلىغان «ياررىڭ يىغىملىرى» نامىدىكى 207 - نومۇرلۇق ئارخىپتا ساقلانماقتا.

ئوقۇلغۇسى

مىۋىلەرنىڭ بەيانى

ھەممە مىۋەدىن ئىلگەرى پىشادۇرغان مىۋە ئۈجمەدۇر ، ئاندىن كېيىن جىنەستە، ئۈرۈك، سۆخەك شاپتۇل ، توغاج، ئالما، ئارمۇت نەشەتى ، چىلگە قاۋغۇن ، شەكەر سۈيى قاۋغۇن، بىشەك شىرىن قاۋغۇن، قارا قاۋغۇن، كۆكچى قاۋغۇن، ئانار، ئەنجىر ، شاپتۇل، ئەت شاپتۇل، غەينالۇ ، چىلان، ياڭاق، جىگدە، ئۈزۈم، بۇلار ئالتە شەھەر مىۋىلەرىدۇر. مەزكۇر مىۋىلەردىن بەئزى ئالتە شەھەر ئىچىدەكى يەرلەردە كەڭرۈ ئوبدانراق دۇر. مەسىلەن: ئۈجمە ياركەندە كەڭرۈ، ئەنجىر كاشقەردە كەڭرۈ، ئانار قارغالىقتا كەڭرۈ، ئالما سانجۇدا كەڭرۈ، ئوبدان نەشەتى كۇچاردا كەڭرۈ، ئۈزۈم خوتەندە كەڭرۈ. بۇ مەزكۇر مىۋىلەردىن باشقا مىۋە بۇ ئالتە شەھەردە يوقدۇر. مەسىلەن: خورما ئەربىستاندىن ۋە يا

مىيۈەلارنىڭ بەيانى

بىر مېيۈەدىن باشقا يەنە بىر مېيۈەدۇر، بۇ يۇرتتا يوق. بەلكى خەلق ئۇرۇغۇنى تىكسى تىرىغاندۇر، ئۇنۇپ بىرەر گەز كۆكلەپ قىشدا قۇرۇپ قالغانىكەن. فىستە، بادام بۇلارنى بەدەخشاندىن كەلتۈرۈلەر. ئارى بادامنى شاپتۇلغا ئۇلاپ بادام قىلىپتۇر لىكىن بۇ شەھەرلەردە شەكالى قالىن شاپتۇل ئۆكچەسىنىڭ شەكالىغا ئوخشاش شەكالى قالىن قاتتىق، ئۆزى ئاچچىق بولۇپ قالىپتۇر. بەئزى مېۋە ياركاندە يوق، كاشغەردە بار. گىلاس ياركاندە يوقدۇر، يەنە بىر قىسمى ئۈرۈك ياركاندە بار، كاشغەردە يوق. ئول ئولجا ئۈرۈك بەئزى مېۋەلەرنى قۇرۇتۇپ ساقلايدۇر. ئۈجمەنى قۇرۇتۇپ ۋاسالغۇ دەپ ساقلايدۇر. ئۈرۈك، شاپتۇل، ئۈزۈمنى قۇرۇتۇپ ساقلايدۇر. ئۈزۈم قىسمىلەرى قىزىل ئۈزۈم، ئات باغرى ئۈزۈم، مۇناقى ئۈزۈم، قار ئۈزۈم، چىشمىش ئۈزۈم، سوقا ئۈزۈم، ئاق ئۈزۈم. ئۈرۈكنى قۇرۇتۇپ گۈل دەيدۇر، شاپتۇلنى قۇرۇتۇپ قاق دەيدۇر، ئۈزۈمنى قۇرۇتۇپ قۇرۇق ئۈزۈم دەيدۇر. قۇرۇق ئۈزۈمنى سىركە قىلدۇر ھەم شىنە قىلدۇر. ياز ۋاقتى بولسا رەخاپچى يەئنى مۇز ساتادۇرغانلار ئۈزۈم شىنەسىنى مۇز سۈيىگە ئىلەشتۈرۈپ ئانى شەرىپەت دەپ ساتادۇر ھەم ئۈجمەدە شىنە قىلىپ ساتادۇر. بەلكى شىنەلەرنى يۇرتلارغا تۇلۇملاردا ئالىپ بارىپ ساتادۇر.

تۇلۇملاردا ئالىپ بارىپ ساتادۇر. ئۈزۈم شىنە خاھ ئۈجمە شىنەدىن تولا فائىدە ئالادۇرلار.

مىۋەلىك دەرەختلەرنىڭ بەيانى

مىۋەلىك دەرەختلەر بىر خىل بولمايدۇر ھەر خىل بولادۇر. مىۋەلەرنىڭ تەمى ھەم بۆلەك بولادۇر. بەئزى مىۋەلەر شىيرىن، بەئزىلەر ئاچچىق - چۈچۈك بولادۇر. ئەرتەياز ۋاقتىدا مىۋەلىك مىۋەسىز دەرەختلەر مۇدۇچاق بولۇپ ئاندىن ئوتلاپ يافراغ چىقارىپ، چىچەكلەپ غورا بولۇپ، كۈندىن كۈنگە چوڭ بولۇپ پىشادۇر. ئۈرۈكنىڭ بالدۇر پىشقانلىرىنى ماسام دەرلەر. ئاندىن ياغلىق ئۈرۈك، ئاق پىشما، ئەنجانە،

قۇرۇغان مەۋەلەرنىڭ بەيانى

ئۈزۈمنى قۇرۇتۇپ شەھەرلەرگە ئالىپ بارىپ ساتادۇر. ئۈزۈمنى قۇرۇتماق لازىم كەلسە، ئانى پىشغاندا تالدىن كېسىپ ئالا كۈرۈنۈش پەردە يايىپ قويۇپ قۇرۇتۇپ قۇرۇق ئۈزۈم دەپ تەييار قىلادۇر.

مەۋەلەردىن قۇرۇتۇپ ساقلايدۇرغان مەۋەلەرنىڭ ئىچىدىن ئۈرۈكنى قۇرۇتۇپ، قۇرۇقنى گۈلە دەپ ئايتۇر. شاپتۇلانى قۇرۇتۇپ قۇرۇقنى قاق ئايتۇر. ئەگەر ئۈچكەسنى ئالماي قۇرۇتسا ئانى مۈنەك ئايتۇر. غەينالۇنى ھەم قۇرۇتۇپ ئالىپ ساقلا، ئانى قۇرۇق غەينالۇ ئايتۇرلار. ئۈجمەنى ھەم قۇرۇتۇپ ساقلاپ ئانى ۋاسالغۇ دەرلەر، ئەنجىرنى دارۇ ئۈچۈن تەبىئىيەت قۇرۇتۇپ ساقلا، لېكىن ئازراق ئانى قۇرۇق ئەنجىر دەرلەر. ئۆز ۋەقتىداكى پىشقان ئەنجىرنى مۇرەببا قىلىپ ساقلا. بەلكى تولا نەرسەلەرنى مۇرەببا قىلىپ ساقلا. مۇرەببا قىلار بولسا شەكەرنى قىلىپ قىۋام قىلىپ، ئۈستىگە قويۇرلار. ئۈرۈك غوراسىدا ۋە ھەم غەينالۇدا، بىھىدە، زەردەكە، ئالمادا، نەشقىتتە، گىلاسدا مۇرەببا سالىۇرلار. لېكىن ئاناردا شەربەت قىلارلار، شەكەرنى قىۋام قىلىپ قىزىل گۈلدە گۈلدە سالىۇرلار. قىزىل گۈلدە گۈلدە سالىۇر بولسا قىزىل گۈلنى ئىلغاپ، گۈلنى سوقۇپ، گۈلنىڭ بەرگىدەكى ئاقنى كېسىپ چىقارىپ، ئېتىپ سوقۇپ، قىۋام شەكەرنى ئۈستىگە قويۇپ، كۈزەنىڭ ئاغزىنى چاپلاپ، تومۇز ئاقتايدا بىر ئاي قويۇپ ئاندىن كېيىن تەييار بولىدۇ دەپ يەيدۇر. قىزىل گۈلدەنى ياركەند، خوتەندە تولا ئىتتىبار بىلەن قىلىپ ساقلايدۇر. ۋە يەنە پىننە گۈلدەنى چىلىپ مەئدەسى ئاغرىق كىشىگە بېرەدۇر.

قۇرۇغان مەۋەلەرنىڭ بەيانى

ئۈزۈمنى قۇرۇتۇپ شەھەرلەرگە ئالىپ بارىپ ساتادۇر. ئۈزۈمنى قۇرۇتماق لازىم كەلسە، ئانى پىشغاندا تالدىن كېسىپ ئالا كۈرۈنۈش پەردە يايىپ قويۇپ قۇرۇتۇپ قۇرۇق ئۈزۈم دەپ تەييار قىلادۇر.

مەۋەلەردىن قۇرۇتۇپ ساقلايدۇرغان مەۋەلەرنىڭ ئىچىدىن ئۈرۈكنى قۇرۇتۇپ، قۇرۇقنى گۈلە دەپ ئايتۇر. شاپتۇلانى قۇرۇتۇپ قۇرۇقنى قاق ئايتۇر. ئەگەر ئۈچكەسنى ئالماي قۇرۇتسا ئانى مۈنەك ئايتۇر. غەينالۇنى ھەم قۇرۇتۇپ ئالىپ ساقلا، ئانى قۇرۇق غەينالۇ ئايتۇرلار. ئۈجمەنى ھەم قۇرۇتۇپ ساقلاپ ئانى ۋاسالغۇ دەرلەر، ئەنجىرنى دارۇ ئۈچۈن تەبىئىيەت قۇرۇتۇپ ساقلا، لېكىن ئازراق ئانى قۇرۇق ئەنجىر دەرلەر. ئۆز ۋەقتىداكى پىشقان ئەنجىرنى مۇرەببا قىلىپ ساقلا. بەلكى تولا نەرسەلەرنى مۇرەببا قىلىپ ساقلا. مۇرەببا قىلار بولسا شەكەرنى قىلىپ قىۋام قىلىپ، ئۈستىگە قويۇرلار. ئۈرۈك غوراسىدا ۋە ھەم غەينالۇدا، بىھىدە، زەردەكە، ئالمادا، نەشقىتتە، گىلاسدا مۇرەببا سالىۇرلار. لېكىن ئاناردا شەربەت قىلارلار، شەكەرنى قىۋام قىلىپ قىزىل گۈلدە گۈلدە سالىۇرلار. قىزىل گۈلدە گۈلدە سالىۇر بولسا قىزىل گۈلنى ئىلغاپ، گۈلنى سوقۇپ، گۈلنىڭ بەرگىدەكى ئاقنى كېسىپ چىقارىپ، ئېتىپ سوقۇپ، قىۋام شەكەرنى ئۈستىگە قويۇپ، كۈزەنىڭ ئاغزىنى چاپلاپ، تومۇز ئاقتايدا بىر ئاي قويۇپ ئاندىن كېيىن تەييار بولىدۇ دەپ يەيدۇر. قىزىل گۈلدەنى ياركەند، خوتەندە تولا ئىتتىبار بىلەن قىلىپ ساقلايدۇر. ۋە يەنە پىننە گۈلدەنى چىلىپ مەئدەسى ئاغرىق كىشىگە بېرەدۇر.

ئۈزۈمنى قۇرۇتۇپ شەھەرلەرگە ئالىپ بارىپ ساتادۇر. ئۈزۈمنى قۇرۇتماق لازىم كەلسە، ئانى پىشغاندا تالدىن كېسىپ ئالا كۈرۈنۈش پەردە يايىپ قويۇپ قۇرۇتۇپ قۇرۇق ئۈزۈم دەپ تەييار قىلادۇر.

قۇرۇق يېمىشلەرنىڭ بەيانى

قورۇق يېمىش لارنىڭ بەيانى

قورۇق يېمىش لار ۴ بىر تىپتە تىپىم بولادور خويىنە اورۇكىنى پىشقان ۋاقتىدا ئۆزىگە بورا سالىپ، بورانىڭ تۆپەسىگە ئۆرۈكلەرنى تۆكۈپ يايادور. قۇرۇغاندا ئالدىن ئۆتكەن باداغغا ئالىپ قويادور. ئانى گۈل دەرلەر. چىلان جىگدە، قارا ئۈرۈك، غەئۇلا بۇ مەۋەلەرنى ھەم ئۈرۈككە ئوخشا قۇرۇتادور. شافتۇل ئازغىنە پىشقاندا ئىككى پارچە قىلىپ ئۆچەكسىنى ئاجراتىپ ئالىپ قۇرۇتادور. ئانى قاق دەرلەر. ئۈزۈمنى تورۇسقا پىچان بىلەن باغلاپ قۇرۇتادور. ئانى ۋاسالغۇ دەرلەر. قارا ئۈزۈمنىڭ قۇرۇقىنى قارامىز دەرلەر. ياڭاق مەغزىنى يېمىش بىرلە ساتادور. ئۈرۈكنىڭ مەغزىنى يېمىشكە ئالشتۇرادور. كۆك كىشىمىش خوتەندىن چىقادور، بادام، پىستە بەدەخشاندىن چىقادور. مارالباشدىن ئەتنى يېگەلى بولمايدۇرغان بىر قىسىم تاربۇز چىقادور. ئانىڭ ئۇرۇغلارنى قۇرۇتۇپ يېمىشقا ئالشتۇرۇپ ساتادور. خۇۋەينى ئۈرۈكنى ئۆچكەسىدىن ئاجراتىپ ئورنىغا بىر دانە مەغزىنى سالىپ قۇرۇتادور، ئانى خورما دەرلەر.

قۇرۇق يېمىشلەر ھەم بىر نەچچە قىسىم بولادور. خۇۋەينە ئۈرۈكنى پىشقان ۋاقتىدا ئۆزىگە بورا سالىپ، بورانىڭ تۆپەسىگە ئۆرۈكلەرنى تۆكۈپ يايادور. قۇرۇغاندا ئالدىن ئۆتكەن باداغغا ئالىپ قويادور. ئانى گۈل دەرلەر. چىلان جىگدە، قارا ئۈرۈك، غەئۇلا بۇ مەۋەلەرنى ھەم ئۈرۈككە ئوخشا قۇرۇتادور. شافتۇل ئازغىنە پىشقاندا ئىككى پارچە قىلىپ ئۆچەكسىنى ئاجراتىپ ئالىپ قۇرۇتادور. ئانى قاق دەرلەر. ئۈزۈمنى تورۇسقا پىچان بىلەن باغلاپ قۇرۇتادور. ئانى ۋاسالغۇ دەرلەر. قارا ئۈزۈمنىڭ قۇرۇقىنى قارامىز دەرلەر. ياڭاق مەغزىنى يېمىش بىرلە ساتادور. ئۈرۈكنىڭ مەغزىنى يېمىشكە ئالشتۇرادور. كۆك كىشىمىش خوتەندىن چىقادور، بادام، پىستە بەدەخشاندىن چىقادور. مارالباشدىن ئەتنى يېگەلى بولمايدۇرغان بىر قىسىم تاربۇز چىقادور. ئانىڭ ئۇرۇغلارنى قۇرۇتۇپ يېمىشقا ئالشتۇرۇپ ساتادور. خۇۋەينى ئۈرۈكنى ئۆچكەسىدىن ئاجراتىپ ئورنىغا بىر دانە مەغزىنى سالىپ قۇرۇتادور، ئانى خورما دەرلەر.

گۈل ۋە چېچەكلەرنىڭ بەيانى

گۈل ۋە چېچەكلەرنىڭ بەيانى

گۈل ۋە چېچەك بولماي ھېچ نەرسەدە اورۇغ بولمايدور توغۇن تاربۇز كاۋا لارم چېچەكلاپ. ئانىدىن خىمك سىلادور بعضى گۈللەردىن اوبدان بىك چىقادور. مەنە گۈل قىزىل گۈل سىرىق گۈل زىپەر گۈل پىچان بىك لاردىن بىك كېلادور سېداي گۈل الماتى گۈل شورا گۈل لاکو گۈل زىپەر گۈل خونا گۈل تامچى گۈل يىكى گۈل خىتاي گۈلى خىتايچىك

گۈل ۋە چېچەك بولماي ھېچ نەرسەدە ئۇرۇغ بولمايدور. قوغۇن، تاربۇز، كاۋالار ھەم چېچەكلەپ ئاندىن خەمەك سالادور. بەئزى گۈللەردىن ئوبدان بوي چىقادور. ئەترە گۈل، قىزىل گۈل، سېرىق گۈل زەئپەر گۈل، رەيھان. بۇ گۈللەردىن بوي كېلەدور. سېداي گۈل، ئالماتۇ گۈل، شورا

چىچەك گۈل گۈلسەن تاجى گۈل ابلە تاجى سى خالته سىداكى
 نىرەك گۈل تىغوم گۈل چىنە گۈل انجو گۈل بۇ گۈل لار ھەممىسى بىك
 قىم بىك رىك بولادور بعضى ھىدولارنىڭ چىچەك لارى ھەممىسى
 اوخشايدور چىنە گۈل انجو گۈل لار ھەممىسى ابلە تاجى دور الە چىچەككى
 ئىزىل جەمىلىق بولادور انارنىڭ چىچەككى نى انار گۈلى دىب تىوالاب
 بازارغا سىب چىرىپ سىوچ گۈل بىلەن ساتادور انزان درختى
 نىڭ چىچەككى بىچىنە گۈلغە اوخشايدور ھۆفۇيوق گۈلى

گۈل، كەكرۈ گۈل، زەغىر گۈل، خوفا
 گۈل، قامچى گۈل، بەشكى گۈل، خىتاي
 گۈل، ھەشقىچەك گۈل، ھەئىرەك گۈل،
 گۈلسەن، تاجى گۈل ئىلە تاجىسى خالته،
 سەبداي، زەردەك گۈل، تەخۇم گۈل، چىنە
 گۈل، ئەنجۈ گۈل، بۇ گۈللەر ھەر بىرى
 بۆلەك قىسىم، بۆلەك رەك بولادور. بەئزى
 مەۋلەرنىڭ چىچەكلەرى ھەم گۈلغا
 ئوخشايدور. چىنە گۈل، ئەنجۈ گۈللەر ھەم
 ئوبدان گۈلدور. ئالما چىچەككى قىزىل
 چىرايلىق بولادور. ئانارنىڭ چىچەكىنى ئانار گۈلى دەپ تىوۋلاپ بازارغا ئالىپ چىرىپ، سەۋسەھ گۈل بىلەن
 ساتادور. ئانار دەرىخىنىڭ چىچەكى بەئىنەھ گۈلغا ئوخشايدور. ھۆفۇيوق گۈلى ھەم ھەر خىل
 ئىچىلادور.

ئوت گىياھلارنىڭ بەيانى

ئوت گىياھلارنىڭ بەيانى

سەنئەت انى ئوكتاپنى ئوت ھەم دەرلارنى كۆشت بىلان قورۇپ تىپ
 دىك ئىكپانك بىلان يىدور تىپ بولغان آدم انى ايتاب قورۇپ يىدور
 بوسىنئوت نى آدم داۋلاغ يىدور. كاپكاپ ياكە جاي كوكى بىك بىر
 اوبدان مەزەلىك ئوت دور آدم داۋلاغ يىدور. يالپوز بىنە نىڭ
 ياۋاسى دەرلار آدم ھەم داۋلاغ يىدور. بىنە لوبلاۋت آدم داۋلاغ
 يىدور ياپۇرماقلىق اوزون اوساب چىقاردور. قوزى قۇلاقى ئوت
 انى آدم داۋلاغ يىدور. قورۇت آدم ھەم داۋلاغ يىدور. اقبىلئوت
 انى آدم داۋلاغ يىدور. چىچىك كىلىك ئوت داۋلاغ يىدور. سىرىغ
 ئوت بولغانى كىلىك اقبىلئوت لار انى داۋلاغ يىدور آدم داۋلاغ يىدور
 بىرئىقال دىن ادل سىرىغ ئوت نى سۆب سوتكا سالىپ اچادور. سىرىغ
 ئوت بار انى شاپتە ايتورلار انى ھەم دارو اچون آدم يىدور داۋلاغ يىدور
 سوتلوك ئوت، خۇت ئوت، كىرون ئوت، چوزكون ئوت، بۇكوماچ
 ئوت، چرا ئوت، چىم ئوت، شىۋە ئوت، بولارنى داۋلاغ يىدور آدم
 يىدور. شىۋاق ئوت، انى ھەم داۋلاغ يىدور. دىگن ئوت دىب

سەمىز ئوت، ئانى تۆگە تاپانى ئوت ھەم
 دەرلەر. ئانى گوشت بىلەن قورۇپ بەتتە ۋە
 گاچپاڭ بىلەن يىدور. تەپ بولغان ئادەم ئانى
 ئىستەپ تۇرۇپ يىدور. بۇ سەمىز ئوتنى
 ئادەم ۋە ئۇلاغ يىدور. كاپكاپ ياكى چاي
 كۆكى يىمەك ئۈچۈن ئوبدان مەزەلىك
 ئوتدور، ئادەم ۋە ئۇلاغ يىدور. يالپوز (نى)
 پىننەنىڭ ياۋاسى دەرلەر، ئادەم ھەم ئۇلاغ
 يىدور. يەنە لوبلا ئوت ئادەم ۋە ئۇلاغ يىدور.
 ياپۇرماقلىق ئۇزۇن ئۆسەپ چىقاردور. قوزى
 قۇلاقى ئوت ئانى ئادەم ۋە ئۇلاغ يىدور. قۇ
 ئوت ئادەم ھەم ئۇلاغ يىدور. ئاقباش ئوت
 ئانى ئادەم ئۇلاغ يىدور. چىڭگىلىك ئوت
 ئۇلاغ يىدور. سىرىغ ئوت يۇنانى ھۆكەما
 ئەفتمۇن ئايتورلار، ئانى ئۇلاغ يىمەيدور.
 ئادەم دارو ئۈچۈن بىر مىسقالدىن ئول
 سىرىغ ئوتنى سوقۇپ سۈتكە سالىپ ئىچەر.
 يەنە بىر قىسمى ئوت بار، ئانى شاھتەرە
 ئايتورلار. ئانى ھەم دارو ئۈچۈن ئادەم

قىزارىدۇ يارىدىدا ئولچى يىدۇر. لانتىدا ئوت اوزى لىخى قولايلىسى
 باغلاردا كۆل لاردا تىرىدور يا پوز ماقى چوئىك كىلىم چوئىك يىلدىرى
 تىلىق كۆشت بىلان اوبدان غذا بولادور. يىشىم بەلارنى، پردارو
 دىر لار كىلىم يىشىم اچىلىپ تورا دور بىر طرفدىن اوروغى پىشىدور
 يىم بىر طرفدىن چىكلاپ كىلىم چىقارىپ اول بەلارنى كۆزۈم قىلىپ
 كىلىم چىقارىپ چىكلاپ اوروغى پىشىپ تورا دور چىقىمقان
 انى چىق نىمىدا يىدور اچىق اما قوروتوب پىچان قىلىپ قولى بوداى
 مورغانلار بوداى توپىز بىر سىم اتادور يىنچىسى اوستىغىچ دور
 انى اىلا يىدور پىشىغاندا اوراب سوتوب يوشايتىپ كۆلم
 قىلىپ ساتادور يىنى بىسى يىنا چىدىن اغاچى بولادور دىھقانلار.
 مخصوص قوش قنار وقتىدا سوكۆلمنى ايشلا تادور. تاغ كىباھ لارنى
 بىرىنىقىم اول بردار دور انى قولى يىسىم انراغ قولى كۆشتى تىلىق.
 بولادور سانجۇ دىكلىان تاغلاردا باردور.

يىدور، ئۇلاغ ھىم يىدور. سۈتلۈك ئوت،
 خوفا ئوت، كەكرۈن ئوت، چۈزگۈن ئوت،
 يۆگۈمەچ ئوت، چىرا ئوت، چىم ئوت، شىۋە
 ئوت بۇلارنى ئۇلاغ يىدور، ئادەم يىمەيدور.
 شۇاق ئوت ئانى ھىم ئۇلاغ يىمەيدور. دۆگەن
 ئوت دەپ قارا ئوت بار، ئانى ئۇلاغ يىدور.
 لاغغا ئوت ئۆزى ئانچە تولا ئەمەس، باغلاردا،
 كۆللەردە تەرىدور. ياپۇرماقى چوئىك، گۈلى
 ھىم چوئىك، يىلدىزى تاتلىق گوشت بىلەن
 ئوبدان غىزا بولادور. ھەمىشە باھارنى
 بىرەدور دەرلەر. گۈلى ھەمىشە ئاچىلىپ
 تورا دور. بىر تەرەفدىن ئۇرۇغى پىشادور. يەنە
 بىر تەرەفدىن چىچەكلەپ گۈل چىقارىپ،
 ئەۋۋەل بەھاردىن كۆز ۋە قىشىغچە گۈل
 چىقارىپ چىچەلەپ، ئۇرۇغى پىشىپ تورا دور.
 چىغىمقان ئانى ھىچ نىمە يىمەيدور، ئاچىق
 ئەمما قۇرۇتۇپ پىچان قىلىپ قولى
 بوردايدۇرغانلار بوداق قويغا بىرىپ

سەمرەتەدۇ. يەنە بىر قىسمى ئوت چىغدۇر، ئانى ئوت كالا يىدور. پىشىغاندا ئوراپ، سوقۇپ، يۇمشاتىپ
 كۇلا قىلىپ ساتادور. يەئنى بىر قىسمى ياغاچدىن ئاغرامچى بولادور. دىھقانلار مەخسۇس قوش قاتار
 ۋاقتىدا شۇ كۇلانى ئىشلەتەدور. تاغ كىباھلاردىن بىرى بىنەفشە، ئول بىر دارۇدور. ئانى قولى يىدور.
 ئانداغ قولى گوشتى تاتلىق بولادور. سانجۇ ۋە كىلىان تاغلاردا باردور.

ئوتياشلارنىڭ بەيانى

ئوتياش تەرىيدۇرغان يەرنى قىغ قويۇپ،
 ئوبدان ئىشلەمەسە ئانچە ئوخشىمايدور.
 ئانىنىڭ ئۈچۈن گەندە قويۇپ ئىككى ئۈچ
 نەۋبەت ئۆرۈپ، پازا، تەمۈر تارماق بىلەن
 مالىقۇشلاپ كىچىك، كىچىك ئىتىز ئېتىپ،
 ئاندىن ئۇرۇغ سالىپ ئوتياش تەرىدور. بەئزى
 ئوتياشلارنى چۆنەك تارتىپ ئۇرۇغ تىكەدور.
 ئوتياشلارنىڭ ئۇرۇغلارنى خاقان
 ئىقلىمىدىن ئالغان تۇرۇر. ئازراق ئوتياشلار
 بۆلەك شەھەردىن پەيدا بولغاندور. چامغۇر،
 يۇمغاقسۈت، پىياز، زەردەك، زىرە، پىنىنى،

ئوتياش لارنىڭ بەيانى

ئوتياش تەرىيدۇرغان يەرنى قىغ قويۇپ اوبدان ايشلاماسە انچە
 ئوخشىمايدور انىنىڭ اوجون كندە قويۇپ ايلكى اوج نوبت اوروب
 پازا تەمۈر تارماق بىلەن مالىقۇشلاپ كىچىك كىچىك ايتىز ايتىپ
 انىنى اوروغ سالىپ اوتياش تەرىدور بعضى اوتياشلارنى
 چوئىك تارتىپ اوروغ تىكادور اوتياش لارنىڭ اوروغ لارنى خاقان
 اقلىمىدىن ئالغان تۇرۇر اوتياش لار بۆلەك شەھەردىن
 پەيدا بولغان دورلار چامغۇر بولغان سوت پىياز زىرەك نوبت پىنىنى ۋە
 چوئىك اوتياش لارنىڭ اوتياش لار دور خىندىنى تېزلاپ اوتياش

جۇۋۇنى، ئارپابەدىيان بۇلار كۈھنە ئوتياشلاردۇر. خىنەنى قىز بالالار، ياش چوركانلار قولغا ياقادۇر. ئوسمانى چوركانلار، قىز بالالار قاشىغا قويادۇر. خاقان ئىقلىمىدىن چىققان ئوتياشلار بەئسەي، چىڭسەي، پالەك، ئوسۇڭ، جاڭدۇ، چەيزە، جۇسەي، كۆك تۇرۇق، قىزىل تۇرۇق، سامساق، چەئلاڭ، لاڭخار بەئسەي، خوڭگا، شوخلا، دادۇر، ئاق بوداچ، قىزىل بوداچ، دوڭگۇ، كوگۇ، سۇگۇ، لاڭفۇ بۇ ئوتياشلاردۇر.

يەشمىسى

مېۋىلەرنىڭ بايانى

ھەممە مېۋىدىن بالدۇر پىشىدىغان مېۋە ئۈجمە، ئاندىن كېيىن جېنەستە، ئۆرۈك، سۆخەك شاپتۇل، توغاچ، ئالما، ئامۇت، چىلگە قوغۇن، شېكەر قوغۇن، بىشەكشېرىن قوغۇن، قارا قوغۇن، كۆكچى قوغۇن، ئانار، ئەنجۈر، شاپتۇل، ئەتياپتۇل، ئەينۇلا، چىلان، ياڭاق، جىگدە، ئۈزۈم قاتارلىقلار ئالتە شەھەر مېۋىلىرىدۇر. مەزكۇر مېۋىلەردىن بەزىلىرى ئالتە شەھەردە كەڭرى چىقىدۇ. مەسىلەن: ئۈجمە يەكەندە كەڭرى، ئەنجۈر قەشقەردە كەڭرى، ئانار قاغىلىقتا كەڭرى، ئالما سانجۇدا كەڭرى، نەشپۈتنىڭ ئوبدىنى كۇچادا كەڭرى، ئۈزۈم خوتەندە كەڭرى. بۇ مېۋىلەردىن باشقا مېۋە ئالتە شەھەردە يوق. مەسىلەن: خورما ئەرەبىستاندىن ياكى ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلىدۇ، بۇ يۇرتتا مۇنداق مېۋە يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە كىشىلەر خورمىنىڭ ئۇرۇقىنى تىكىپ تېرىپ باققان بولسىمۇ، بىر گەز ئۈنۈپ كۆكلەپ قىشتا قۇرۇپ قالغانىكەن. پىستە، بادام قاتارلىقلار بەدەخشاندىن كەلتۈرۈلىدۇ. بادامنى شاپتۇلغا ئۇلاپ بادام قىلىدۇ، لېكىن بۇ شەھەرلەردە ئۇ بادامنىڭ شاكىلى شاپتۇل ئۆكچىسىنىڭ شاكىلىدەك قېلىن ۋە قاتتىق، ئۆزى ئاچچىق بولۇپ قالىدۇ. بەزى مېۋىلەر يەكەندە يوق، قەشقەردە بار. گىلاس يەكەندە يوق، يەنە بىر خىل ئۆرۈك يەكەندە بار، قەشقەردە يوق. بەزى مېۋىلەرنى قۇرۇتۇپ ساقلايدۇ. ئۈجمىنى قۇرۇتۇپ «ۋاسالغۇ» دەپ ساقلايدۇ. ئۆرۈك، شاپتۇل، ئۈزۈمنى قۇرۇتۇپ ساقلايدۇ. ئۈزۈمنىڭ تۈرلىرى خىلمۇخىل بولۇپ، قىزىل ئۈزۈم، ئاتباغرى ئۈزۈم، مۇناقى ئۈزۈم، قارا ئۈزۈم، چىشمىش ئۈزۈم، سوقا ئۈزۈم، ئاق ئۈزۈم دەپ ئاتىلىدۇ. ئۆرۈكنى قۇرۇتۇپ گۈلە دەيدۇ، شاپتۇلنى قۇرۇتۇپ قاق دەيدۇ، ئۈزۈمنى قۇرۇتۇپ قۇرۇق ئۈزۈم دەيدۇ. قۇرۇق ئۈزۈمنى سىركە قىلىدۇ ھەم شىرنە قىلىدۇ. ياز ۋاقتىدا راخاچى يەنى دوغچى ئۈزۈم شىرنىسىنى مۇز سۈيىگە ئىلەشتۈرۈپ شەربەت دەپ ساتىدۇ ھەمدە ئۈجمىدە شىرنە قىلىپ ساتىدۇ. شۇنداقلا شىرنىلەرنى يۇرتلارغا تۇلۇملاردا ئېلىپ بېرىپ سېتىپ، ئۇنىڭدىن كۆپ پايدا ئالىدۇ.

مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ بايانى

مېۋىلىك دەرەخلەر بىر خىل بولمايدۇ، بەلكى ھەر خىل بولىدۇ. مېۋىلەرنىڭ تەمىمۇ ئوخشىمايدۇ.

بەزى مېۋىلەر شېرىن، بەزىلىرى ئاچچىق - چۈچۈك بولىدۇ. ئەتىياز ۋاقتىدا مېۋىلىك - مېۋىسىز دەرەخلەر مۇدۇچاق بولۇپ ئاندىن ئوتلاپ ياپراق چىقىرىپ، چېچەكلەپ غورا بولۇپ، كۈندىن - كۈنگە چوڭ بولۇپ پىشىدۇ. ئۆرۈكنىڭ بالدۇر پىشقانلىرىنى «مايسام» دەيدۇ. ئاندىن ياغلىق ئۆرۈك، ئاق پىشما، ئەنجانە، ئاغاچا، تاكاتىل، خۇۋەينە قاتارلىق ئۆرۈكلەر پىشىدۇ. ئۆرۈكنى يەپ ئۈچكىسىنى چاقسا ئىچىدىن مېغىزى چىقىدۇ، مېغىزىمۇ تاتلىق بولىدۇ. شاپتۇلمۇ شېرىن مېۋىدۇر. توغاچ شاپتۇل ھەممىدىن بالدۇر پىشىدۇ. ئاندىن مەڭزى قىزىل شاپتۇل، سېرىق شاپتۇل، كېيىن يارما شاپتۇل، ئەششاپتۇل پىشىدۇ. شاپتۇلنىڭ مېغىزىنى ياغ تارتتۇرۇپ يولۇغا ئىشلىتىدۇ. توغاچمۇ شېرىن مېۋىدۇر. ئالدىدا چىلگە توغاچ ئاندىن قالغان توغاچلار پىشىدۇ. ئىچىدىكى ئۈچكىسىدىن مېغىزى چىقىدۇ، ئۇنىڭدىنمۇ ياغ تارتىدۇ. ئامۇتۇمۇ بىرنەچچە خىل بولىدۇ. قىزىق ئامۇت، كۆك ئامۇت، نوگاي ئامۇت، نەشپۈت ئامۇت دېگەندەك. قىزىق ئامۇت، نەشپۈت ئامۇتى يازدا يەيدۇ، كۆك ئامۇت، كۇچا ئامۇتىنى قۇمغا كۆمۈپ ئۆيدە ساقلاپ، قىش كۈنلىرىدە ساتىدۇ. ئانار تاتلىق ئانار، ئاچچىق ئانار دەپ ئىككى خىل بولىدۇ. تاتلىق ئانارنى چايناپ يەيدۇ، ئاچچىق ئانارنى خامنىڭ ئارىسىغا ئېلىپ سىقىپ ئىچىدۇ. ئۈزۈمۈمۇ بەك شېرىن مېۋە بولۇپ، ئۈچ خىل بولىدۇ. ھۆسنمۇ ئۈزۈمى دېگەن دانىسى ئۇششاق ئۈزۈم بولۇپ، بالدۇر پىشىدۇ. ئاندىن سېرىق ئۈزۈم، قارا ئۈزۈم پىشىدۇ. كۆك ۋاسالغۇ ئۈزۈم يەكەندىن چىقىدۇ. ئەنجۈرۈمۇ بەك شېرىن بولىدۇ. بۇ مېۋە ئورما ۋاقتىدىن تاكى كۈزگىچە ئۈچ نۆۋەت پىشىدۇ، باشقا مېۋىدەك چېچەكلىمەيدۇ. ئالما مېۋىسىمۇ بىرنەچچە خىل بولىدۇ. ئاق ئالما، داراي ئالما، سەمەرقەند ئالمىسى، پۇغۇندە ئالما، پەيزاۋات ئالمىسى، قىزىل ئالما، قىشلىق ئالما دېگەندەك. قارا ئۆرۈك، ئەينۇلا، گىلاس، جېنەستە، ئورۇس ئۈجمىسى، ئالۇچا قاتارلىق مېۋىلەر ئاچچىق - چۈچۈك بولىدۇ. ياڭاق، چىلان، بادام، پىستە، خورما، جىگدە قاتارلىق مېۋىلەر بەك شېرىن بولىدۇ. ئۈجمە ئۈچ خىل بولىدۇ، ئاق ئۈجمە، چىقىر ئۈجمە شېرىن بولىدۇ، قارا ئۈجمە ئاچچىق - چۈچۈك بولىدۇ.

قۇرۇق مېۋىلەرنىڭ بايانى

ئۈزۈمنى قۇرۇتۇپ شەھەرلەرگە ئاپىرىپ ساتىدۇ. ئۈزۈمنى قۇرۇتماقچى بولسا، ئۇنى پىشقاندا تالدىن كېسىپ سۆرۈن يەردە يېيىپ قويۇپ قۇرۇتۇپ قۇرۇق ئۈزۈم تەييار قىلىدۇ. مېۋىلەردىن قۇرۇتۇپ ساقلايدىغان مېۋىلەرنىڭ ئىچىدە ئۆرۈكنى قۇرۇتۇپ، قۇرۇغىنىنى «گۈلە» دەپ ئاتايدۇ. شاپتۇلنى قۇرۇتۇپ قۇرۇقنى «قاق» دەيدۇ. ئەگەر ئۈچكىسىنى ئالماي قۇرۇتسا ئۇنى «مۈنەك» دەيدۇ. ئەينۇلىنىمۇ قۇرۇتۇپ ساقلايدۇ، ئۇنى «قۇرۇق ئەينۇلا» دەيدۇ. ئۈجمىنىمۇ قۇرۇتۇپ «ۋاسالغۇ» دەيدۇ، ئەنجۈرنى دورا ئۈچۈن تېۋىپلار قۇرۇتۇپ ساقلايدۇ، بۇنى «قۇرۇق ئەنجۈر» دەيدۇ. دەل ۋاقتىدا پىشقان ئەنجۈرنى مۇراببا قىلىپ ساقلايدۇ، شۇنداقلا نۇرغۇن مېۋىلەرنى مۇراببا قىلىپ ساقلايدۇ. مۇراببا قىلماقچى بولسا شېكەرنى قىيام قىلىپ، ئۈستىگە قۇيىدۇ. ئۆرۈك غورسى، ئەينۇلا، بېھى، سەۋزە، ئالما، نەشپۈت، گىلاس قاتارلىق مېۋىلەردە مۇراببا ياسايدۇ. لېكىن، ئاناردا شەرىبەت قىلىدۇ، شېكەرنى قىيام قىلىپ قىزىل گۈلدە گۈلقەنت سالىدۇ. قىزىل گۈلدە گۈلقەنت سالماقچى بولسا قىزىل گۈلنى ئىلغاپ، گۈلنى سوقۇپ، گۈلنىڭ بەرگىدىكى ئاقنى كېسىپ چىقىرىپ، سوقۇپ، شېكەر قىيامىنى ئۈستىگە قۇيۇپ، كوزىنىڭ ئېغىزىنى چاپلاپ، تومۇز ئاپتاپتا بىر ئاي قويۇپ ئاندىن كېيىن تەييار بولىدۇ، دەپ يەيدۇ.

قىزىل گۈل قەنتىنى يەكەن، خوتەندە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن ساقلايدۇ. يەنە پىننە گۈل قەنتىنى چېلىپ مەيدىسى ئاغرىق كىشىگە بېرىدۇ.

قۇرۇق يېمىشلەرنىڭ بايانى

قۇرۇق يېمىشلەرمۇ بىرنەچچە خىل بولىدۇ. خۇۋەينە ئۆرۈكىنى پىشقان ۋاقتىدا ئۆگزىگە بورا سېلىپ، بورىنىڭ ئۈستىگە ئۆرۈكلەرنى تۆكۈپ يېيىتىدۇ. قۇرۇغاندا تالدىن ئۆتكەن باداڭ تاغارغا قاچىلاپ قويىدۇ، مانا بۇنى «گۈل» دەيدۇ. چىلان جىگدە، قارا ئۆرۈك، ئەينۇلا قاتارلىق مېۋىلەرنىمۇ ئۆرۈككە ئوخشاش قۇرۇتىدۇ. شاپتۇل ئازراق پىشقاندا ئىككى پارچە قىلىپ ئۈچكىسىنى ئاجرىتىۋېلىپ قۇرۇتىدۇ، بۇنى «قاق» دەيدۇ. ئۈزۈمنى تورۇسقا پىچان بىلەن باغلاپ قۇرۇتىدۇ. ئۇنى «ۋاسالغۇ» دەيدۇ. قارا ئۈزۈمنىڭ قۇرۇقىنى «قارامىز» دەيدۇ. ياڭاق مېغىزىنى يېمىش بىلەن ساتىدۇ. ئۆرۈكنىڭ مېغىزىنى يېمىشكە ئېلىشتۇرىدۇ. كۆك كىشىمىش خوتەندىن چىقىدۇ، بادام، پىستە بەدەخشاندىن چىقىدۇ. مارالبېشىدىن ئېتىمىنى يېگىلى بولمايدىغان بىر خىل تاۋۇز چىقىدۇ. ئۇنىڭ ئۇرۇقلىرىنى قۇرۇتۇپ يېمىشقا ئېلىشتۇرۇپ ساتىدۇ. خۇۋەينە ئۆرۈكىنى ئۈچكىسىدىن ئاجرىتىپ ئورنىغا بىر دانە مېغىزنى سېلىپ قۇرۇتىدۇ، ئۇنى «خورما» دەيدۇ.

گۈل ۋە چېچەكلەرنىڭ بايانى

گۈل ۋە چېچەك بولماي تۇرۇپ ھېچ نەرسىدە ئۇرۇق بولمايدۇ. قوغۇن، تاۋۇز، كاۋىلارمۇ چېچەكلەپ ئاندىن خەمەك سالىدۇ. بەزى گۈللەردىن ئوبدان پۇراق چىقىدۇ. ئەتىرگۈل، قىزىلگۈل، سېرىقگۈل، زەپەرگۈل، رەيھان قاتارلىق گۈللەردىن پۇراق كېلىدۇ. سەبەدگۈل، ئالماتۈگۈل، شۇراگۈل، كەكرۈگۈل، زىغىرگۈل، خوخاگۈل، قامچىگۈل، بەڭگىگۈل، خىتايگۈل، ھەشقىچەكگۈل، زەپىرەڭگۈل، يەسىمەنگۈل، تاجىگۈل، زەردەكگۈل، تۇخۇمگۈل، چىنەگۈل، ئەنجۈرگۈل قاتارلىقلارنىڭ رەڭگى ھەر خىل بولىدۇ. بەزى مېۋىلەرنىڭ چېچەكلىرىمۇ گۈلگە ئوخشايدۇ. چىنەگۈل، ئەنجۈر گۈللەرمۇ ئوبدان گۈلدۈر. ئالما چېچىكى قىزىل چىرايلىق بولىدۇ. ئانارنىڭ چېچىكىنى ئانارگۈلى دەپ توۋلاپ بازارغا ئېلىپ كىرىپ، سەۋسەھگۈل بىلەن ساتىدۇ. ئازغان دەرىخىنىڭ چېچىكى بەئەينى گۈلگە ئوخشايدۇ. ھۆپۈپگۈلمۇ ھەر خىل ئېچىلىدۇ.

ئوت - گىياھلارنىڭ بايانى

سېمىز ئوتنى تۆگىتاپان ئوتىمۇ دەيدۇ. ئۇنى گۆش بىلەن قورۇپ بەتتە ۋە گاڭگەن بىلەن يەيدۇ. تەپ بولغان ئادەم ئۇنى ئىزدەپ تۇرۇپ يەيدۇ. بۇ سېمىز ئوتنى ئادەم ۋە ئۇلاغ يەيدۇ. كاپكاپ ياكى چاي كۆكى يېيىشكە ئىنتايىن مەزىلىك ئوت بولۇپ، ئۇنى ئادەم ۋە ئۇلاغ يەيدۇ. يالپۇزنى پىننىنىڭ ياۋىسى دەيدۇ، ئۇنى ئادەم ۋە ئۇلاغ يەيدۇ. يەنە لويلا ئوتىمۇ ئادەم ۋە ئۇلاغ يەيدۇ. يوپۇرمىقى ئۇزۇن ئۆسىدۇ. قوزنۇقلاق ئوتىنى ئادەم ۋە ئۇلاغ يەيدۇ. قۇ ئوتىمۇ ئادەم ۋە ئۇلاغ يەيدۇ. ئاقباش ئوتىنى ئادەم ۋە ئۇلاغ يەيدۇ. چىڭگىلىك ئوتنى ئۇلاغ يەيدۇ. سېرىقئوتنى غەرب تېبابىتىدە ئەفتمۇن دەيدۇ، ئۇنى ئۇلاغ يېمەيدۇ.

كىشىلەر دورىلىق ئۈچۈن بىر مىسقالدىن سېرىقئوتنى سوقۇپ سۈت بىلەن ئىچىدۇ. يەنە بىر خىل ئوت بار بولۇپ، ئۇنى «شاھتەرە» دەيدۇ. ئۇنىمۇ ئادەملەر دورا ئۈچۈن يەيدۇ، ئۇلاغمۇ يەيدۇ. سۈتلۈكئوت، خوخائوت، كەكرۇنئوت، چۈزگۈنوت، يۈگمەچئوت، چىرائوت، چىمئوت، شۋەئوتلارنى ئۇلاغ يەيدۇ، ئادەم يېمەيدۇ. شىۋاقتۇنىمۇ ئۇلاغ يېمەيدۇ. دۆگەنئوت دەپ قارا ئوت بار بولۇپ، ئۇنى ئۇلاغ يەيدۇ. لاڭخائوت ئانچە كۆپ ئەمەس بولۇپ، باغلاردا، كۆللەردە ئۇنىدۇ. يوپۇرمىقى ۋە گۈلى چوڭ، يىلتىزى تاتلىق بولۇپ، گۆش بىلەن يېسە ئوبدان غىزا بولىدۇ. كىشىلەر بۇ ئوتنى كۆپ يېسە كىشىگە ھەمىشە باھار تۇيغۇسىنى بېرىدۇ، دېيىشىدۇ. گۈلى ھەمىشە ئېچىلىپ تۇرىدۇ. بىر تەرەپتىن ئۇرۇقى پىشىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن چېچەكلەپ گۈل چىقىرىپ، باش باھاردىن كۈز ۋە قىشقىچە گۈل چىقىرىپ چېچەكلەپ، ئۇرۇقى پىشىپ تۇرىدۇ. چىغىرتماق ئاچچىق بولغاچقا ھىچنېمە يېمەيدۇ، بىراق ئۇنى قۇرۇتۇپ پىچان قىلىپ قوي بوردايدىغانلار بورداق قويغا بېرىپ سەمىرىتىدۇ. يەنە بىر خىل ئوت چىغ بولۇپ، ئۇنى كالا يەيدۇ. پىشقاندا ئوراپ، سوقۇپ، يۇمشىتىپ كۇلا قىلىپ ساتىدۇ. يەنە بىر خىلى ياغاچتىن ئاغرامچا بولىدۇ. دېھقانلار مەخسۇس قوش قاتار ۋاقتىدا ئاشۇ كۇلانى ئىشلىتىدۇ. تاغ گىياھلىرىدىن بىرى بىنەپشە بولۇپ، ئۇ بىر دورىلىق ئوتتۇر. ئۇنى قوي يەيدۇ، ئۇنداق قوينىڭ گۆشى تاتلىق بولىدۇ. سانجۇ ۋە كىلىياڭ تاغلىرىدا ئىنتايىن كۆپ.

ئوتياشلارنىڭ بايانى

ئوتياش تېرىيدىغان يەرگە قىغ قويۇپ، ئوبدان ئىشلىمىسە ئانچە ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈچۈن گەندە قويۇپ ئىككى - ئۈچ نۆۋەت ئۆرۈپ، تىرنا، تۆمۈر تارماق بىلەن مالتىلاپ كىچىك - كىچىك ئېتىز قىلىپ، ئاندىن ئۇرۇق سېلىپ ئوتياش تېرىيدۇ. بەزى ئوتياشلارنى چۆنەك تارتىپ ئۇرۇق تىكىدۇ. ئوتياشلارنىڭ ئۇرۇقلىرى خاقان ئىقلىمىدىن كەلگەن. ئازراق ئوتياشلار باشقا شەھەرلەردىن كەلگەن. چامغۇر، يۇمىغاقسۈت، پىياز، سەۋزە، زىرە، پىننە، جۇۋۇنى، ئارپابەدىيانلار كونا ئوتياشلاردۇر. خېنىنى قىز بالىلار، ياش چوكانلار قولىغا ياقىدۇ. ئوسمىنى چوكانلار، قىز بالىلار قېشىغا قويىدۇ. خاقان ئىقلىمىدىن چىققان ئوتياشلار بەسەي، چىڭسەي، پالەك، ئوسۇڭ، جاڭدۇ، چەيزە، جۈسەي، كۆك تۈرۈپ، قىزىل تۈرۈپ، سامساق، چېچەكسەي، كالىلاكسەي، تەرخەمەك، پەمىدۇر، دادۇر، ئاق بوداچ، قىزىل بوداچ، دۇڭگۇ، كۇگۇ، سۇگۇ، لاڭقۇ قاتارلىق ئوتياشلاردۇر.

ئىزاھاتلار:

① ئۈجمە — ئۈزۈم	⑩ كاشقەر — قەشقەر
② سۆخەك شاپتۇل — شاپتۇلنىڭ بىر تۈرى	⑪ سانجۇ — گۇما ناھىيىسىنىڭ سانجۇ يېزىسى
③ نەشەتتى — نەشپۈت	⑫ بەدەخشان — بۈگۈنكى تاجىكىستاننىڭ بەدەخشان ئوبلاستى.
④ قاۋغۇن — قوغۇن	⑬ شەكەل — شاكال
⑤ ئەنجىر — ئەنجۈر	⑭ قالىن — قېلىن
⑥ ئەينالۇ — ئەينۇلا	⑮ ئۆكچە — مېغىز، ئۇرۇقچا
⑦ بەئزى — بەزى	⑯ ئۈزۈم قىسىملىرى — ئۈزۈمنىڭ تۈرلىرى
⑧ كۇڭرۇ — كەڭرى	⑰ ئالىپ بارىپ — ئېلىپ بېرىپ
⑨ ياركەن — يەكەن	

- ① بۇي — ھىد، پۇراق
 ② بەئەينىھ — بئەينى
 ③ گوشت — گوڭش
 ④ بەتتە — بەتتە پولۇ
 ⑤ گاڭپاڭ — گۈرۈچ ئاش (سەفەن)
 ⑥ يۇنانى ھۈكەما — غەرب تېبابىتى
 ⑦ دارۇ — دورا
 ⑧ سانجۇ — گۇما ناھىيەسىنىڭ سانجۇ يېزىسىنى كۆرسىتىدۇ
 ⑨ كېلىيان — گۇما ناھىيەسىنىڭ كىلىيان يېزىسىنى كۆرسىتىدۇ
 ⑩ تەرىيدۇرغان — تېرىيدىغان
 ⑪ ئىشلەمسە — ئىشلىمىسە
 ⑫ نەۋبەت — نۆۋەت، قېتىم
 ⑬ پازا — تىرنا، خەنزۇچە 耙子 دېگەن سۆز.
 ⑭ مالقۇشلاپ — مالتىلاش
 ⑮ خاقانى ئىقلىم — جۇڭگو
 ⑯ جۇۋۇنى — ئارپابەدىيان تىپىدىكى بىر خىل دورىلىق ئۆسۈملۈك
 ⑰ كۈھنە — كونا، بۇرۇنقى
 ⑱ بەئەسى — بەسەي، يېسىمىۋىلەك
 ⑲ چەئلاڭ — چېچەكسەي
 ⑳ لاڭخار بەسەي — كالىكەسەي
- ⑱ فائىدە — پايدا
 ⑲ دەرەخت — دەرەخ
 ⑳ تەئىمى — تەم
 ㉑ ئەرتەياز — ئەتىياز
 ㉒ يافراغ — يوپۇرماق
 ㉓ مەغزى — مېغزى
 ㉔ شافتۇل — شاپتۇل
 ㉕ ئارمۇت — ئامۇت
 ㉖ ئاراسغا ئالىپ — ئاراسغا ئېلىپ
 ㉗ پەرزەباد ئالماسى — پەيزاۋات ئالمىسى
 ㉘ ئالا كۆرۈنۈش — سۆرۈن، ساپە جاي
 ㉙ دارۇ — دورا
 ㊱ تەبىب — تېۋىپ
 ㊲ قىۋام — قىيام
 ㊳ زەردەك — سەۋزە
 ㊴ شەكەر — شېكەر
 ㊵ كوزە — كوزا
 ㊶ ئىنتىبار — ئېتىبار
 ㊷ مەئدە — مەيدە
 ㊸ غەئۇلا — ئەينۇلا
 ㊹ ئالشتۇرادۇ — ئېلىشتۇرىدۇ
 ㊺ مارالباشى — مارالبېشى
 ㊻ تاربۇز — تاۋۇز

(نەشرگە تەييارلىغۇچى: جۇڭگو ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتىدە)

شاجوۋ ئۇيغۇرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ يازما يادىكارلىقلىرى

ئاپتورى: ياڭ فۇشۋو، نيۇ رۇجى
تەرجىمە قىلغۇچى: خالىق ئاۋۇت

كىرىش سۆز

دۇنخۇاڭ، شىنجاڭ قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى قەدىمكى زاماندا مىللەتلەر يازما يادىكارلىقلىرى ئارىسىدىكى قىممەتلىك بايلىق بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنى، ئۇلارنىڭ تارىخى، ئىقتىسادى، دىنى، تىلى، يېزىقى، ئەدەبىياتى، جۈملىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتىكى ئاساسىي ماتېرىيال دۇر. بۇ يازما يادىكارلىقلار ئىچىدە شاجوۋ ئۇيغۇرلىرىنىڭ يازما يادىكارلىقلىرى بىرقەدەر مەركەزلىك سانلىدىغان بولۇپ، شاجوۋ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخى، جەمئىيىتى، مەنسەپ تۇتۇقلىرى ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئۈستىدە ئىزدىنىش ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالدىكى مىللەتلەر تارىخى ۋە 10 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرگىچە بولغان گۇاچوۋ، شاجوۋ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ئەنگلىيە، فىرانسىيە، شىۋېتسىيە، ياپونىيە، گېرمانىيەلەردىكى ۋە ئېلىمىزدىكى يىغىپ ساقلىغۇچى ئورۇنلار ۋە شەخسلەرنىڭ قولىدا بولۇپ، يىغىپ رەتلەش تولىمۇ تەس ئىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدىمۇ ئەنگلىيە، فىرانسىيە، گېرمانىيە، ياپونىيە ۋە ئېلىمىزدىكى ئالىملار توختىماي تەتقىق قىلىپ، ئاخىر نەتىجىگە ئېرىشتى. بىراق، بۇلارنىڭ ئارىسىدىكى شاجوۋ ئۇيغۇرلىرىنىڭ يازما يادىكارلىقلىرى ئىزچىل مەخسۇس تېمىدا رەتلەنمىدى ۋە سىستېمىلىق تەتقىق قىلىنمىدى. ياڭ فۇشۋو بىلەن نيۇ رۇجى شاجوۋ ئۇيغۇرلىرىنىڭ يازما يادىكارلىقلىرىنى تۇنجى قېتىم رەتلەپ، شاجوۋ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەيدانغا كېلىشى، گۇمران بولۇشى، ھاكىمىيەت تەشكىلاتى، جەمئىيەت خاراكتېرى، ئىقتىساد، سودا ئىشلىرى، دىنىي ئېتىقادى ۋە مەدەنىيىتىنى سىستېمىلىق دەلىللەپ، «شاجوۋ ئۇيغۇرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ يازما يادىكارلىقلىرى» دېگەن بۇ كىتابنى يېزىپ چىقتى. بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنغانلىقى شاجوۋ ئۇيغۇر خانلىقى ئۈستىدىكى تەتقىقاتنىڭ سىستېمىلاشقانلىقىدىن، تەتقىقاتنىڭ يېڭى بىر پەللىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

1 - قىسىم تارىخىي نەزەرىيەۋى بايانلار

1 - باب شاجوۋ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ گۈللىنىشى ۋە زاۋال تېپىشى

دۇنخۇاڭ تارىخىدا ئۇيغۇرلارنىڭ پائالىيەت قىلغان ۋاقتى نەچچە يۈز يىلغا يېتىدىغان بولۇپ، مول تارىخ - مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قالدۇرغان، ئۇزاقتىن بېرى ئېلىمىز ۋە چەت ئەللەرنىڭ ئىلىم

ساھەسىدىكىلەر بۇ مىراسلارنى تەتقىق قىلىشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، يېقىنقى يىللاردىن بېرى خۇشاللىقلارلىق نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. ئەمما، ماتېرىياللارنىڭ كەمچىللىكىدىن يەنە نۇرغۇن مەسىلىلەر تېخى كىشىلەرنىڭ يېتەرلىك ئېتىبارىنى قوزغىيالمىدى، مەسىلەن، شاجوۋ ئۇيغۇر خانلىقى مەۋجۇت بولغانمۇ، يوق؟ دېگەندەك. تۆۋەندە بىز خەنزۇچە تارىخىي كىتابلار ۋە دۇنخۇاڭ ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىغا تايىنىپ، دۇنخۇاڭ تاشكېمىرلىرىدىكى ئۇيغۇر تام رەسىملىرىگە بىرلەشتۈرۈپ، بۇ مەسىلە ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىمىز.

§1. شاجوۋ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە قۇدرەت تېپىشى

9 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرى موڭغۇل دالاسىدا مۇھىم بىر تارىخىي ۋەقە يۈز بەردى - شىمالىي چۆللۈكتە بىر مەھەل قۇدرەت تېپىپ دەۋر سۈرگەن ئۇيغۇر خانلىقى يېنسەي ۋادىسىدىكى خاككاسلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، خانلىقنىڭ ئوردىسى غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى. «كونا تاغنامە» نىڭ 195 - جىلدى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلگەن:

«ئۇيغۇرلارنىڭ باش بۇيرۇقى سارجىق پان تېگىن، نەنلۇۋ ئېغىن قاتارلىق بەش قېرىنداشنى قوغداپ، 15 قەبىلىنى ئېلىپ كۈنچىقىشتىكى قارلۇقلارنى پانا تارتىپ كەلدى. بۇلارنىڭ بىر بۆلىكى تۈبۈتلەردىن پاناھلىق ئىزدىدى، يەنە بىر بۆلىكى ئەتىگە كۆچتى.»

بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان قارلۇقلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قارلۇق خانلىقىنى كۆرسەتمەيدۇ. بەلكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي گىرۋەكلىرىدىكى «ئىتائەت قىلغان قارلۇقلار» نى كۆرسىتىدۇ. ئەنشى دېگەندە، تاڭ سۇلالىسى زامانىدىكى غەربىي تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق قوچۇ، بەشبالىق ۋە كۈسەننى مەركەز قىلغان تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى جايلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇنداق بولسا تۈبۈتلەرچۇ؟ بۇ تۈبۈتلەر ھۆكۈمرانلىقىدىكى خېشى (سارىخ ئۆگز، يەنى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ كۈنپېتىشى) رايونىنى كۆرسىتىدۇ. ئەينى چاغدا تۈبۈتلەر خېشى، لۇڭيۈۋ ۋە ئۇيغۇرلار تارقاق ئولتۇراقلاشقان جايلارنى ئىشغال قىلىۋالغانىدى. بۇ «تارقاق ئولتۇراقلاشقان جايلار» نىڭ ئاساسىي ئەھۋالى توغرىسىدا «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» ۋە «تاڭخۇتلار ھەققىدە خاتىرىلەر» نىڭ 3 - جىلدىدا ئوخشاشلا بىرقەدەر ئېنىق خاتىرە قالدۇرۇلغان.

«ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا بارا - بارا زاۋالغا يۈزلىنىپ، گەنجوۋ، لياڭجوۋ، گۇاجوۋ، شاجوۋ ئايماقلىرى ئارىسىدىكى جايلارغا تارقىلىپ ئولتۇراقلاشتى. ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا قەبىلە ئاقساقىلى بولۇپ، جەمەت بويىچە چېدىرلارغا بۆلۈنگەنىدى.»

سۇڭ سۇلالىسى زامانىدا ئۆتكەن خۇڭ خاۋ «دەشت - چۆل دىيارىدا ئاڭلىغانلىرىم. ئۇيغۇرلار» دېگەن ئەسىرىدەمۇ مۇنداق خاتىرە قالدۇرغان:

«ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا بارا - بارا زاۋالغا يۈز تۇتقانىكەن. ... ئۇلارنىڭ گەنجوۋ، لياڭجوۋ، شاجوۋ ئايماقلىرىدا كونا جەمەت چېدىر - بارگاھلىرى بار ئىكەن. كېيىن بىلىشىمچە، تاڭخۇتلارنىڭ ئىسكەنجىسىگە چۈشۈپ قالغانىكەن.»

بۇ كىتابتا يەنە مۇنداق خاتىرىمۇ بار:

«ئۇيغۇرلار... تۆت ئايماق (گەنجوۋ، لياڭجوۋ، گۇاجوۋ، شاجوۋ) نىڭ سىرتىدىكى جايلاردا ماكانلىشىپ، ئۆز ئالدىغا خانلىق بولغان، ئايرىم قەبىلە ئاقساقاللىرى بولغان، ئۇلار بۇدۇر چاچ، ئوپۇر كۆز، قاشلىق كېلىدىكەن. كىرىپكىلىرى قويۇق بولۇپ، ساقال - بۇرۇتلىرى چاڭگىدەك ئىكەن.»

بۇ خاتىرىلەردىن 9 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەن دەۋردە گۇاجوۋ، شاجوۋ تەرەپلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ پائالىيەت قىلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. يەنە كېلىپ بۇنىڭدىن بۇرۇنلا يۇقىرىقى ئىككى ئايماقنىڭ كۈنچىقىش ۋە كۈنپېتىش تەرەپلىرىدىكى گەنجوۋ، لياڭجوۋ، ئېۋىرغول، قوچۇ، بەشبالىق قاتارلىق جايلارغا ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان. بۇ چاغدا تېخى گۇاجوۋ، شاجوۋ ئايماقلىرىدا ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقانلىقىنىڭ ئېنىق ئالامەتلىرى بىلىنىمىگەندى. 9 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن، ئاۋۋال تۈبۈتلەرگە قارام بولغان، كېيىن شاجوۋ ئايماقىدىكى بەيئەتچى قوشۇن ھاكىمىيىتىگە قارام بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى قەبىلە تەشكىلاتى - قوۋم چېدىرى (قوۋم بارگاھى) نى ساقلاپ قالغان.

ئۇيغۇر جەمئىيىتى شىمالىي چۆللۈكتە ئۇيغۇر خانلىقى دەۋر سۈرگەن چاغلاردا ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدىن فېئوداللىق كۆچمەن چارۋىچىلىق جەمئىيىتىگە ئۆتكەن. بىراق، ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدىكى «پاترىئارخاللىق» تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرى يەنىلا خېلى دەرىجىدە ساقلىنىپ كەلگەن. خانلىقتا 11 تۈتۈق بولغان. توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ھەربىرىدە بىردىن تۈتۈق بولۇپ، ئۆز قەبىلىسىدىكى ئابىرۇيۇق كىشىنى تۈتۈق قىلىپ سايلىغان. تۈتۈق شۇ قەبىلىنىڭ ئاقساقىلى بولۇپ، ھەرقايسى قەبىلىلەر نىسپىي مۇستەقىل ئىدى. ئۆزلىرىنىڭ قەبىلە تەشكىلاتى - قوۋم چېدىرى (قوۋم بارگاھى) بار ئىدى. ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ بۇ قالدۇقلىرى ئۇلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىنمۇ داۋاملىق ساقلىنىپ قالغان. تەخمىنەن 10 - ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىن باشلاپ شاجوۋ ئۇيغۇرلىرى گۇرۇھىنىڭ كۈچى تەدرىجىي زورايدىغان ۋە شاجوۋ ئايماقىنى تەدرىجىي تىزگىنلىگەن. بۇ ھال تارىخ كىتابلىرىدا مۇنداق خاتىرىلەنگەن.

«گۇاجوۋ، شاجوۋ، سۇجوۋ (جىۈچۈەن) ئايماقلىرى ئەسلىدە تاڭ سۇلالىسىغا بەيئەت قىلغان قوشۇنلارنىڭ قولىدا ئىدى. مانا ئەمدى ئۇيغۇرلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. جىيەنلۇڭ يىللىرى ھىراۋۇل ساۋ يۈەنجۇڭ ئايماقنى ھەدىيە قىلىش ھېسابىغا سۇڭ سۇلالىسىگە بېقىندى.»

«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 485 جىلد، «شيا بەگلىكى ھەققىدە قىسسە» ۋە «تاڭغۇتلار ھەققىدە خاتىرىلەر» نىڭ 6 - جىلدىغا قاراڭ.

«تەيپىڭ شىڭگونىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 977 - يىلى) قىشتا، (سۇڭ سۇلالىسى) ساراي خاس مەھرىمى فالڭ سەنجىنى ئۇيغۇر قاغانىنىڭ گەنجوۋ، شاجوۋدا تۇرۇشلۇق جىيەنلىگە نەسەت قىلىشقا ئەۋەتتى. جالڭ سەنجى ئۇلارغا لازىمەتلىك نەرسە، جابدۇق ۋە پۇل بېرىپ، ھارۋا - ئاتلىقلارنى كۆركەم جابدۇشتا ئىشلىتىلىدىغان ئات - ئۇلاغ، گۈزەل قاشتاشلىرىنى ئېلىپ كەلدى. تەيپىڭ شىڭگونىڭ 5 - يىلى (مىلادىيە 980 - يىلى) گەنجوۋ، شاجوۋ ئۇيغۇر قاغانى ياغلاقار مىلىنى، پېي يى قاتارلىق تۆت كىشىنى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، تۆگە، ئېسىل ئات، مارجان، كەھرىۋا تەقدىم قىلدى.»

«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» گە قاراڭ.

مانا مۇشۇ چاغدىن باشلاپ «شاجوۋ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن سۆز رەسمىي ئوتتۇرىغا چىقتى. ئەينى چاغدا شاجوۋ ئايماقىغا ساۋ جەمەتىدىن بولغان بەيئەتچى قوشۇن ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. «گەنجوۋ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاغانى جىڭچىۋۇڭ، گۇاجوۋ ۋە شاجوۋ ئايماقلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ساۋ جەمەتىدىكىلەرنى ئۆزىگە ئىتائەت قىلىشقا قىستىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ جىڭچىۋۇڭ ئۆزىنى گەنجوۋ، شاجوۋ ئۇيغۇر قاغانى دەپ جاكارلىدى.»

(چيەن بوچۈەن يازغان «ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنخۇاڭدىكى تارىخى») دېگەن كىتابىغا قاراڭ. شۇنىڭدىن كېيىن، شاجوۋ ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۈچى تەدرىجىي زورىيىپ، 11 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە شاجوۋ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى جاي بولۇپ قالدى. مەسىلەن، «تاڭغۇتلارغا دائىر ئىشلار» دېگەن

ئەسەرنىڭ 9 - جىلىدا مۇنداق دېيىلگەن:

«ئۇيغۇرلار ئەنجوۋ ئۇيغۇرلىرى، شاجوۋ ئۇيغۇرلىرى، قوچۇ ئۇيغۇرلىرى، يېڭى فۇجوۋ ئۇيغۇرلىرى قاتارلىق بىرقانچە تۈركۈمگە ئايرىلغان.»

مۇشۇنداق ئەھۋالدا، ئۇيغۇرلارنىڭ قورشاۋدا ياردەمسىز قالغان ساۋ جەمەتى بەيئەتچى قوشۇن ھاكىمىيىتى ئۇيغۇرلارغا بويسۇنماقتىن باشقا چارە قىلالمىغان. ساۋشەن شۇن ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلگە كەلگەندە، گۇاجوۋ ۋە شاجوۋدىكى بەيئەتچى قوشۇن «شاجوۋ ئۇيغۇرلىرى» دەپلا ئاتىلىپ كەلگەن.

«كەيتەينىڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 1014 - يىلى) ياز پەسلى 4 - ئايدا شاجوۋ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بېگى ساۋشەن شۇن ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.»

«كەيتەينىڭ 9 - يىلى (مىلادىيە 1020 - يىلى) 7 - ئايدا، لياۋ سۇلالىسى ئەلچى ئەۋەتىپ، شاجوۋ ئۇيغۇرلىرىنىڭ دۇنخوۋاڭ ئىنانچىخانى ساۋشەن شۇن كىيىم - كېچەك ھەدىيە قىلدى. 9 - ئايدا شاجوۋ ئۇيغۇرلىرىنىڭ دۇنخوۋاڭ ئىنانچىخانى ساۋشەن شۇن ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.»

(«لياۋ سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 15 - ، 16 - جىلدى «شېنزۇڭ ھەققىدە خاتىرىلەر» گە قاراڭ)

مۇنداق ھادىسىنىڭ يۈز بەرگەنلىكى، 11 - ئەسىرنىڭ دەسلەپىدە دۇنخوۋاڭ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنىڭ خېلى زور دەرىجىدە «ئۇيغۇرلىشىپ بولغان» لىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئارىدىن نەچچە ئون يىل ئۆتكەندىن كېيىن، گۇاجوۋ، شاجوۋ ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۈنچىقىشتىكى قۇدرەتلىك قوشنىسى بولغان گەنجوۋ ئۇيغۇرلىرى تاڭغۇت ھۆكۈمرانى يۈەن خاۋ تەرىپىدىن يوقىتىلىپ، قالدۇقلىرى كۈنچىقىشتىن تەرەپكە كەتكەن. بۇلارنىڭ بىر قىسمى گۇاجوۋ، شاجوۋ ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ كېلىپ، شاجوۋ ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۈچىنى يەنىمۇ زورايتقان. بارا - بارا شاجوۋ ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۈچى ساۋ جەمەتى بەيئەتچى قوشۇن ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەھكەم تۇرۇشىغا ئايلانغان. ساۋ جەمەتلىكلەر سىياسىي جەھەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ قالماي، ھەربىي جەھەتتەمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قوللىشىغا تايانمىسا بولمايدىغان ھالغا كېلىپ قالغان. 1036 - يىلى تاڭغۇت ھۆكۈمرانى يۈەن خاۋ گۇاجوۋ، شاجوۋ ۋە سۇجوۋ (جىيۇچۈەن) ئايماقلىرىغا قوشۇن تارتقاندا، ساۋ جەمەتى بەيئەتچى قوشۇنىنىڭ قارشىلىقىغا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان. دېمەك، ئۇيغۇرلار ئەينى چاغدا گۇاجوۋ، شاجوۋ ئەتراپلىرىنىڭ ئەمەلىي غوجىسى بولۇپ قالغان.

§ 2. شاجوۋ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى

مىلادىيە 1036 - يىلى تاڭغۇت ھۆكۈمرانى يۈەن خاۋ يەنە قوشۇن باشلاپ ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىپ، گۇاجوۋ، شاجوۋ، سۇجوۋ (جىيۇچۈەن) ئايماقلىرىنى ئىشغال قىلىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ كۈنچىقىشتىكى جايلارنى ئالدى. شۇنىڭ بىلەن ساۋ جەمەتىدىن بولغان بەيئەتچى قوشۇن ھاكىمىيەتنىڭ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ كۈنچىقىشىغا قارىتىلغان ھۆكۈمرانلىقىغا تەلتۆكۈس خاتىمە بېرىلدى. بۇ چاغدا قارشىلىق كۆرسىتىپ چىققان شاجوۋ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قوشۇنىمۇ مەغلۇپ بولدى. لېكىن تەلتۆكۈس يوقىتىلمىدى. ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي، شاجوۋ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قالدۇق قىسمى شاجوۋغا قايتۇرما ھۇجۇم قوزغىدى. ئۇلارنى سۇڭ سۇلالىسى تەرەپتىن چىنجوۋ ئايمىقى بېگى، چىنڧېڭ تەرەپنىڭ ئورۇنباشار تۇتۇقى ساۋ سۇڭ قولىدى ۋە:

«يۈەن خاۋ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ كۈنپېتىشىدىكى جايلارنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تاغ ئارىسىدىكى جىلغىلارغا قېچىپ بېرىپ ماكانلىشىپ، خەقنىڭ قولىدا تىرىكچىلىك قىلدى. ساۋسۇڭ چىنجوۋ ئايمىقىدا ئۇيغۇرلارنى قولغا كەلتۈرۈپ يۈەن خاۋغا بىرلىكتە تاقابىل تۇرۇشنىڭ كويىغا چۈشۈپ، قوچۇلۇق كونا تونۇش سودىگەر ئارقىلىق ئۇلارغا نىيەت - ئىقبالنى بىلدۈردى. شۇنىڭ بىلەن شاجوۋ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەلنى ئەمىن تاپتۇرغۇچى شاھزادىسى ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغات بېرىپ، «مەن ئەسلىدە تاڭ پادىشاھىنىڭ جىيەنى ئىدىم، تەڭرىزادە مېنىڭ تاغام بولىدۇ. لى جەمەتى غەربىي لياڭجىوۋ ئايمىقىنى ئالغاندىن كېيىن بارا - بارا ئۇلار بىلەن باردى - كەلدىمىز ئۈزۈلۈپ قالدى. ئەمدىلىكتە تاڭخۇتلارغا جازا يۈرۈشى قىلىدىغان ئىش بولسا قوۋمنى باشلاپ چىقىشقا مەن تەييار» دەپ مەكتۇپ يوللىدى.

ئەمما، بۇلار شاجوۋ ئايمىقىغا لەشكەر تارتقان بولسىمۇ، شاجوۋ ئايمىقىنى ئالالمىدى. («سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ساۋسۇڭنىڭ تەرجىمىھالى»غا قاراڭ)

بۇ قېتىملىق جەڭگە شاجوۋ ئۇيغۇرلىرىنىڭ «ئەلنى ئەمىن تاپتۇرغۇچى شاھزادىسى» قوماندانلىق قىلدى. ئۇنىڭغا «شاھزادە» دېگەن نامنى غەربىي شيا خانلىقىغا قارشى تۇرۇش جەريانىدا ساۋ جەمەتى بەيئەتچى قوشۇنى بەرگەن بولسا كېرەك. مۇنداق نام بېرىش قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ لەشكىرىي قوماندانلىرىنىڭ نام - ئاتاق ئادىتىگە ئۇيغۇن.

بۇ قېتىملىق ھۇجۇم كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتەلمىگەن بولسىمۇ، بىراق ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي شاجوۋ ئايمىقىنى يېڭىباشتىن ئىشغال قىلىشتەك غەلبىگە ئاساس سالدى.

ئۇنداق بولسا شاجوۋ ئۇيغۇرلىرى شاجوۋ ئايمىقىنى زادى قاچان يېڭىباشتىن ئىشغال قىلغان؟ تۈرلۈك تارىخىي كىتابلاردا بۇ توغرىدا ئېنىق خاتىرە قالدۇرۇلمىغان بولسىمۇ، بىراق شاجوۋ ئايمىقىنىڭ جىڭيۇۋنىڭ 4 - يىلى (1037 - يىلى) ئەتىيازىدىن باشلاپ سۇڭ سۇلالىسىگە ئولپان تاپشۇرغىنىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلار مۇشۇ يىلدىن سەل بۇرۇن شاجوۋ ئايمىقىنى يېڭىباشتىن ئىشغال قىلغانلىقى ئېنىق. «سۇڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەردىن تالانما. ۋاسسالار» دېگەن ئەسەرنىڭ 7 - جىلىدا مۇنداق خاتىرىلەر بار:

«جىڭيۇۋنىڭ 4 - يىلى 1 - ئاينىڭ 9 - كۈنى شاجوۋ ئايمىقىنى ئورۇنباىسار ئەلچى ياڭگۇ گەيمىشنى ئەۋەتىپ قاشتاشتىن ئويۇلغان كالا، سېرىق شاھمات ئۇرۇقى، تۈرلۈك كۆن - خۇرۇم، لاتا - پۇتا، كەھرىۋا، مەستىكى رۇمى، نۆشۈدۈر، چىنار يېلىمى، سېرىق زەمچە، ئېسىل ئاتلارنى سوۋغا قىلدى.»
 لى تاۋ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەرنىڭ داۋامى» نىڭ 120 - جىلىدا رېنرۇڭ خان زامانى جىڭيۇۋنىڭ 4 - يىلى ئەتىياز پەسلى 1 - ئايدىكى بىر ئىشنى بايان قىلىپ مۇنداق خاتىرە قالدۇرغان:

«كۈسەن بەگلىكى، شاجوۋ ئايمىقىدىن ئەلچى كېلىپ يەرلىك ماللارنى سوۋغا قىلدى.»

شۇنىڭدىن تارتىپ خۇاڭيۇۋنىڭ 4 - يىلى 10 - ئايغا قەدەر بولغان 16 يىلدا شاجوۋدىن سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا سەككىز قېتىم ئولپان تاپشۇرۇلغان. بۇ تاڭخۇتلارنىڭ تېخى مۇشۇ يىللاردا شاجوۋغا ھەقىقىي ھۆكۈمرانلىق قىلالىمىغانلىقىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. ئۇنداق بولمىغىنىدا مۇنداق ئولپان تاپشۇرۇش ئىشىمۇ يۈز بەرمىگەن بولاتتى. چۈنكى، ئەينى چاغدا تاڭخۇتلار بىلەن سۇڭ سۇلالىسى كەسكىن توقۇنۇشۇپ تۇرغان. ناۋادا تاڭخۇتلار شاجوۋنى راستلا تىزگىنلىۋالغان بولسا، ئۇنىڭ ئۆز ئالدىغا سۇڭ سۇلالىسىگە ئولپان بېرىشكە يول قويۇشى ناتايىن.

تاڭخۇتلارنىڭ شاجوۋغا ھەقىقىي ھۆكۈمرانلىق قىلالىمىغانلىقىنى يەنە 1040 - يىلى شىيەن يىللىرى

ئوردىغا سۈنۈلغان مەكتۈپتىن دەلىللەشكە بولىدۇ:

«ئۇيغۇرلار گۈسلۈ (تۈبۈت ھۆكۈمرانى) نىڭ ئىلكىدىكى زېمىننىڭ كۈنپېتىشىدا تۇرىدۇ. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلار قوشۇنىدىن پايدىلىنىپ تۈبۈتلەرنى تىنچىتىش ئۈچۈن، ئۇلارنى ئۆزىگە قارىتىش ئارقىلىق ئۆز دۈشمىنىنى ئىككى ياقىتىش ئىسكەنجىگە ئالغان.» (ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەرنىڭ داۋامى) غا قاراڭ.

بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ئۇيغۇرلار شۈبھىسىزكى گۇاجوۋ، شاجوۋ تېرەپتىكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ چاغدا سۇڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنىڭ قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە تاڭغۇتلارنى ئىككى ياقىتىش ئىسكەنجىگە ئېلىشنىڭ كويىغا چۈشكەن. دېمەك، شاجوۋ بىلەن گۇاجوۋ ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدا بولۇپ، تاڭغۇت ھۆكۈمرانلىقىغا قارىمىغان. شۇڭا، 1044 - يىلى يېزىلغان «قوراللار ھەققىدە ئومۇمىي بايان. تىبەتلەرنىڭ پاسىلى» دېگەن ئەسەردە تاڭغۇتلارنىڭ زېمىنى توغرىسىدا توختالغاندا، «تاڭغۇتلارنىڭ ئىلكىگە ھازىر شياجوۋ، يىنجوۋ، سۈيجوۋ، يۈۋجوۋ، لىنجوۋ، خۈيجوۋ، يەنجوۋ، لەنجوۋ، شېنجوۋ، لياڭجوۋ، گەنجوۋ، سۈجوۋدىن ئىبارەت 12 ئايماق بار» دېيىلگەن. لېكىن گۇاجوۋ بىلەن شاجوۋ بۇلارنىڭ قاتارىدا سانالمىغان.

يۇقىرىقىلاردىن بىز شۇنداق قاراشقا كېلەلەيمىزكى، ئۇيغۇرلار 1036 - يىلى شاجوۋنى ھۇجۇم قىلىپ ئالغان. شاجوۋ ئۇيغۇر خانلىقىمۇ شۇ يىلى قۇرۇلغان بولسا كېرەك. ئالدىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن «شاجوۋنىڭ ئەلنى ئەمىن تاپتۇرغۇچى شاھزادە» بۇ خانلىقنىڭ تۇنجى خاقانى بولغان. دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان 40 - نومۇرلۇق (B) يازما يادىكارلىقتىن ئۇنىڭ خان دەپ ئاتالغانلىقىنىڭ دەلىلىنى كۆرۈۋالالايمىز.

1. ... لىق ئىككى

2. ... چوغلۇق (يورۇق) تۆت ئەتراپقا

3. مۈكەممەل، ئىككىسىگە تاج ئەرزىيتتى.

5. زېمىن ۋە سۈدىكى ئۇلۇغ، ئىرادىلىك، كۈچلۈك

6. دۆلەت ئىگىسى، يەڭگۈچى، قۇت تاپقان، ئالقىشلانغان

7. ئېزگۈ ئاتىقى مىڭ مەدەھىيەلەرگە لايىق

8. ئالقىشلاشقا لايىق كۈن تەڭرىدە

9. قۇت بولمىش سائادەتلىك ئەل تۇتمىش

10. ئالىپ (باتۇر) قۇتلۇغ ئۇلۇغ بىلگە ئۇيغۇر تەڭرى

11. ئۇيغۇرخان قۇتغا (ئالىيلىرىغا)

بۇ تېكىستتىكى «ئەل تۇتمىش» دېگەن ئىبارە خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدىكى «ئەلنى ئەمىن

تاپتۇرغۇچى شاھزادە» دېگەن ئىبارىگە باراۋەر كېلىدۇ.

(كۆپ چېكىت قويۇلغان جايلار ئەسلى يازمىدا ئۆچۈپ كەتكەن)

§ 3. شاجوۋ ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ نەسەبى

يۇقىرىدا ئېيتىلغان «ئالىپ (باتۇر) قۇتلۇغ بىلگە ئۇيغۇر تەڭرى ئۇيغۇر خان» نىڭ شاجوۋ ئۇيغۇر

خانلىقىنىڭ تۇنجى خاقانى ئىكەنلىكىدە شەك يوق. دۇنخۇئاڭدىن تېپىلغان ۋەسىيەتنامە «Or . 212 - 116»
 (116 - نومۇرلۇق يازما يادىكارلىق) دىكى «تەڭرى دۆلەت ئىگىسى قىلغان ئۇيغۇر خان»
 (tangri ellig uy yur xan) مۇ دەل ئۇنى كۆرسەتسە كېرەك. بۇ يازما يادىكارلىق شاجوۋ ئۇيغۇر خانغا
 يېزىلغان بىر پارچە مەكتۇپنىڭ باش قىسمى بولۇپ، مۇنداق دېيىلگەن:

1. تەڭرى دۆلەت ئىگىسى قىلغان ئۇيغۇر خان
2. يىراقتىن مۇھىم بىلىپ ھەم ياخشى كۆرۈپ يارلىقىمىزدا
3. كۆڭلىمىزدىكىنى ئېيتتۇق

بۇ خاقان تەختتىكى مەزگىلدە سۇڭ سۇلالىسى بىلەن ئەپ ئۆتۈش ئارقىلىق تاڭغۇتلارغا ئورتاق
 تاقابىل تۇرۇش مەقسىتىدە كۆپ قېتىم سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان بەرگەن.
 بىرىنچى قېتىم، «جىڭيۈۋىنىڭ 4 - يىلى (مىلادىيە 1037 - يىلى) 1 - ئاينىڭ 9 - كۈنى شاجوۋ
 ئايمىقى ئورۇنباشار ئەلچى ياڭگۇ گەيمىشىنى ئەۋەتىپ قاشتاشتىن ئويۇلغان كالا، سېرىق شاھمات
 ئۇرۇقى، تۈرلۈك كۆن - خۇرۇم، لاتا - پۇتا، كەھرىۋا، مەستىكى رۇمى، نۆشۈدۈر، چىنار يېلىمى، سېرىق
 زەمچە ۋە ئېسىل ئاتلارنى سوۋغا قىلدى.»
 ئىككىنچى قېتىم، «جىڭيۈۋىنىڭ 4 - يىلى 6 - ئايدا شاجوۋ باش ئەلچىسى ياڭگۇگەي، ئورۇنباشار
 ئەلچى زەي يەنشۈن ئولپان ئېلىپ كەلدى.»
 ئۈچىنچى قېتىم، «كاڭدىڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيە 1040 - يىلى) 4 - ئايدا شاجوۋ ئايمىقى ئادەم
 ئەۋەتىپ يەرلىك ماللارنى سوۋغا قىلدى.»
 تۆتىنچى قېتىم، «كاڭدىڭنىڭ 2 - يىلى 2 - ئايدا شاجوۋ ئايمىقىدىن باش ئەلچى ئەن ئېجى،
 ئورۇنباشار ئەلچى لى جىلار ئوردىغا سوۋغات ئېلىپ كەلدى.» («سۇڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم
 خاتىرىلەردىن تاللانما: ۋاسسالار» نىڭ 5 - ، 7 - جىلدلىرىغا قاراڭ)
 چىڭلىنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 1042 - يىلى) 2 - ئايدا كەلگەندە، شاجوۋ ئۇيغۇرلىرىنىڭ
 ئولپانلىرى يەنە بىر قېتىم ئوردىغا ئېلىپ كېلىنگەندە، ئەلچى «شاجوۋ شىمالىي قورغان قاغانى»
 تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن.

بۇنى تۆۋەندىكى باياندىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

«چىڭلىنىڭ 2 - يىلى 2 - ئايدا شاجوۋ شىمالىي قورغان قاغانى باش ئەلچى مى، ئورۇنباشار ئەلچى
 جاڭ جىنلىڭ، خې يەنجىن، باش ئەلچى ساۋ تۇتۇق، باش ئەلچى زەي قاتارلىقلاردىن ئوردىغا سوۋغات
 ئەۋەتتى.» («سۇڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەردىن تاللانما: ۋاسسالار» نىڭ 5 - جىلدىغا قاراڭ)
 بۇ شاجوۋ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇنجى قاغانى 1041 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۆلگەن بولۇشى
 مۇمكىنلىكىنى، شاجوۋ شىمالىي قورغان قاغانىنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. يېڭى
 قاغان تەختتىكى چاغدىمۇ يەنىلا سۇڭ سۇلالىسىگە ئولپان بېرىشتەك مۇناسىۋەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا
 ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. ئۇ تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن تارتىپ خۇاڭيۈۋىنىڭ 4 - يىلى (مىلادىيە
 1052 - يىلى) غىچە بولغان تۆت يىلدا شاجوۋ ئۇيغۇرلىرى يەنە تۆت قېتىم سۇڭ سۇلالىسىگە ئولپان
 بەرگەن.

بىرىنچى قېتىم، يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن چىڭلىنىڭ 2 - يىلى 2 - ئايدا ئوردىغا ئولپان
 بەرگەن.

ئىككىنچى قېتىم، «خۇاڭيۈۋىنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 1050 - يىلى) 4 - ئايدا شاجوۋ ئايمىقىدىن

فۇگۇدۇ، موسپوۋېنلار قاشتاش سوۋغا قىلدى».

ئۈچىنچى قېتىم، «شۇ يىلى 10 - ئايدا شاجوۋدىن ئەلچى كېلىپ يەرلىك ماللارنى سوۋغا قىلدى».

تۆتىنچى قېتىم، «خۇاڭيۈۋىنىڭ 4 - يىلى (مىلادىيە 1052 - يىلى) 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى شاجوۋدىن ئەلچى كېلىپ يەرلىك ماللارنى سوۋغا قىلدى» («سۇڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەردىن تاللانما. ۋاسسالار» نىڭ 5 ، 7 - جىلدلىرىغا قاراڭ)

شۇنىڭدىن كېيىن ئولپان، سوۋغات بېرىش ئىشىغا ئائىت خاتىرە قالدۇرۇلمىغان. بىزنىڭ قىياسىمىزچە، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي «شاجوۋ شىمالىي قورغان قاغانى» ئۆلۈپ كېتىپ، تەختكە باشقا بىر يېڭى قاغان ۋارىسلىق قىلغان بولۇشى مۇمكىن. ئەينى چاغدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا سۇڭ سۇلالىسى، لياۋ سۇلالىسى ۋە تاڭخۇت خانلىقىدىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپ ھەمىشە ئۇرۇش قىلىپ تۇرغانلىقى، تاڭخۇتلار جەڭدە كۆپ قېتىم مەغلۇپ بولۇپ، ئۆز ئىشىغا ئالدىراپ كۈنپېتىش تەرەپكە قاراشقا چولپى تەگمىگەنلىكى سەۋەبلىك شاجوۋ ئۇيغۇرلىرى ئەڭ زور تەھدىتتىن قۇتۇلغان. شۇنىڭ بىلەن يېڭى قاغان سۇڭ سۇلالىسىگە ئولپان بېرىش مۇناسىۋىتىگە خاتىمە بەرگەن. شىمالىي قورغان قاغانى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىنكى ئون نەچچە يىل مابەينىدە شاجوۋ ئۇيغۇر خانلىقىدا يەنە قانچە يېڭى قاغان ئۆتكەن؟ بۇ توغرىلۇق خەنزۇچە ماتېرىياللار بەك كەمچىل، لېكىن قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلاردىن قارىغاندا، «كۈلۈگ چوغلۇق» دەيدىغان بىر قاغان ئۆتكەندەك قىلىدۇ. مەسىلەن، 3071 . p - نومۇرلۇق بىر يۈگەم يازما ماتېرىيال (37 - نومۇرلۇق مەكتۈپ) نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى 10 - 11 - قۇرىدا مۇنداق گەپلەر بار:

«tagin tim kulug corlur xanimiz ati yadilzun» «ئابىرۇيلۇق، شاۋكەتلىك ئۇلۇغ خانىمىزنىڭ ياخشى ئاتىقى ئەتراپقا تارالسۇن».

شۇغىنىسى، بۇ خاننىڭ تەختتە ئولتۇرغان كۈنكەرت يىل دەۋرىنى ئېنىقلاشقا ئامال يوق. شۇڭا، پەقەت 1052 - يىلىدىن 1069 - يىلىغىچە دەۋر سۈرگەن، دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈش مۇمكىن.

§ 4. شاجوۋ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يوقىلىشى

خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا شاجوۋ ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدىكى خاتىرە شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى زامانى خۇاڭيۈۋىنىڭ 4 - يىلى (مىلادىيە 1052 - يىلى) غا كېلىپلا ئاخىرلىشىدۇ. مۇشۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى شاجوۋ ئۇيغۇرلىرى سۇڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ يەرلىك ماللارنى سوۋغا قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخ كىتابلىرىدا شاجوۋ ئۇيغۇرلىرى توغرىلىق خاتىرە ئۇچرىمايدۇ. دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلاردا شۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخ خاتىرىلەنگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، يازما يادىكارلىقلاردا ئېنىق يىلنامە بولمىغاچقا، شۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخىي بايان قىلىشقا ئىمكان يوق.

ئۇنداق بولسا شاجوۋ ئۇيغۇر خانلىقى قاچان تاڭخۇتلارنىڭ قولىدا مۇتەئەرز بولغان؟ تارىخ كىتابلىرىدا بۇ توغرىلۇق ھېچقانداق خاتىرە ئۇچرىمايدۇ. ياپونىيەلىك ئالىم ئوكازاكى شورو دۇنخۇاڭ مىڭئۆيلىرىدىكى تام رەسىمى ۋە بېغىشلىمىلارنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق تاڭخۇتلار ئەڭ بۇرۇن دېگەندە 1073 - يىلى دۇنخۇاڭغا ئۈنۈملۈك ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىغان دەپ قارىغان. بۇ كۆز قاراشنى ياپونىيەلىك يەنە بىر ئالىم مورىياسۇتاكا ئۇ ياقلىغان. بىزنىڭ بىلىشىمىزچە، دۇنخۇاڭ مىڭئۆيلىرى ئارىسىدىكى ئەڭ بۇرۇن

تاڭغۇت يىلنامىسى بىلەن ئېنىق بېغىشلىما يېزىلغان تاشكېمىر 444 - نومۇرلۇق تاشكېمىردۇر. بۇ تاشكېمىرنىڭ ئىشىك ماڭلىقى ۋە جەنۇبىي تۈۋرۈكنىڭ ئىچ يېنىغا خەنزۇچە مۇنداق سۆزلەر يېزىلغان. «تېەنىسى لىشىڭ گۇچىڭنىڭ 2 - يىلى»
(تاڭغۇت خانلىقىنىڭ بۇ يىلنامىسى «天賜禮盛国庆») دېگەن ئالتە خەتتىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، «تەڭرىنىڭ ھىممەت - شاپائىتى ۋە تارتۇقى بىلەن ئەلگە بەرىكەت ياغقان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.
«ئۇستاز ... بۇددىغا ئېھتىرام بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ...»
«تېەنىسى لىشىڭ گۇچىڭنىڭ 2 - يىلى» (تەڭرىنىڭ ھىممەت - شاپائىتى ۋە تارتۇقى بىلەن ئەلگە بەرىكەت ياغقان زاماننىڭ 2 - يىلى) دېگەن تاڭغۇت خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئۈچىنچى ئەۋلاد پادىشاھى بىڭچاڭنىڭ يىلنامى بولۇپ، مىلادىيە 1071 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ دۇنخۇاڭ مىڭئۆيلىرىگە تاڭغۇت يىلنامىسى سېلىنغان بېغىشلىمىلار تەدرىجىي كۆپەيگەن. بۇ شاجوۋنىڭ مۇشۇ ۋاقىتتا تاڭغۇتلارغا قارىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇنداق بولسا گۇاجوۋچۇ؟ گۇاجوۋ تاڭغۇت خانلىقىغا شاجوۋدىنمۇ بۇرۇن تەۋە بولغان بولۇشى مۇمكىن. ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ قالغان تاڭغۇت يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىق «گۇاجوۋ دەۋا - دەستۇر ئارخىپى» نىڭ قالدۇقىدىن ئىبارەت بولۇپ، تاڭغۇت خانى خۇيزۇلۇق، يەنى لى بىڭچاڭ زامانى تېەنىسى لىشىڭ گۇچىڭنىڭ تۇنجى يىلى (1070 - يىلى) دىن 2 - يىلىغىچە ئارىلىقتىكى گۇاجوۋ ئاھالىسىنىڭ ھەق تەلەپ دەۋاسىغا چىقىرىلغان ھۆكۈم نامىدۇر. ئۇنىڭدا تاڭغۇت خانلىقىنىڭ گۇاجوۋدىكى ئەمەلدارىنىڭ سودىگەرنىڭ چارۋا مال ئېلىپ - سېتىش، يىپەك - دۇردۇن تېگىشىش سودىسىدا قاقتى - سوقتى قىلىش ئىشىغا سوت ئېچىپ ھۆكۈم چىقىرىش جەريانى خاتىرىلەنگەن. تاڭغۇت خانلىقى قويغان ئەمەلدارنىڭ ئادەتتىكى پۇقرانىڭ دەۋا - دەستۇرىغا شۇنچە ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلغانلىقى مۇشۇ يىلدىن ئىلگىرىلا تاڭغۇتلارنىڭ گۇاجوۋنى يېڭىباشتىن ئىشغال قىلغانلىقى ھەم ئۇ يەردە تاڭغۇت خانلىقىنىڭ مەھكىمىسىنى قۇرۇپ چىقىپ، ئۈنۈملۈك ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. دۇنخۇاڭ مىڭئۆيلىرى ۋە ئەنشىدىكى يۇلىن (قارىياغاچلىق) تاشكېمىرىدىكى تام رەسىملىرىدىن قارىغاندا، ئىككى جايدىكى رەسىم ئۈسلۈبى روشەن پەرقلىنىدۇ. بۇ بەلكىم تاڭغۇت خانلىقىنىڭ بۇ يەرلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىش ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى ۋە ھۆكۈمرانلىق كۈچىنىڭ قۇدرەتلىك ياكى ئاجىزلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.
گۇاجوۋ ۋە شاجوۋنىڭ ئارقا - ئارقىدىن قولدىن كەتكەنلىكى شاجوۋ ئۇيغۇرلىرى قۇرغان ھاكىمىيەتنىڭ 11 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى ئاخىرىدا مۇنقەرز بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

§ 5. شاجوۋ ئۇيغۇرلىرىغا ئائىت تاشكېمىرلار ۋە ئۇيغۇر خاننىڭ تېۋىنىۋاتقان رەسىمى

ئۇيغۇرلار شىمالىي چۆللۈكتىكى چاغدىلا بۇددى بىلەن ئۇچراشقان. لېكىن، بۇددى دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى تەسىرى چوڭ بولمىغان. ئەينى چاغدا ئۇيغۇر مىللىتى ئارىسىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان دىن بۆگۈ قاغان زامانىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن كىرگەن دۆلەت دىنىلىق ئورنىغا ئىگە بولغان مانى دىنى ئىدى. ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، شۇ يەرلەردە ئۇزاقتىن بېرى تارقىلىپ كەلگەن بۇددى دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئەل - ئاۋامنىڭ كۆپ قىسمى ئارقا - ئارقىدىن بۇددى دىنىغا كىرگەن. ئەمما، خان جەمەتىدىكىلەر ئارىسىدا يەنىلا مانى دىنى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان. يېقىنقى يىللاردىن بېرى

دۇنخۇئاڭدىن تەييارلانغان ئۇيغۇرچە دىنىي يازما يادىكارلىقلارنىڭ كۆپ قىسمى بۇددا دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، مانى دىنىغا دائىرلىرى بەك ئاز. تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، ئۇيغۇر خان ۋە خان جەمەتى ئەزالىرىنىڭ ئىسمى كۆپىنچە ئاشۇ ئازلا مانى دىنى يازما يادىكارلىقلىرىدا ئۇچرايدۇ، ئەمما دىنىي يازما يادىكارلىقلارنىڭ كۆپ سانلىقتىن تەشكىل قىلغان بۇددا دىنىغا ئائىت يازما يادىكارلىقلاردا خان ۋە خان جەمەتى ئەزالىرى كەمدىن - كەم ئېلىنغان، بۇ خان جەمەتىدىكىلەرنىڭ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقى توغرىسىدىكى قاراشلارنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئىسپاتلايدۇ.

شاجوۋ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە دۇنخۇئاڭدىكى بۇددا دىنى ئىشلىرى داۋاملىق تەرەققىي قىلغان. خان جەمەتى تاشكېمىر قەبىلىسى ۋە تۈرلۈك بۇددا دىنى مۇراسىملىرىنى زور كۈچ بىلەن قوللىغان. نۇرغۇن بۇددا نوملىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلدۇرغان. نۇرغۇن بۇددا تاشكېمىرلىرىنى يېڭىباشتىن قازدۇرغان، رېمونت قىلدۇرغان ۋە تاشكېمىرلارغا تام رەسىملىرىنى يېڭىباشتىن سىزدۇرغان. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، نۆۋەتتە ئىلىم ساھەسىدىكىلەر بۇ مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىپ خېلى تەرەققىياتلارنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، بىراق ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا ئەھۋال يەنىلا كۆڭۈلدىكىدەك ئەمەس.

20 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا جاك داچىيەن ئەپەندى دۇنخۇئاڭ مىڭئۆيلىرى ئارىسىدىكى بەش غارنى ئۇيغۇرلارغا مەنسۇپ، دەپ ئايرىغان. (جاك داچىيەن ئەپەندى يازغان، 1985 - يىلى تەييارلىغان نەشر قىلىنغان «دۇنخۇئاڭ مىڭئۆيلىرى» دېگەن ئەسەردە، بۇ غارلارغا 53، 98، 99، 172، 308 - دەپ نومۇر قويۇلغان. بۇلار دۇنخۇئاڭ تەتقىقات يۇرتى نومۇر سالغان 237، 309، 310، 368، 464 - نومۇرلۇق غارغا توغرا كېلىدۇ.) مۇشۇ ئاساستا، يېقىنقى يىللاردىن بېرى ليۇ يۈچۈن ئەپەندى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىپ، دۇنخۇئاڭ مىڭئۆيلىرى، شىچىيەن بۇددا غارلىرى ۋە يۈلىن (قارياغاچلىق) تاشكېمىرلىرى ئارىسىدىكى شاجوۋ ئۇيغۇرلىرى دەۋرىگە مەنسۇپ 23 غارنى ئايرىپ چىقتى ھەمدە ئىنچىكە تەتقىق قىلىپ، بۇ غارلارنىڭ قەبىلىسى مەزگىلى ۋە مۇناسىپ يىل دەۋرىنى ئېنىقلاپ چىقتى. (64 - بەتتىكى جەدۋەلگە قاراڭ).

جەدۋەلدىن مەلۇمكى، ئاپتور بۇ 23 غارنى ئالدىنقى ۋە كېيىنكى مەزگىل دەپ ئىككى مەزگىلگە ئايرىغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئالدىنقى مەزگىلدىكىنىڭ مۇناسىپ يىل دەۋرى ئاپتور كۆرسىتىپ ئۆتكەن شاجوۋ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەۋجۇت بولغان يىل دەۋرى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، بىر - بىرىنى دەلىللەپ تۇرىدۇ. ئەمما، كېيىنكى مەزگىلنىڭ يىل دەۋرىنى يېڭىباشتىن دەلىللەپ كۆرمەي بولمايدۇ. مەسىلەن، كېيىنكى مەزگىلدىكى دەپ ئايرىلغان دۇنخۇئاڭ تاشكېمىرلىرى ئارىسىدىكى 409، 237، 148 - نومۇرلۇق تاشكېمىردە ئۇيغۇر قاغان، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ شاھزادىسى ياكى ئۇيغۇر قاغاننىڭ خوتۇنى تېۋىننۇۋاتقان رەسىم بار. بۇ مۇشۇ تاشكېمىرلارنىڭ ئۇيغۇر خان جەمەتىگە مەنسۇپلۇقىنى چۈشەندۈرىدۇ. شۇڭا، بۇ تاشكېمىرلارنىڭ شاجوۋ ئۇيغۇر خانلىقى مۇنقەرز بولۇپ، تاڭغۇتلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان زاماندا قەبىلىسى مۇمكىن ئەمەس. ليۇ يۈچۈن ئەپەندى ئاساسلانغان تارىخىي ماتېرىياللار «جىن دۆلىتى تارىخى» ۋە «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەرنىڭ داۋامى» دۇر. «جىن دۆلىتى تارىخى» نىڭ 3 - جىلدى «تەيزۇڭ خان ھەققىدە خاتىرىلەر» دە مۇنداق دېيىلگەن:

«تەيزۇڭنىڭ 5 - يىلى (1127 - يىلى) ..... قىش پەسلى 10 - ئاينىڭ 4 - كۈنى شاجوۋ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاغانى قۇسسان ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغا تەقدىم قىلدى.»
«ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەرنىڭ داۋامى» نىڭ 100 - جىلىدا، بۇ يىل توغرىسىدا مۇنداق خاتىرە قالدۇرۇلغان:

«قىش پەسلى 10 - ئايدا شاجوۋ ئۇيغۇرلىرىدىن ئەلچى كېلىپ ئالتۇن سوۋغا قىلدى.»

بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان شاجوۋ ئۇيغۇرلىرى ئالدىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن شاجوۋنى پايتەخت قىلغان ئۇيغۇر خانلىقىنى كۆرسەتمەيدۇ. ئۇ ئەمەلىيەتتە شاجوۋ ئايىقىنىڭ غەربىدىكى ھازىرقى گەنسۇ، چىڭخەي، شىنجاڭ زېمىنلىرى تۇتىشىدىغان بەلباغدىكى «سارىخ (باش) ئۇيغۇر» لاردۇر. بۇ توغرىسىدا كېيىن توختىلىمىز. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، دۇنخۇاڭ مىڭئۆيلىرى ئارىسىدىكى ئۇيغۇرلارغا مەنسۇپ غارلار، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خان جەمەتىگە مەنسۇپ غارلار شاجوۋ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە قېزىلغان ۋە ياسالغان بولۇشى كېرەك.

«دۇنخۇاڭ مىڭئۆيلىرى ئارىسىدىكى 409 - تاشكېمىرغا سىزىلغان ئەر پېرسوناژنىڭ تۇرقىدىن تامامەن ئۇيغۇر ئۇسلۇبى چىقىپ تۇرىدۇ. ئۇچىسىغا يۇمىلاق ياقىلىق، تار يەڭلىك ئەجدىھا كەشتىلىك تون كىيىپ، بېلىگە كەمەر باغلىغان، كەمىرىگە تاش ۋە ئويماق دېگەندەك يەتتە جابدۇق (چاقماقتاش، بىلەي، خەنجەر، بىگىز، يىڭنە خالتىسى، ياننىڭ كىرىچىنى تارتقاندا بارماق ئۆتكۈزۈۋالدىغان ئويماق، شوپىنا) ئېسىۋالغان، پۇتىدا ئۆتۈك، بېشىدا ئۇچلۇق بۆك بار. يۈزى يۇمىلاق بولۇپ، كۆزلىرى سۆڭەت يوپۇرمىقىنىڭ شەكلىگە ئوخشايدۇ. قاڭشارلىق، جاۋىغىي يۇقىرىلاپ تۇرىدۇ؛ قولىدا ئىسرىقدان كۆتۈرۈۋالغان، ئارقىسىدا سەككىز تامغاچ ئەگىشىپ ماڭغان بولۇپ، بېشىغا مالخاي، ئۇچىسىغا يۇمىلاق ياقىلىق، تار يەڭلىك كالتە تون كىيگەن، بېلىگە جابدۇقلىرى ئېسىلغان كەمەر باغلىغان، پۇتىغا ئۆتۈك كىيگەن، قولىغا سايۋەن، يەلپۈگۈچ، كامان، شەمشەر، قالقان، تۆمۈر چويلا قاتارلىقلارنى ئېلىۋېلىشقان. بۇلارنىڭ تۇرقى تۇرپان بېزەكلىك مىڭئۆيدىكى تام رەسىملىرى ۋە جىمىسار بەشبالىقتىكى كۈنپېتىش ئىبادەتخانىسىدىكى رەسىملەردە تەسۋىرلەنگەن ئۇيغۇر قاغان ۋە ئاقسۆڭەكلەر رەسىمىدىكى كىيىنىش، جابدۇنۇش ئەھۋالىغا ئىنتايىن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. دېمەك، رەسىمدىكىسىنىڭ ئۇيغۇر قاغان ياكى ئاقسۆڭەكلەر ئىكەنلىكىدە شەك يوق. ئەنشىدىكى يۈلىن (قارياغاچلىق) تاشكېمىرىدىنمۇ سالاھىيىتى يۇقىرىقىغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئۇيغۇر ئەرنىڭ رەسىمىنى ئۇچىرتالايمىز. مەسىلەن، يۈلىن (قارياغاچلىق) تاشكېمىرلىرى ئارىسىدىكى 39 - نومۇرلۇق كېمىرنىڭ دالانغا تۇتىشىدىغان كارىدورنىڭ جەنۇبىي تېمىدىكى رەسىمدە كۆرسىتىلگەن 1 -، 2 - پېرسوناژ كىشىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى بەكرەك قوزغىغان. 1 - پېرسوناژ بېشىغا ئۈچ ئۇچلۇق تاجسىمان بۆك، ئۇچىسىغا ياقىسى بەكرەك يۇمىلاق، يېڭى تار بېغىررەڭ يوغان گۈللۈك ئۈزۈن تون كىيىپ، بېلىدىكى كەمىرىگە بىگىز، خەنجەر ئېسىۋالغان، رەسىمدىكى پېرسوناژ بېشىنىڭ سول يېنىدىكى بوش جايغا بېغىشلىما رامكىسى چىقىرىلغان بولۇپ، رامكا ئىچىگە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا بىر قۇر بېغىشلىما يېزىلغان. لېكىن، خەتنى ئوقۇماق تەس؛ 2 - پېرسوناژ بېشىغا مالخاي، ئۇچىسىغا يېشىل ئۇششاق گۈللۈك ئۈزۈن تون كىيگەن، كىيىم - كېچەكلىرى، چىراي تۇرقى، تەن قۇرۇلۇشى 1 - پېرسوناژنىڭكى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. ئىككىلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قولغا پالاق ئېلىۋالغان مەھرەم بار. قارشى تەرەپتىكى شىمالىي تامدا بېزەكلىكتىكى خانىشنىڭ رەسىمىگىچە ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئايال تېۋىنغۇچىنىڭ رەسىمى بار. بىز باشقا تاشكېمىرلاردىكى رەسىملەرنىڭ جايلىشىشى ۋە تىزىلىشىغا بىرلەشتۈرۈپ، جەنۇبىي تامدىكى رەسىمدە تەسۋىرلەنگەن 1 - پېرسوناژنى ئۇيغۇر قاغانى، 2 - پېرسوناژنى ئۇيغۇر قاغانىنىڭ شاھزادىسى، قارشى تەرەپتىكى شىمالىي تامغا سىزىلغان ئايال تېۋىنغۇچىلارنى پادىشاھنىڭ خوتۇنى ھەم مۇلازىملىرى، دەپ ئېيتالايمىز. قاغان بىلەن شاھزادىنىڭ مەۋجۇتلۇقى شاجوۋ ئۇيغۇر خانلىقى ھاكىمىيىتىنىڭ بىر مەھەل دەۋر سۈرگەنلىكىنى جەزملەشتۈرۈشنىڭ مۇھىم ئاساسىدۇر.

§ 6. «شاجوۋ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قوسسان قاغانى» توغرىسىدا

ئالدىنقى بايانىمىزدا «شاجوۋ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قوسسان قاغانى» نى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەندىن بۇ 12 - ئەسىردىكى قاغان بولغانلىقى ھەمدە «شاجوۋ ئۇيغۇرلىرى» نىڭ قاغانى دەپ ئاتالغانلىقى ئۈچۈن، يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن «شاجوۋ ئۇيغۇر خانلىقى 11 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا مۇتەئەز بولغان» دېگەن نۇقتىئىنەزەرگە زىت كېلىپ قالدىغان تەرەپلەر بار. شۇڭا، بۇ مەسىلنى ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىپ كۆرمەي بولمايدۇ.

ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، تاڭ، سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە شاجوۋ ئايمىقىنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، شەرقتە گۇاڭجۇ ئايمىقى بىلەن چېگرالانسا، غەربتە يېڭىبالىققىچە 1760 چاقىرىم دائىرىگە سوزۇلۇپ، كۈسەن قورغىنى بىلەن چېگرالىناتتى. غەربىي جەنۇبتا چەرچەن قورغىنىغىچە 2300 چاقىرىم دائىرىگە سوزۇلۇپ، ئۇدۇن بىلەن چېگرالىناتتى. شاجوۋ ئۇيغۇر خانلىقى زامانىدا خانلىقنىڭ كۈچ - قۇدرىتى شاجوۋ ئايمىقىنىڭ ھەممىلا جايلىرىغا تولۇق يېتىپ بارالغان ئەمەس، پەقەت ئايماق مەركىزىدىكى شەرقىي قىسىم رايونلارغا كۈچى يەتكەن ئەمەس. تاڭغۇتلار ھۆكۈمرانلىقى مەزگىلىدە تېخىمۇ شۇنداق بولغان. ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان خەنزۇچە ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرچە تارىخىي ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، شاجوۋنىڭ غەربىي قىسمىنى 10 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ «سارىخ (باش) ئۇيغۇرلار»، يەنى كېيىنكى «سېرىق ئۇيغۇرلار» ئىگىلىگەن. خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردىن «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 490 - جىلدى «يات ئەللەر تەزكىرىسى (6)». ئۇدۇن ئېلى» بۇنىڭغا دائىر ئىشلار ئەڭ بۇرۇن خاتىرىلەنگەن:

«يۈەننىڭ 4 - يىلى (مىلادىيە 1084 - يىلى) ئۇدۇن خانى قەبىلە ئاقساقلى ئاشىنىنى پادىشاھقا مەكتۈپ سۈنۈشقا ئەۋەتتى. مەكتۈپتا: «ئۇدۇن خانلىقىدا تۇرۇشلۇق قوللىرى، يەنى تەلەيلىك، كۈچكە ھەم بىلىمگە ئىگە قاراخان، كۈنچىقىشتىكى زېمىننىڭ غوجىسى، خەنزۇ تاغامنىڭ ئۇلۇغ ھۆكۈمىتىگە مەكتۈپ سۈندۈم، دەپ يېزىلغان بولۇپ، مەكتۈپتا يول يىراق بولسىمۇ كۆڭلىمىز يېقىن بولغاچ، ئىلگىرى ئوردىغا ئۈچ تۈركۈم ئەلچى ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەۋەتىلگەندى، ھەممىسى قايتىپ كەلمىدى، دېگەندەك سۆزلەر تەكرارلانغان. دۇڭجەن ئەلچىسى ئۇلارنى شىجۇۋ ئايمىقىغا باشلاپ كىرىپ، مەكتۈپنى تەرجىمە قىلىپ بەردى. پادىشاھ ئالدىنقى قېتىم ئۈچ تۈركۈم ئەلچىنى ئوردىدا قوبۇل قىلىپ، سوۋغا بىلەن قايتۇرغانلىقىنى خەت ئارقىلىق ئۇلارغا ئۇقتۇرۇشقا پەرمان چۈشۈردى. سۇڭ پادىشاھى شېنزۇڭ ئۇدۇن ئەلچىلىرىدىن ئۆز ئېلىدىن ئايرىلغىنىغا قانچە يىل، قانچە ئاي بولغانلىقىنى، قايسى ئەللەردىن ئۆتكەنلىكىنى، سەپەردە بۇلاڭ - تالاڭغا ئۇچرىغان - ئۇچرىمىغانلىقىنى سورىغانىدى. ئۇلار جاۋاب بېرىپ: «ئېلىمىزدىن ئايرىلغىلى تۆت يىل بولدى، مۇشۇ ۋاقىتنىڭ يېرىمىدا يول يۈردۈق، يول بويى سارىخ (باش) ئۇيغۇر، چىڭتاڭ ئەللىرىنى بېسىپ ئۆتتۈق، پەقەت قىتانلارنىڭلا بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىدىن قورقتۇق، دەپ جاۋاب بەردى. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ ھەرقايسى ئەللەرنىڭ خەنزۇلار زېمىنى چېگراسى بىلەن بولغان ئارىلىقنىڭ يىراق - يېقىنلىقىنى خەرىتىگە سىزدۈرۈپ، ئۇنى كىتاب قىلىپ لى شىيەنگە تاپشۇرۇپ بېرىشكە بۇيرۇدى.»

تېكىستتىكى «دۇڭجەن» بولسا چىڭخەي (كۆكنۇر) رايونىنى ئىگىلەپ تۇرغان تۈبۈت ئاتامانى «چىڭتاڭ» بولسا ھازىرقى شىنجاڭ شەھىرى ئەتراپىدا بولۇ، دۇڭجەننىڭ قۇۋمىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان

مەركىزى، بۇ ئىش توغرىسىدا «سۇڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەردىن تاللانما. ۋاسسالار(4)» دىمۇ مۇنداق خاتىرە قالدۇرۇلغان:

«(يۈەنفېڭنىڭ 6 - يىلى، يەنى مىلادىيە 1083 - يىلى) 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۇدۇن ئېلى يەرلىك ماللارنى سوۋغا قىلدى، خان ئەلچىنى يەنخې قەسىرىدە قوبۇل قىلىپ:

«ئۆز دۆلىتىڭلاردىن يولغا چىققىلى قانچىلىك ۋاقىت بولدى؟» دەپ سورىۋىدى، ئەلچى: «تۆت يىل، دەپ جاۋاب بەردى. (يولغا قانچىلىك ۋاقىت كەتتى؟» دەپ سورىۋىدى، «ئىككى يىل، دەپ جاۋاب بەردى. «يولدا كەلگۈچە قايسى ئەللەردىن ئۆتتۈڭلار، دەپ سورىۋىدى، «سارىخ (باش) ئۇيغۇر، ئوت باش تاتار، دۇڭجەن قاتارلىق ئەللەردىن ئۆتتۈق، دەپ جاۋاب بەردى.»

- ئۇدۇن ئەلچىسى ئاشىن بىلەن تەڭلا دېگۈدەك فەرەڭ دۆلىتى (شەرقىي رىم ئىمپېرىيەسى) نىڭ ئەلچىسىمۇ سۇڭ سۇلالىسى پايتەختى بېنچىڭ (ھازىرقى كەيفېڭ) غا يېتىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇمۇ «سارىخ (باش) ئۇيغۇر» لارنى تىلغا ئالغان. «سۇڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەردىن تاللانما. ۋاسسالار (4)» دا مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«(يۈەنفېڭنىڭ 4 - يىلى، يەنى 1081 - يىلى) 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، فەرەڭ دۆلىتى يەرلىك ماللارنى سوۋغا قىلدى. فەرەڭ دۆلىتىنىڭ بۈيۈك ئاقساقلى نىكېفوروس مېلىسېنۇسنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇنىڭ دۆلەت زېمىنى شەرقىي جەنۇبتا مەلىك شاھنىڭ دۆلىتى (يەنى سالىجۇلۇق دۆلىتى) گە، شىمالدا دېڭىزغا تۇتىشىدىكەن. ئارىلىقى 40 كۈنلۈك مۇساپە ئىكەن؛ يەنە شەرقتىن غەربكىچە ئەرەبلەرنىڭ زېمىنى ۋە ئۇدۇن خانىنىڭ يېڭى ئاستانىسىگە، ئۇنىڭدىن قالسا كونا ئۇدۇنغا، ئۇنىڭدىن قالسا يوپان شەھىرىگە قەدەر بارىدىغان بولۇپ، ئۇدۇن چېگراسىغا تۇتىشىدىكەن. ئۇنىڭدىن قالسا شەرقتىكى سارىخ (باش) ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنىغا، يەنە شەرقتە تاتار زېمىنىغا، ئاندىن توخرىلار زېمىنىغا، يەنە دۇڭجەن تۇرۇشلۇق زېمىنىغا تۇتىشىدىكەن. ئۇنىڭدىن قالسا لىنچىن شەھىرىگە، يەنە شەرقتە چىڭتايغا، ھەتتا جۇڭگو چېگراسىغا قەدەر بارىدىكەن.»

بۇ خاتىرىدىن قارىغاندا، ئەينى چاغدىكى «سارىخ (باش) ئۇيغۇرلار» نىڭ تۇرۇشلۇق زېمىنى تەخمىنەن شاجوۋ ئايمىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ھازىرقى چەيدام ئويمانلىقى ۋە لوپنۇر كۆلىنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارغىچە بولغان دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. كېيىن بۇ مىللەت مۇشۇ رايوندا ئىزچىل پائالىيەت قىلىپ، تاكى مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئاندىن شەرقتە كۆچۈپ كەتكەن.

بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «سارىخ (باش) ئۇيغۇر» نى ئىلىم ساھەسىدىكىلەر كۆپ تەتقىق قىلغان بولۇپ، ئادەتتە ئۇ يۈەنفېڭنىڭ 4 - يىلى (مىلادىيە 1081 - يىلى) دىن تارتىپ خاتىرىلەردە ئۇچرايدۇ، دەپ قارىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان زېمىنى توغرىسىدا ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ پىكرى ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، شاجوۋنىڭ غەربىي قىسمىدىكى جايلاردا تۇرغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ كېلىپچىقىشى توغرىسىدا ئىلىم ساھەسىدە ئاساسلىقى ئىككى خىل قاراش بار: بىر خىل پىكىردىكىلەر سارىخ (باش) ئۇيغۇرلار جىنشى ئۇيغۇرلىرىدىن كېلىپچىققان. ئۇلار گەنجوۋ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر قىسمى دەپ قارايدۇ؛ يەنە بىر خىل پىكىردىكىلەر سارىخ (باش) ئۇيغۇرلارنىڭ خېشى ئۇيغۇرلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسى چوڭ ئەمەس، ئۇلار قوچۇ ئۇيغۇرلىرى ياكى كۈسەن ئۇيغۇرلىرىدىن كېلىپچىققان، دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ ئەڭ كۆپ بەس - مۇنازىرە قىلىشىنى «سارىخ (باش) ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىدىن ئىبارەت بولغاچقا، ئۇلارنىڭ بايانلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ كۆزىتىش ئارقىلىق، بۇ بايانلارنى تۆۋەندىكىدەك تۆت خىل نۇقتىئىنەزەرگە يىغىنچاقلىيالايمىز:

(1) «سارى، سارىخ» بىلەن «سارىخ (باش)» دېگەن سۆزلەر مەنىداش دەپ قاراش. بەزىلەر بۇ سۆزلەرنى sary، sari دەپ تىرانسكرىپسىيەلىسە، بەزىلەر sarigh، sariy دەپ تىرانسكرىپسىيەلەيدۇ، يەنە بەزىلەر موڭغۇل تىل تاۋۇشى بويىچە shera، sara دەپ تىرانسكرىپسىيەلەيدۇ، دۇڭ ۋېنىيى ئەپەندى توغرا يوسۇندا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «بۇ نۇقتىئىنەزەرلەردە «سارىخ»، «撒里» بىلەن «سارىخ (باش)» (黄头) سۆزى ئۆزئارا تەرجىمە قىلىش داۋامىدىكى ماس تەلەپپۇزلۇق سۆز، دەپ قارالغان. بۇ نۇقتىئىنەزەرلەرنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى «سارىخ (باش)» سۆزىدىكى «باش»، سۆزىنى تاشلىمۇۋېتىش ۋە «سارىخ» دېگەن بۇ سۆزنى خەنزۇچىغا ئاھاڭ تەرجىمىسى قىلىنغاندىكى مۇرەككەپ تۈركىي تىل خۇسۇسىيىتىگە قارىتىلغان تەتقىقاتقا سەل قاراشتا ئىپادىلىنىدۇ... بۇ نۇقتىئىنەزەرلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ تۈركىي تىللار بىلەن موڭغۇل تىلىنى بىلىشىمۇ، يۇغۇر (سېرىق ئۇيغۇر)لارنىڭ جۇغراپىيەلىك ماكانلىشىش ئەھۋالى ۋە جۇغراپىيەلىك، تارىخىي تەرەققىيات ئۆزگىرىشىنى چۈشەنمەي، ئىككى سۆزنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى ئايدىڭلاشتۇرالمىي، خەنزۇچە سۆزنىڭ مەنىسىنى شەكىلگە قاراپ چۈشىنىشتە خاتالىقنى سادىر قىلىشى سەۋەب بولغان، ئېلىمىز ئالىملىرى بولسا تۈركىي تىللارنى ئوبدان چۈشەنمىگەنلىكى، ئېلىمىز تارىخقا قارىتىلغان تەتقىقاتنى بوشاشتۇرۇپ قويغانلىقى سەۋەبلىك چەت ئەل ئالىملىرىغا ئوخشاشلا سەۋەنلىكىنى سادىر قىلغان.

(2) «سارىخ» (撒里) سۆزىنى يەر نامى دەپ قاراش، بۇ قاراشنى سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى 50 نەچچە يىل بۇرۇن ئوتتۇرىغا قويۇپ، «سارىخ» (撒里) سۆزى «قاراشەھەر» (喀喇沙尔) دىكى «沙尔» سۆزى بىلەن ئوخشاش ھېسابلىغان. بىزگە مەلۇمكى، «沙尔» سۆزى «شەھەر» نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، خاس ئىسىم ئەمەس، تورداش ئىسىم، تۈركىي تىل گىرامماتىكىسى بويىچە ئۇنىڭ كەينىگە «liq» (لىق، لىك) قوشۇلسا، ئاندىن ئېنىقلىما بېرىدۇ، شۇڭا يۇقىرىقى ئىككى سۆزنى تەڭداش قىلىۋالغىلى بولمايدۇ.

(3) «سارىخ» (撒里) بىلەن «سۆلى» (疏勒) نى مەنىداش دەپ قاراش. مۇنداق نۇقتىئىنەزەرنى يېقىنقى يىللاردىن بېرى گاۋزىخۇۋ، چىەن بوچۈەن قاتارلىق ئەپەندىلەر ئوتتۇرىغا قويغان ھەم دەلىللىگەن، ئۇلار «سارىخ» (撒里) دېگەن سۆز «سۆلى دەرياسى (疏勒河)» دېگەن يەر نامىدىن كەلگەن، دەپ قارىغان، كېيىن چىەن بوچۈەن ئەپەندى يەنە سارىخ (sariy) دېگەن سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «سار» (sar، يەنى قوماي ئورۇقلىشىدىكى بىر خىل قۇش) دىن ئۆزگەرگەن، سارىخ ئۇيغۇر دېگەنلىك، سارغا ئوخشايدىغان ئۇيغۇر، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، دېگەن يېڭى قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. بىراق، يەنە بۇرۇنقى قارىشىدىنمۇ ۋاز كەچمەستىن، بۇ ئىككى خىل چۈشەندۈرۈشنىڭ ئۆزىگە يارىشا مۇمكىنچىلىكى بار، يەنە كېلىپ كېيىنكى بىر خىل چۈشەندۈرۈش تېخىمۇ توغرا ھەم يېقىن كېلىدۇ، دەپ ھېسابلىغان.

(4) «سارىخ (باش)» (黄头) دېگەن سۆز «黄沙之头» (سارىخ قۇم بېشى) نىڭ قىسقارتىپ يېزىلىشى دەپ قاراش، بۇ نۇقتىئىنەزەر يېڭىراق بولۇپ، يېقىندا دۇڭ ۋېنىيى ئەپەندى ئوتتۇرىغا قويغان. تۆۋەندە بىز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ياغاچ يادنامىنىڭ بىر بۆلىكىدىن پايدىلىنىپ، بۇ مەسىلىگە بولغان قارىشىمىزنى سۆزلەپ ئۆتىمىز.

1. قۇتلۇق مايمۇن يىلىدىكى ئىزگۈ زامان قۇتلۇق پەيتىنى تاللاپ
2. 9 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئاي نەق «پۇرۇۋا يۈلگۈنى» يۇلتۇز تۈركۈمىدە بولغاندا، ئارزۇ قىلغاندەكلا كۈن ۋە ئاي تەڭرىدەك گۈزەل، يورۇق
3. تەڭرى بۆگۈ تەڭرىخانمىز كۈل بىلگە تەڭرى ئىلكىنىڭ تەختىگە ئولتۇرغان ئىككىنچى يىلى

بىز

4. كۆڭلىمىزگە «ئۈچ گۆھەر» دىن ئايرىلماسلىق ھەم ئۈنىڭغا چىڭ يېپىشىشنى پۈكتۈق. پاراسەتلىك ئۇپاسانچ تەڭرىكەن تېگىن سىلىگ تەركەن (خاقان) قۇنچۇي تەڭرىم بىلەن
5. ئۇپاس گۈلۈگ ئىنانچ شاجۇ سانغۇنى ئىككىمىز نوملارنى ئوبدان بىلىدىغان، ئەقىل - پاراسەتلىك باخشىلاردىن شۇنداق بىر گەپنى ئاڭلىغاندۇق، يەنى: ناۋادا كىمكى
6. كىچىككىنە بولسىمۇ بىر ئىبادەتخانا سالدۇرسا ھەمدە ئون تال بۇغداي دېنىچىلىك بىر بۇرھان (بۇت) تىكىلسە، شۇنداقلا ئىبادەتخانىغا بىر تال ئۇرۇقنىڭ يەتتىدىن بىر ئۇلۇشىچىلىك
7. شارىر (جەسەت كۈلى) قويسا، شۇنداقلا بىر تال يېكەنچە (ئۇرچۇق) چىلىك سۇنۇپ (بۇددا مۇنارى) تىكىلسە، تۈگەل مال - دۇنياسىنى سەرپ ئەتكەندەك ئەجىر - ساۋاب تاپىدۇ. ئۇلار يەنە شۇنداق دېگەن: «ئۇ مۇشۇ ياخشىلىقى سەۋەبلىك تەڭرى ھۇزۇرىدا ئۈستۈن دەرىجە تاپىدۇ. يەنە
8. زېمىندىكى (پانىدىكى) ئىنسانلار ئۇ تەلپۈنگەن ئاشۇ زور بەخت - سائادەتتىن بەھرە ئالىدۇ. شۇنداقلا ئۇ بۇرھان (بۇددا) ئۈچۈن ئاتىغانلىرى بىلەن مەدھىيەلىنىپ، نىرۋانلىق
9. مەنزىلگە يېتىدۇ.» بىز مۇشۇنداق ياخشى ئىش بارلىقىنى ئاڭلاپ، ئىككىيلەن بىرلىكتە چىن كۆڭلىمىزدىن بىر ئىبادەتخانا سالدۇرماق ئۈچۈن
10. بىر تال سات (sat) ياغاچ توقماقنى ئۇل قىلىپ قاقتۇق. بۇ ساۋابلىق ئىشىمىزنىڭ كۈچ - قۇدرىتى بىزنى كېيىن ئالىي خىسەتلىك مايىتىرى بۇرھان بىلەن ئۇچراشتۇرغاي، مايىتىرى بۇرھان ھۇزۇرىدىن
11. ئالىي بۇرھان قۇتىغا (سائادىتىگە) يېتىشكە ئالقىش، تىلەك ئالغايىمىز، ئاشۇ ئالقىشلارنىڭ كۈچ - قۇدرىتى بىلەن مەڭگۈلۈك كالىپا (دەۋر، چاغ، يەنى ئاخىرەت) ۋە ئۈچ ئاسانگى (يوقلۇق) بابىدىن ئالتە قۇتۇلۇش يولىنى
12. بېسىپ تۈگەتكەيمىز، كېيىن بىر بۇرھان دۇنياسىدا (قايتىدىن) تۆرەلگەيمىز! بىزگە يېقىن ئۆگىردەچى تەڭرىكەن (تەڭرى خان) كۆزى ھەزرەتلىرى، كۈنۈي ھەزرەتلىرى، تەڭرىكەن (تەڭرى خان) كۆرىكە ھەزرەتلىرى
13. تەركەن (تارخان) قۇنچۇيى (مەلىكىسى) بۇ تۇرمىش ئالىيلىرى، قۇتادىمىش ھەزرەتلىرى، قۇنچۇي ئالىيلىرى، ئەرۋىق ھەزرەتلىرى، كەنجى ھەزرەتلىرى، ئارىخ ھەزرەتلىرى، ئاشمىش ھەزرەتلىرى
14. تۇرمىش خاتۇن ئالىيلىرى، ئەردەنى خاتۇن ئالىيلىرى، كۆرتلە ھەزرەتلىرى، ئاي چېچەك ئالىيلىرى
15. ئىل ئۈگەسى (ئەلنىڭ ئاقىلى) ئىسىك ئەدگۈ (ياخشى) تۇتۇق ئۈگە ئىل قايا، ئىسىك ئەرگۈ قۇتۇق ئەرتۇڭا، يەگەن گۈلۈگ سانغۇن كىن تۇرمىش، ئۇزۇن ئۆنگۈ قۇز قۇراق، كەنجى تۇرمىش تارخان (ئىت تۇخان).
16. گۈلۈگ ئىنانچ تۇتۇق ئىكتۇ، سارى باش تارخان، ياڭا سانغۇن
17. تاڭ ئارىلان سانغۇن، ئىل كەكەدىمىش سانغۇن، بۇيات باي، قۇتلۇق، بايۇتمىش، ئىل قاتمىش، ئىت سامان بەگۈ، تۇتۇق سخاندۇ سانغۇن،
18. قوچۇنىڭ بالىخ بەگى (شەھەر بېگى) ئالىپ (باتۇر) تۇتۇق ئۈگە، ئىنانچ ئەدگۈ ئوغۇللىرىدىن ئىل ئالمىش سانغۇن، ياڭچۇن ئېسەن تۇرا تۇتۇق، مەڭلىگ شىڭقۇر.
19. ئىش ئايغۇچى (ئىش بىلگۈچى، دانىشمەن) ئاۋلۇچ تارخان، ئەدگۈ يەگەن سانغۇن، چوغى تىئەك (ھىماتچى)، ياغاچچى، مەنگۈ، تامچى قايىمىش، fapdu تىرەك (ھىماتچى)، يەگەن ئاغىسىز سانغۇن،

بىتگەچى (پۈتكۈچى، قەلەم تەۋرەتكۈچى) بەگ ئاغل ئارسلان
20. ھەممەيلىن بۇرھان (بۇددا) قۇتدا (سائادىتىدە) بولغايسى غوڭقىچى (غوڭقا چالدىغان سازەندە)،
بوغۇنچى (بوغۇمچى) لۈكۈگ بارس (يولۋاس) ئاقىل تىرەك (ئەل ھىماتچىسى) بېتىگە چى (كاتىپ) بەگ،
ئارسلان سان (ياغىچىغا) پۈتۈپ، (مۇشۇ جايدا) قاقتى.

قۇتلۇق بولغايسى!

قۇتلۇق بولغايسى!

بۇ ياغاچ يادنامە «قۇتلۇق مايمۇن يىلى» دا يېزىلغان بولۇپ، مىلادىيە 948 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.
بۇنى باشقا ئەسىرىمىزدە دەلىللىگەچكە، بۇ يەردە قايتا دەلىل كۆرسىتىپ ئولتۇرمايمىز.

يادنامىنىڭ 15 - قۇرىدىن 17 - قۇرىغىچە ئارىلىقتا قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋەزىر - بەگلىرىدىن 16
كىشىنىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇلار بۇ ياغاچ يادنامە قويۇلغان ئىبادەتخانىغا سەدىقە بەرگۈچىلەردۇر،
ئۇلارنىڭ ئارىسىدا «سارى باش ياغا سانغۇن» دەيدىغان بىر كىشى بار. بۇ يەردىكى «سارى باش» سۆزى
ياغاچ يادنامىدە «سارىخ باش (sariy bax) دەپ يېزىلغان بولۇشى كېرەك. ياغاچ يادنامىنى تىكلەنگەن جاي
ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدە بولغانلىقى، يازغان كىشىمۇ ئۇيغۇر بولغانلىقى ئۈچۈن «سارىخ (باش) ئۇيغۇر»
دەپ يازماي، تەبىئىيلا «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنى قىسقارتىۋەتكەن، ناۋادا يات مىللەت ئاتىغان بولسا
قىسقارتىمىسلىقى مۇمكىن ئىدى. قارىغاندا خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا «سارىخ باش» نى (黄头) دەپ
تەرجىمە قىلىش تازا جايغا چۈشكەندەك قىلىدۇ. كېيىن نېمە سەۋەبتىندۇر «باش» سۆزى چۈشۈپ
قېلىپ، «سارىخ» دەپلا ئاتىلىپ قالغان. شۇڭا كېيىنكىلەر بۇ نام توغرىسىدا تۈرلۈك قىياسلارنى قىلىشقان.

ياغاچ يادنامىنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى «سارىخ (باش)» قەبىلە ئولتۇرۇشلۇق
جايدا «تارخان ياغا سانغۇن» قويۇپ، شۇ جايلارنى بىۋاسىتە باشقۇرغان بولسا كېرەك. يەنە 5 - قۇردىمۇ
قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى قويغان ئىنانچى «شاجوۋ سانغۇنى» تىلغا ئېلىنغان. لېكىن، قوچۇ ئۇيغۇر
خانلىقىنىڭ زېمىن دائىرىسى ئەزەلدىن شاجوۋ ئايمىقى، يەنى شۇ ئايماننىڭ مەركىزى بولغان ھازىرقى
دۇنخۇاڭ شەھىرى ئەتراپىغا يېتىپ بارمىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم ئەھۋالدۇر. يەنە كېلىپ بۇ ياغاچ يادنامە
تىكلەنگەن 948 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە شاجوۋدىكى بەيئەتچى قوشۇن ھاكىمىيىتى راسا گۈللەنگەن
مەزگىل بولۇپ، قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەسىر كۈچى بۇ يەرگىچە كېلەلشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس.
ئۇنداق بولسا يادنامىدىكى «شاجوۋ سانغۇنى» باشقۇرۇشىدىكى جاي زادى نەدە؟ تارىخىي ئەھۋالغا
بىرلەشتۈرۈپ قارايدىغان بولساق، ئۇ يەر شاجوۋدىكى بەيئەتچى قوشۇننىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە
كىرمىگەن غەربىي قىسىم رايون بولۇشى مۇمكىن. يەنە كېلىپ بۇ جايلار دەل «سارىخ ئۇيغۇر» لارنىڭ
ماكانىدۇر. بۇ ئەينى چاغدا سارىخ ئۇيغۇرلارنىڭ قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى تەركىبىدە ئىكەنلىكىنى تولۇق
ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈۋالغاندىن كېيىن، بىز ئالدىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن «قوسسان
قاغان» نىڭ كېلىپچىقىشىمۇ ئاسانلا چۈشىنىۋالالايمىز. 1127 - يىلى تاڭغۇتلارنىڭ شاجوۋنىڭ شەرقىي
قىسمىدىكى رايونلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى تېخى مۇقىملاشمىغاچقا، غەربىي قىسمىدىكى ئارمانغا
تۈشلۈك دەرمانى يوق «سارىخ ئۇيغۇر» لارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى تاڭغۇتلارنىڭ دۈشمىنى بولغان جىن
خاندىنلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغا بەردى. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرۇشلۇق جايىمۇ شاجوۋ ئايمىقى
دائىرىسىدە بولغاچقا، «شاجوۋ ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتالدى. ئەمەلىيەتتە، بۇلار 11 - ئەسىردىكى شاجوۋ
ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن بىر ئەمەس، بۇلارنىڭ كۈچى ئەزەلدىن شاجوۋنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى رايونلارغا
يېتىپ بارالمىغان. شۇنداقلا، شاجوۋ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تاشكېمىر ياسىشى بىلەنمۇ ھېچقانداق ئالاقىسى يوق.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

مۇناسىپ يىل دەۋرى	تاشكېمىر نومۇرى	تاشكېمىر	مەزگىلى
11 - ئەسىرنىڭ بېشىدە - دىن 11 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە (تەخمىنەن 1030 - يىلى دەسلەپكى مەز - گىلىنى 1019 - يىلدە - غىچە)	306 ، - ، 307 ، - ، 308 ، - ، 363 ، - ، 399 ، - ، 418 ، - ، 214 - نومۇر (كارىدور - دور)	دۇنخۋاڭ مىڭئۆيلىرى	ئالدىنقى مەزگىل
	21 - نومۇر (دالان كارىدور)، 39 - نومۇر	يۈلىن (قارايغاچلىق) تاشكېمىرى	
11 - ئەسىرنىڭ كې - يىنكى يېرىمىدىن 12 - ئەسىرنىڭ بېشىغىچە (تەخمىنەن 1070 - يىلىدىن 1127 - يىلدە - غىچە)	409 ، - ، 237 - نومۇر (دالان، كارىدور)، 148 - نومۇر (كارىدور ۋە قاز - ناقنىڭ بىر قىسمى)، 309 ، - ، 97 ، - ، 330 ، - ، 310 ، - ، 245 ، - ، 207 - نومۇر	دۇنخۋاڭ مىڭئۆيلىرى	كېيىنكى مەزگىل
	4 ، - ، 9 - نومۇر (كا - رىدور)، 10 - نومۇر (كارىدور)، 12 ، - ، 13 - نومۇر	شىچيەن بۇددا غارى	

(تەرجىمە قىلغۇچى: تىيانشان رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىدە)

«دېۋانۇ لۇغەتتە تۈرك» تىكى باش ئاغرىقىغا ئائىت سۆزلۈكلەردىن قىسقىچە تېبابىي نەزەر

ئىسرائىل مۇتتلا

«دېۋان» دا ئادەم بەدىنىدە كۆرۈلىدىغان ھەر خىل بىئاراملىقلارنى بايان قىلىدىغان ئىزاھاتلاردىن مە-
لۇمكى، ئاغرىقلارنى ئاتاشقا ئىشلىتىلگەن ئاتالغۇلار ھەر خىل كەلگەن. بۇ خىل بىئاراملىق ۋە ئاتالغۇلار
ئىچىدە ئادەمنىڭ باش قىسمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلارمۇ خېلى تىلغا ئېلىنىدۇ. باش ئاغرىقلىرىنى
ئەكس ئەتكۈزگەن بايانلار ھەر خىل ئاغرىقلار، مەسىلەن زۇكام، قىزىش قاتارلىقلارنىڭ ئىپادىلىنىش
شەكلى بولۇشتىن تاشقىرى يەنە باش قىسمىدا كۆرۈلگەن مەسىلىلەرنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىد-
نىدۇ. بولۇپمۇ قۇلاق ۋە چىش ئاغرىقى ھەققىدىكى ئۇچۇرلارمۇ باش ئاغرىقى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان.
شۇ سەۋەب بىلەن «دېۋان» دىكى باش ئاغرىقى ھەققىدىكى ئۇچۇرلارغا چىش ۋە قۇلاق ئاغرىقى ھەققىدىكى
ئىزاھاتلارنىمۇ قوشۇپ بىللە بايان قىلدۇق.

باش ئاغرىقى

«دېۋان» دا باش ئاغرىقىغا دائىر بىر قىسىم بايانلار بار. بۇ بايانلاردا باش ئاغرىقى چىش ئاغرىقى بىلەن
ئارىلىشىپ كەلگەن. يەنىمۇ تەپسىلىي تۈرگە ئايرىغاندا، چىش ئاغرىقى، قۇلاق ئاغرىقى، باشنىڭ باشقا
ئاغرىقلارنىڭ تەسىرىدە ئاغرىپ كېلىشى ھەققىدە مىساللار كۆپ. «دېۋان» دا «ئاغرىق» سۆزىگە تەبىر بەرگەندە
«*aqriq* ئاغرىق: بەدەننىڭ قەيەرى ئاغرىسا شۇ يەر ئاغرىقى، (مەسىلەن، باش ئاغرىقى، چىش ئاغرىقى)»^①
دەپ توختالغان. «*aqridi* ئاغرىدى: ئۇنىڭ بېشى ئاغرىدى»^② دېگەن بايانغا قارىغاندا، ئاغرىق سۆزى بىۋا-
ستە باش ئاغرىقىنى كۆرسىتىپ كەلگەن. چۈنكى «دېۋان» دا ئاغرىق - كېسەللەرنىڭ تۈركىي تىللىرىدا
«ئىگ» دېگەن ئومۇمىي نام بىلەن ئاتىلىدىغانلىقى كۆپ قېتىم ئىزاھلانغان. «دېۋان» دا يۇقىرىقى باش
ئاغرىقىنى بىلدۈرىدىغان «ئاغرىق» دېگەن سۆزنىڭ ئىپادىلىگەن مەنىسى، شۇنداقلا بۇ مەنىلەرنى ئۆز ئى-
چىگە ئالغان بايانلارغا قارىغاندا، باش ھەر خىل سەۋەبلەردىن، مەسىلەن، قىزىتما، زۇكام قاتارلىق سەۋەب-
لەردىن ئاغرىپ قېلىشىنى مەخسۇس ئاتالغۇ «ئاغرىق» قاتارلىقلار بىلەن پەرقلىنىدۇرۇلۇپ ئاتىغان. «د-
ۋان» دا يەنە باش ئاغرىقىغا سەۋەب بولىدىغان ياكى تەسىر قىلىدىغان ئاغرىقلاردىن قۇلاق ئاغرىقى ھەققىدە
مەلۇماتلار بار. باش بىئارام بولغاندا پەيدا بولىدىغان تەسىر ھەققىدە مۇنداق بىر مىسالنى تىلغا ئېلىشقا
توغرا كېلىدۇ. «*tənirdi* تەنرىدى. قايدى. ئانىڭ باشى تەنرىدى — ئۇنىڭ بېشى قايدى. بۇ ئۇيغۇر باسقان
چاغدا ئۇيغۇننى قاچۇرماقچى بولغاندا، مۇگدىگەنلىكتىن بېشىدا چۈمۈلە ماڭغانغا ئوخشاش سېزىمدۇر»^③
گەرچە بۇ باش ئاغرىقى ھەققىدىكى ئۇچۇر بولمىسىمۇ، «بېشىدا چۈمۈلە ماڭغاندەك» دېگەن ئوخشىتىش

باشنىڭ بىئارام بولۇشىدەك ئەھۋالنى سۈرەتلەپ بەرگەن.

«دىۋان»دا باش ئاغرىقلىرىنى قانداق ئەملەش ھەققىدە مەلۇماتلار يوق. بۇ ھەرگىزمۇ شۇ دەۋردە ھەر-خىل ئەملەش ئۇسۇللىرىنىڭ يوقلۇقىدىن ئەمەس، بەلكى «دىۋان» ئۇنىۋېرسال تىل ئەسىرى بولۇش سەۋەبلىك مەزمۇن ۋە سەھىپە ئېھتىياجى بىلەن يەنە نۇرغۇن ئۇچۇرلارغا ئورۇن بېرىلمىگەن. بىز مەزمۇن ئېھتىياجى ئۈچۈن يەنىلا تۇرپان تېكىستلىرىگە مۇراجىئەت قىلىش ئارقىلىق، شۇ دەۋرلەردىكى ئەمچىلىك مەدەنىيىتىمىزنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى ئۈستىدە مەلۇم چۈشەنچىلەرگە كېلىمىز. تۇرپاندىن تېپىلغان تېكىستلەردە باش ئاغرىقىنى قانداق ئەملەش ھەققىدە تۆۋەندىكىدەك قىممەتلىك ئۇچۇرلار بار.

«يانا ئەم: قىزىل چىندان يۇرۇڭ چىندانلار قۇشتى توبۇلغاق، سارىغ كۈسى ئىكەرە بارقىر چورنى قىلىپ كۈنچىت ياغى بىرلە يۇغۇرۇپ ئاللىنقا سۇردسەر باش ئاغرىقى كىدەر».

يەشمىسى:

يەنە داۋاسى: قىزىل چىندان، ئاق چىندان، قوشدى (بىر خىل دورا ئۆسۈملۈكىنىڭ نامى)، تېۋىلغا، سېرىق كۈجىلەرنى ئىككى باقىر(مىسقال)دىن ئارىلاشتۇرۇپ، كۈنجۈت يېغى بىلەن يۇغۇرۇپ ماڭلايغا سۈرتۈپ بەرسە، باش ئاغرىقى توختايدۇ.^④

«باش ئاغرىغ ئەمى(!) قىسىل يۇرۇڭچىندانلار پىتپىدى ئىنگەك ياغى بىرلە ئاللىنقا سۇردسەر(،) باش ئاغرىقى كىدەر (.)يانا ئەم(!) كۈنچىت ياغى يىپار بىرلە ئارقا يىلىدىپ بۇرۇنقا قۇدسار(،) كىدەر(.)»

يەشمىسى:

باش ئاغرىقىنىڭ داۋاسى: قىزىل ۋە ئاق چىندانلارنى قارىمۇچ، ئىنەك يېغى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ماڭلايغا سۈرتۈپ بەرسە، باش ئاغرىقى ساقىيىدۇ. يەنە ئەم(داۋا): كۈنجۈت مېيى بىلەن ئىپارنى ئازراق قەزىتىپ بۇرۇنغا تېمىتىپ بەرسە، ساقىيىدۇ.^⑤

شۇ دەۋردە ئادەمنىڭ بېشىنىڭ ئاغرىشى سىرتقى زەخمە، مەسىلەن، ئۇرۇشلاردا چېپىلىش، دەسسەلىش، يىقىلىش قاتارلىقلار سەۋەبىدىن يارىدار بولۇشتىن كېلىپ چىقىشتىن تاشقىرى باشنىڭ ئىچكى قىسمىنىڭ تەسىرىدىن ئاغرىق پەيدا بولغان. ئەمما، بۇ ھەقتە كۈنكىرەت مەلۇماتلار «دىۋان»دا تىلغا ئېلىنمىغان. شۇ سەۋەب بۇ ھەقتىكى مۇلاھىزىلەر كۆپرەك قۇلاق ۋە چىش ئاغرىقى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ تىلغا ئېلىنىدۇ.

قۇلاق ئاغرىقى

«دىۋان»دا ئاغرىقلار قاتارىدا قۇلاق ئاغرىقى ھەققىدەمۇ تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتكەن. قۇلاقنىڭ ئاغرىقى بىلەن باش ۋە چىش ئاغرىقلىرى بەزىدە تەڭلا كۆرۈلىدىغان بولغاچقا، «دىۋان»دىكى مەلۇماتلاردا بۇلارغا بېرىلگەن نەقىللەر ئارىلىشىپ كېتىدىغان ئەھۋاللارمۇ مەۋجۇت بولغان. قۇلاق ئاغرىقى ھەققىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شاۋقۇن - سۈرەندىن ئاغرىيدىغان، بىئارام بولىدىغانغا بېرىلگەن مەلۇماتلار كۆپرەك. مەسىلەن، «tirin تىرىڭ. تىرىڭ - دىرىڭ، قۇلاق تىرىڭ ئەتتى - قۇلقىم تىرىڭ ئەتتى. مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان ھەرقانداق ئاۋازغا شۇنداق دېيىلىدۇ. ياسىن تىرىڭ ئەتتۈردى - يايىنى تىرىڭ ئەتتۈردى. بۇ كىرىچتىن چىققان ئاۋازنى ئەسلىتىدۇ»^⑥ مەزكۇر ئۇچۇر قۇلاقتا ئەكس سادا يانغاندەك ئەھۋاللارنى بىلدۈرۈشكە ئىشلىتىلگەن بولسا كېرەك.

قۇلاق ئاغرىقىغا بېرىلگەن باشقا سۆزلۈكلەردە قۇلاقنىڭ قاتتىق ئاغرىشىنى بىر قاتار مىساللار بىلەن چۈشەندۈرگەن. «qīn زىڭ، غوڭ. قۇلاقىم چىڭ ئەتتى — قۇلقىم زىڭ قىلدى. زىڭلىدى»^①، «sīn زىڭ، غوڭ. قۇلاقىم سىڭ ئەتتى — قۇلقىم زىڭ قىلدى. زىڭلىدى»^② بۇ ئاتالغۇنىڭ يەنە بىر خىل شەكىلى ھەققىدە بولسا، «sīn lādī سىڭلادى. غىڭشىدى؛ غوڭۇلدىدى؛ سوۋۇدى. ئىت سىڭلادى ئىت غىڭشىدى، ئىت سوغۇقتا غىڭشىدى. سۇ سىڭلادى — سۇ مۇز قاتقۇدەك دەرىجىدە سوۋۇدى، قۇلقىم سىڭلادى — قۇلقىم غوڭۇلدىدى»^③ توختالغان.

بۇ مەلۇماتلار بەلكىم قاتتىق سوغۇق ئۆتۈپ قېلىشتىن ياكى چىشىنىڭ ئاغرىپ بىئارام قىلىپ قۇلاققا تەسىر قىلىشى ئارقىلىق پەيدا بولغان ئاغرىق ئالامەتلىرىگە قارىتا ئېيتىلىدىغان سۆزلۈكلەر بولسا كېرەك. قۇلاق ئاغرىقىنى ياخشى داۋالىمىغاندا قۇلاقنىڭ گاس ياكى پاك بولۇپ قېلىش ئېھتىمالى يۇقىرى بولغان. بىزنىڭ دىققىتىمىزنى ئەڭ تارتىدىغىنى بولسا قۇلاق ئاغرىقلىرىغا مەخسۇس ئاتالغۇ «سىڭ» ياكى «چىڭ» ئىشلىتىلگىنىدۇر. «دىۋان»دا بۇ ئاتالغۇ ھەققىدە توختىلىپ يەنە مۇنداق ئىزاھاتلارنى قالدۇرغان. «qīn زىڭ، غوڭ. قۇلقىم چىڭ ئەتتى قۇلقىم زىڭ قىلدى، زىڭلىدى، قوڭغۇراق لېگەن — تاۋاق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ چىقارغان ئاۋازىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ، «قۇلقىم چىڭ ئەتتى» دېيىلسە ئاۋۋالقىسىدىن پاساھەتلىكەرەك بولىدۇ»^④

يۇقىرىقى ئۇچۇرلار قۇلاق ئاغرىقىنىڭ مەخسۇس ئاتالغۇسى ھەققىدە ئۇچۇر بېرىپلا قالماي، يەنە قۇلاق ئاغرىقىنىڭ سەۋەبلىرى ھەققىدە مەلۇماتلارنىمۇ بەرگەن. مەسىلەن، «چىڭ» ئاتالغۇسى بىلەن كەلگەندە شاۋقۇن — سۈرەن، ۋاراك — چۇرۇڭ قاتارلىقلار سەۋەبىدىن قۇلاقنىڭ بىئارام بولۇشىنى بىلدۈرگەن. بۇ قارىشىمىزغا بۇ ئاتالغۇنىڭ لېگەن، قوڭغۇراق قاتارلىق تۆمۈر ۋە شۇنىڭدەك نەرسىلەرنىڭ چىقارغان ئاۋازىغىمۇ مىسال بولۇپ كېلىشىدىن مەلۇمدۇر. دېمەك، بۇ ئاتالغۇ بىلەن كەلگەندە ھەقىقىي قۇلاقنىڭ ئاغرىقىنى ئەمەس، بەلكى مەلۇم ۋاقىتلىق بىئاراملىقنى بىلدۈرۈشكە ئىشلىتىلگەن. بەزىدە شاۋقۇن — سۈرەنمۇ قۇلاقنىڭ ئاڭلىيالماس بولۇپ قېلىشىغا سەۋەب بولۇپ قالدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلىدىغان بولۇپ، مۇنداق ئەھۋالدا كېلىپ چىققان ئاقسۆڭەك باشقىچە ئاتالغۇ بىلەن ئاتالغان. مەسىلەن، «azīdī. ئازىدى. سىزدى، گاس بولدى. كۆپ ئازىدى — كۆپتىن بىر نەرسە سىزدى. ساپال قاچىدىن ھەر قانداق نەرسە سىزسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. قۇلاق ئازىدى — شاۋقۇن — سۈرەندىن قۇلاق گاس بولدى»^⑤ دېگەندەك.

«دىۋان»دا «سىڭ» ئاتالغۇسى بىلەن كەلگەندە قاتتىق سوغۇق سەۋەبىدىن پەيدا بولغان قۇلاقنىڭ ئاغرىشىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. چۈنكى، «سىڭ»دىن تۈرلەنگەن «sīn lādī» نىڭ مەنىلىرىنىڭ بىرى «سوۋۇ — ماق»، «غوڭۇلدىماق»، «غوڭۇلدىدى» دۇر. «sīn lādī» ئاتالغۇسى «غىڭشىماق» مەنىسىدە كەلگەندىمۇ ئىتنىڭ سوغۇقتا غىڭشىشىنى، «سوۋۇماق» مەنىسىدە كەلگەندە سۇنىڭ مۇز بولۇپ قېتىشىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. ئۈچىنچى خىل مەنىسى «غوڭۇلدىدى» بولسا قۇلاقنىڭ غوڭۇلدىشىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. دېمەك، قۇلاق غوڭۇلدىشىنىڭ سەۋەبى قاتتىق سوغۇقتىن كېلىپ چىققان ئاغرىقنىڭ ئىپادىسىدۇر. شۇ سەۋەب قۇلاق ئاغرىقىنىڭ ھەقىقىي ئاتالغۇسىنى «سىڭ» ياكى «سىڭلادى» دېگەن ئاتالغۇ دەپ قارايمىز ھەمدە قۇلاق ئاغرىقىنىڭ ئەڭ چوڭ سەۋەبكارلىرىدىن بىرىنى سوغۇقتا قېلىش، دەپ قارايمىز.

«دىۋان»دىكى يەنە بىر قىسىم مەلۇماتلاردىن مەلۇمكى، قۇلاق ئاغرىقىنىڭ تۇغما قۇلاق ئاغرىقى ۋە سىرتقى سەۋەبلەردىن كېيىن پەيدا بولغان قۇلاق ئاغرىقلىرىغا بۆلۈنىدىغانلىقى مەلۇمدۇر. «قۇلاقلىدى.

قۇلىقىغا ئۇردى. ئول ئوغلان قۇلاقلادى — ئۇ ئوغلنىڭ قۇلىقىغا ئۇردى»^① دېگەن ئۇچۇر، تاياق زەخمىد- سىدىن پەيدا بولغان قۇلاق ئاغرىقى ۋە گاسلىققا مىسال بولۇپ كېلەلەيدۇ.

«دېۋان»دا قۇلاقنىڭ ئاڭلىماس بولۇشىنى ئىككى خىل ئاتالغۇدا تىلغا ئالغان بولۇپ، «ZT ئۆز. گاس، پاك. ئۆز كىشى. گاس كىشى»^② دەل قۇلاق ئاغرىقىنىڭ تەرەققىي قىلىپ ئاخىر ساقايماس ھالغا بېرىپ قالغانلىقىغا مىسال بولۇپ كەلگەن. «tunqu. تۇڭۇ. گاس، پاك»^③ دېگەن مەلۇماتمۇ بەلكىم قۇلاق ئاغرىقىد- نىڭ تەرەققىي قىلىپ ئاڭلىماس بولۇپ قېلىشىنى بىلدۈرۈشمۇ ۋە ياكى تۇغما گاسلارنى بىلدۈرۈپ كې- لىشىگە ئىشلىتىلگەن بولۇشمۇ مۇمكىن. ئەمما، «دېۋان»دا قۇلاق ئاغرىقىنى قانداق داۋالاش توغرىسىدا توختالمىغان ياكى قۇلاق ئاغرىقىنى داۋالاش ھەققىدە مۇناسىۋەتلىك سۆزلۈكلەرمۇ يوق. بۇ ھەقتە يەنىلا مەزمۇن تولۇقلاش ئېھتىياجى بىلەن شۇ دەۋرگە توغرا كېلىدىغان يازما يادىكارلىقلاردىكى قۇلاققا مۇناسىد- ۋەتلىك ئۇچۇرلار بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز.

«قۇلاق شاقشى بولسا، قاراغۇ ساچقاننىڭ ئودىن تامسار ئاچىلۇر. يانا ئەم: ئولۇگ مىشكىچنىڭ يا- قىرسىن ئەدگۈسۈپ سۈردسەر ئاچىلۇر»(.).
 يەشمىسى:

قۇلاققا كىر توشۇپ قالسا، قارىغۇ چاشقاننىڭ ئۆتىنى تېمىتىپ بەرسە، قۇلاق ئېچىلىدۇ. يەنە ئۆلۈك مۈشۈكنىڭ يېغىنى ئېرىتىپ سۈرتۈپ بەرسىمۇ ئېچىلىدۇ.^④

چىش ئاغرىقى

«دېۋان»دىكى باش ئاغرىقىغا سەۋەبچى بولىدىغان، شۇنداقلا ئايرىم ئاغرىق ھېسابلىنىدىغان چىش ئاغ- رىقى ھەققىدىمۇ ئاز — تولا مەلۇماتلار بار. چىش شۇ دەۋرلەردە «tix» دەپ ئاتالغان. «tix. چىش. ئادەم ۋە باشقىلارنىڭ چىشى»^⑤ دېگەن مەلۇماتقا قارىغاندا، ئادەمنىڭ چىشى بىلەن ھايۋانلارنىڭ چىشىنى بىلدۈرد- ىدىغان ئاتالغۇ پەرقلىنىدۇرۇلمىگەن. چىش ئاغرىقىنىڭ ئاتالغۇلىرى پەيدا بولۇشىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قا- راپ پەرقلىنىدۇرۇپ ئاتالغان. چىش ئاغرىقى ھەققىدە ئالدى بىلەن «aqiriq. ئاغرىق: بەدەننىڭ قەيىرى ئاغ- رىسا شۇ يەر ئاغرىقى، (باش ئاغرىقى، چىش ئاغرىقى)»^⑥ دېگەن ئاتالغۇ تىلغا ئېلىنىدۇ. ئېھتىمال بۇ بايان ئىككى ئاغرىقنىڭ بىللە كېلىدىغانلىقىغا قارىتا ئوتتۇرىغا چىققان سۆزلۈك بولسا كېرەك. «دېۋان»دا چىش كېسەللىكىنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە، بولۇپمۇ چىشنى قۇرت يېيىش ھەققىدە مەلۇمات يوق. ئەم- ما، كۆپرەك سوغۇق ئۆتۈپ قېلىپ ئاغرىش ئېھتىماللىقى توغرىسىدا توختىلىدۇ. «sizlaq. سىزلاش. سو- غۇق سۇ ئىچكەندە ياكى مۇز يېگەندە چىشنىڭ سىزلاپ كېتىشى»^⑦ «sizlatti. سىزلاتتى. بۇز تىشىغ سىزلاتتى — مۇز چىشنى سىزلاتتى. بۇ مۇزنىڭ چىشنى سىزلىتىشى ياكى چۈمۈلە ماڭغاندەك قىمىل- دىتىشىدۇر! قول سوغۇق سۇغا كىرگەندە سوغۇق تۇيۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ»^⑧، بۇ مەلۇمات سوغۇق نەرسىلەرنىڭ چىشنىڭ سېزىمچانلىقىنى تۆۋەنلىتىپ، ئوڭايلا يالغۇلاندۇرىدىغانلىقى ھەققىدە ئۇچۇرلارنى بېرىپ، چىشنىڭ سوغۇقلىق نەرسىلەردىن بىئارام بولۇپ كېلىشىنى كۆرسەتكەن. بۇ بايانلارنىڭ ئۆزى ئاغرىقنى ئېنىق بايان قىلىپ بېرەلمىسىمۇ، تەبىئىيلا مۇنداق تەرەققىيات ئاخىر چىش ئاغرىقى بىلەن خۇلاسىلىنىدۇ. «sizladi سىزلادى. سىقىرىدى. ئانىڭ تىشى بۇزدۇن سىزلادى — ئۇنىڭ چىشى مۇزدىن سىزلىدى، يەنى ئۇنىڭ چىشى مۇز يېيىشتىن ياكى سوغۇق سۇ ئىچىشتىن سىزلىدى. ئەرنىڭ سۆڭۈكى

سىز لادى — ئادەمنىڭ سۆڭىكى ئاغرىقتىن سىرقىرىدى»^{۱۰} دېگەن بايان بولسا يۇقىرىقى قارشىمىزنى دە-
لىللەپ كېلىشتىن تاشقىرى، يەنە سۆڭەكنىڭ ئاغرىقتىن سىرقىرىشىمۇ مىسال بولۇپ، سۆڭەك ھېسابلىد-
نىدىغان چىشىنىڭمۇ مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلى قاتتىق ئاغرىغان ھالىتىنى ۋاسىتىلىك ھالدا ئەكس ئەتكۈ-
زۈپ بەرگەن. دېمەك، چىش ئاغرىقىنى «sizladi» دېگەن ئاتالغۇ بىلەن ئىپادىلىگەن.

چىش ئاغرىقىنىڭ سەۋەبلىرى بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، «دىۋان»دا چىشنىڭ قاماپ كېتىشىنى ئەكس
ئەتكۈزگەن سۆزلۈكلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئارقىلىق، چىش ئاغرىقىنىڭ دەسلەپكى سەۋەبلىرى ھەققىدە
مەلۇمات بەرگەن. بۇ ھەقتىكى ئۇچۇرلار مۇنداق بايان قىلىنىدۇ. «Kamaxdi» قاماشىدى. تېش قاماشىدى —
چىش چۈچۈك بېھى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى يېيىشىدىن قاماشىدى»^{۱۱} «Kamadi». قامادى. قاماشتى؛
قامىدى. ئانىڭ تىشى قامادى — ئۇنىڭ چىشى قاماشتى، يەنى ئاچچىق بىر نەرسە يېگەنلىكتىن ئۇنىڭ
چىشى قامىدى»^{۱۲}، «Kamatti». قاماتتى. ئاچىغ ئاۋيا تىشىغ قاماتتى — ئاچچىق بېھى چىشىنى قاماتتى.
باشقا نەرسىلەر قاماشتۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ»^{۱۳} بۇ مەلۇماتلار ئاچچىق — چۈچۈك ئىشقا ئىشقا يېمەك-
لىكلەرنىڭ چىش ئاغرىقىنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەردىن بىرى ئىكەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات
بەرگەن.

چىش ئاغرىقى يەنە تاشقى زەخمىلەر سەۋەبىدىنمۇ پەيدا بولغان. قاتتىق تاياق سەۋەبىدىن چىشى چۈ-
شۈپ ياكى سۇنۇپ كېتىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلىدىغان بولۇپ، «tixladi». تىشلەدى. چىشلىدى. ئول ئانى
تىشلەدىمۇ ئۇنى چىشلىدى. بىر كىم باشقا بىرسىنىڭ چىشىغا ئۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ»^{۱۴} بۇ مەلۇ-
ماتتا بىر كىمنىڭ بىر نەرسىنى چىشلىشى بىلەن بىر كىمنىڭ يەنە بىر كىمنىڭ چىشىغا ئۇرۇشى ئوخشاش
بىر ئاتالغۇ بىلەن ئىپادىلەنگەن. ئېھتىمال قاتتىق نەرسىلەرنى چىشلەش بىلەن چىشىغا ئۇرغاندا پەيدا
بولدىغان ئاقىۋەت كۆپ ھاللاردا ئوخشاشلا چىشنىڭ سۇنۇشى بىلەن خۇلاسەلەنگەن بولغاچ. «tixladi»
دېگەن سۆزلۈك چىشنىڭ باشقا سەۋەبلەر بىلەن ئاغرىشىدىن پەرقلىنىدۇرۇلۇپ، پەقەت تاشقى سەۋەبلەر تۈ-
پەيلى زەخمە يېتىشىنى ئىپادىلەشكە ئىشلىتىلىدىغان ئاتالغۇ بولسا كېرەك. بۇ خىل ئەھۋاللار يېمەكلىك
يېگەندىمۇ كۆرۈلگەن بولۇپ، «چىكرەدى. غىچىرلىدى. ئەتمەكتە تاش چىكرەدى — ناندا تاش غىچىرلىدى،
يەنى نان ئىچىدىكى تاش چىشقا تېگىپ غىچىرلىدى»^{۱۵} دېيىلگەن ئۇچۇر چىشنىڭ نانغا ئارىلىشىپ قالغان
تاشلارنىڭ سەۋەبىدىنمۇ زەخمىلىنىدىغانلىقىنى بايان قىلىپ بەرگەن ھەمدە مەلۇم كىشىلەرگە ئادەت بو-
لۇپ كەتكەن چىشنى غۇچۇرلىتىشتەك ئەھۋالنى «چىقرادى. غىچىرلىدى. تىش چىقرادى — چىش غى-
چىرلىدى. قاپۇغ چىقرادى — ئىشىك غىچىرلىدى. ئادەم جېدەل — ماجىرا ياكى باشقا سەۋەبتىن ۋارقىد-
رىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ»^{۱۶} دېگەن ئىزاھات ئارقىلىق خاتىرىگە ئالغان.

چىش ئاسراش

«دىۋان»دا چىشنى ئاسراش ھەققىدە بەزى ئۇچۇرلارمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ. چىشنى چايقاش، تازىلاش، بې-
زەش ھەققىدىكى بۇ ئۇچۇرلار بىزنى شۇ دەۋردە چىشنى ئەملىيدىغان مەخسۇس ئەمچىلەرنىڭ بارلىقى ھەق-
قىدىكى مەلۇماتلارغا باشلايدۇ. «دىۋان»دا چىشنىڭ ساقلىقىدا مۇھىم روللارنى ئوينىيدىغان چىش ئاراچلە-
رى تۆۋەندىكى ئىككى خىل ئاتالغۇ بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ. «siziŋ». سېزىغ. چىش ئارىچى. بىرەر ئادەمگە
سىز ساقلاشنى تاپىلغاندا «بۇ سۆزنى سىزىغدىن سىزما — بۇ سۆزنى چىشىڭنىڭ ئارىچىدىن چىقارما،

دېيىلىدۇ»^① «sioqzaqi. سىغزاغ. ئاراج. تىش سىغزاغى — چىش ئارىچى»^② رەتلىك چىشلار «yi. يى يىغاچ — غوللىرى بىر — بىرىگە چىرمىشىپ كەتكەن دەرەخلەر. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي «yigi- زىچ» بولۇپ، ھەرپ قىسقارتىلغان. ئاراش بولمىغان زىچ چىشقىمۇ «yigitix» دېيىلىدۇ.^③ دېگەن مەلۇماتتىن قۇرت يېمىگەن، پۇچۇلانمىغان، ياخشى ئاسرالغان چىشلارنىڭ ئاتىلىدىغان نامى ھەققىدە مەلۇماتقا ئېرىشىمىز.

«دېۋان»دىكى بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، چىشلار ئاسرالغان. بۇ ھەقتە «sioqzadi. كولىدى. كوچىلىد. دى؛ زىغزىق سالىدى. ئول تىش سىغزاغى — ئۇ چىش كولىغۇچ بىلەن چىش كولىدى. ئول ئەتىك يىسىن سىغزاغى — ئۇ ئۆتۈكنىڭ تىكىش ئارىسىغا زىغزىق سالىدى. ھەرقانداق نەرسىنى ئىككى نەرسە ئارىسىغا سىغداپ كىرگۈزسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ»^④ دېگەن مەلۇمات بىزگە چىش ئاغرىقىنى ئەمەش ئەھۋالىنى، شۇنداقلا ئەمەشكە ئىشلىتىلىدىغان چىش ئارىلىقىنى كوچىلاشقا ئىشلىتىدىغان مەلۇم ئەسۋابنىڭ بارلىقى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ. چىشنى ئەمەش جەريانى ۋە ئەمەلەيدىغان مەلۇم ئەسۋاب ھەققىدە يەنە مۇنداق ئۇچۇرلاردىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ. «biladi. بىلىدى. ئول پىچەك بىلەدى — ئۇ پىچاق بىلىدى. ئول تىش بىلەدى — ئۇ چىشنى بىلىدى»^⑤ مەزكۇر مەلۇماتتىكى چىشنى بىلەش ھەققىدىكى ئۇچۇر رەتسىز چىشلارنى رەتلەش، شۇنداقلا چىشنى قىرىش ئارقىلىق پۇچۇلغان يېرىنى تۈزلەش ھەققىدىكى ئۇچۇرلارغا باشلايدۇ ھەمدە مەخسۇس چىشنى قىرىش، تۈزلەشكە ئىشلىتىدىغان نازۇك، ئۆتكۈر بىر ئەسۋابنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ.

چىش ئاغرىقىنىڭ كونكرېت ھالەتتە قانداق داۋالنىدىغانلىقى توغرىسىدا «دېۋان»دا يەنە باشقا مەلۇماتلار تىلغا ئېلىنمىغان. ئەمما، «دېۋان»دا تىلغا ئېلىنغان «uzitoqan ot: ئۇخلىتىدىغان (ئوت) دورا»^⑥ دېگەن دورىنىڭ ئىزاھاتىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، باش، قۇلاق، چىش ئاغرىقلىرىغا بېرىلىدىغان، نېرۋىنى ئارام ئالدۇرىدىغان ھەمدە چىشنى قىرغاندا، رەتلىگەندە ئاغرىقنى پەسەيتىش ئۈچۈن بېرىلىدىغان ئوت (دورا) بولسا كىرەك.

قوشۇمچە: چىش ئاغرىقىنى ئەمەش توغرىسىدىكى قەدىمىي رېتسىپلار

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە ئەمەلىي تەجرىبىسى ئارقىلىق توپلىغان نۇرغۇن ئەمەش ھەققىدىكى رېتسىپلار بۈگۈنكى كۈندىمۇ يەنىلا پايدىلىنىش، ئىشلىتىلىش قىممىتىگە ئىگە بولۇپ، بىز بۇ مەزمۇننىڭ ئاخىرىدا مۇشۇ قىممەتلىك ئۇچۇرلار توغرىسىدا ئوقۇرمەنلەر بىلەن يەنە بىر قېتىم ئورتاقلىشىشنى لايىق تاپتۇق.

«تىش ئاغرىغقا (:): ئۈچ ياشار قارا ئۇدۇنۇڭ ماياقىن ئىشىچتە چۇقۇرادىپ ياقىز - ۈن، ئاغرىغى كىدەر. چىش ئاغرىغقا (داۋا): ئۈچ ياشلىق قارا كالىنىڭ تېزىكىنى تاۋىدا قۇرۇتۇپ چىشقا ياقسا، ئاغرىقى توختايدۇ»^⑦.

«تىشنى قۇرد يىسەر بور سەرکە - سىن ئاغىز - تا تودۇپ بىر كەر - تە توكگۇ ئول ئەدگۇ بولۇر. چىشنى قۇرت يېگەندە ئۈزۈم سىركىسى بىلەن ئېغىزنى چايقاپ بەرسە ياخشى بولىدۇ»^⑧.
 «تىش ئاغرىغ ئەم: قارا ئود ماياقى سىركە بىرلە چوقۇرادىپ تەپىز - دەكى تەۋە ماياقى قىسىل تۈز بىرلە سوقۇپ بور بىرلە بۇلغاپ ئىشىچتە ئىسىدېپ بوز قاپچۇغتا ئۇرۇپ كۈنچىت ياغى سوقۇپ تىش ئۈزە ئۇرۇن سارىغ ئەرۈك ئۇرۇغى سوقۇپ بور سىركەسى بىرلە ئاغىز - تا تۇدسار سۇنەر.

چىش ئاغرىقىغا داۋا: قارا كالا تېزىكىنى سىركە بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ (ياكى) يايلاقتىكى تۇگە مايىقى بىلەن قىزىل تۇزنى سوقۇپ مۇسەللەس بىلەن قوشۇپ تاۋىدا ئىسسىتىپ، بوز خالتىغا سېلىپ، كۈنجۈت مېيى قوشۇپ ئاغرىغان چىش ئۈستىگە يېقىپ بەرسە چىش ئاغرىقى توختايدۇ. يەنە سېرىق ئۈرۈك مېغىد-زىنى سوقۇپ، مۇسەللەس بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئېغىزنى چايقاپ بەرسىمۇ چىش ئاغرىقى توختايدۇ»^①

«تىش ئاغرىقىغا ئەم(؟) قارا مېرچ بىر باقىر سىركە بىرلە قايتۇرۇپ سۇۋۇق قىلىپ ئاغىز - تا تۇدسار تىش ئاغرىغ كىدەر(؟)»

يانا ئەم(؟) بېشىغ سىغىرنى سۇۋ بىرلە قاينىتىرۇپ ئاغىز- تا تۇدسار(،) سۇنەر(؟)

چىش ئاغرىقىغا داۋا: بىر مىسقال قارىمۇچنى سىركە بىلەن قاينىتىپ، سوۋۇتۇپ ئېغىزغا ئېلىپ بەرسە، چىش ئاغرىقى توختايدۇ.

يەنە داۋا: پىششىق سىغىرنى سۇ بىلەن قاينىتىپ ئېغىزغا ئېلىپ بەرسە، چىش ئاغرىقى توختايدۇ»^②

خۇلاسىە. «دىۋان» دا باش، قۇلاق ۋە چىش ئاغرىقلىرى ئوخشاشلا ئىنساننىڭ باش قىسمىنىڭ قاتتىق بىئارام بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئاغرىقلار قاتارىدا سانالغان بولسىمۇ، ئەمما كۈنكەرت ئاتاش جەھەتتە پەرقلىنىدۇرۇلگەن ھەمدە ئىنچىكە بولغان ئاتالغۇلار ئارقىلىق قانداق ئاغرىغانلىقى ۋە نېمە سە-ۋەبتىن ئاغرىغانلىقىنى ئىپادىلەشكە ئادەتلەنگەن. دېمەك، «دىۋان» دا مەلۇم بىر ئەزانىڭ ئاغرىغانلىقىنى ئاتايدىغان ئاتالغۇلارنىڭ پەرقلىنىدۇرۇلۇپ قوللىنىشىدىن ئاغرىقلارنى ئوتاداش (دورا بېرىش)، ئەمەش (دا-ۋالاش) ئۈسۈللىرىنىڭ ئۇنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقىنى بايان قىلىپ بېرىدۇ.

بايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، 1- توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى ئۇيغۇرچە بىرىنچى نەشرى.
2. مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» 2 - توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى ئۇيغۇرچە بىرىنچى نەشرى.
3. مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» 3 - توم، 52 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىلى ئۇيغۇرچە بىرىنچى نەشرى.
4. ئابدۇقېيۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسرايىل يۈسۈپلەر نەشرگە تەييارلىغان «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكار-لىقلاردىن تاللانما» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

ئىزاھاتلار:

- ① ② مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى ئۇيغۇرچە بىرىنچى نەشرى، 1 - توم، 133 - ، 361 - بەتلەر.
- ③ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى ئۇيغۇرچە بىرىنچى نەشرى، 3 - توم، 384 - بەت.
- ④ ⑤ ئابدۇقېيۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسرايىل يۈسۈپلەر نەشرگە تەييارلىغان «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكار-لىقلاردىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 339 - ، 245 - ، 346 - بەتلەر.
- ⑥ ⑦ ⑧ ⑨ ⑩ ⑪ ⑫ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى ئۇيغۇرچە بىرىنچى نەشرى، 3 - توم، 505 - ، 487 - ، 489 - ، 553 - ، 488 - ، 346 - ، 463 - بەتلەر.

- 13 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى ئۇيغۇرچە بىرىنچى نەشە - رى، 1 - توم، 63 - بەت.
- 14 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى ئۇيغۇرچە بىرىنچى نەشە - رى، 3 - توم، 502 - بەت.
- 15 ئابدۇقەييۇم خوجا، نۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپلەر نەشرگە تەييارلىغان «قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكار - لىقلاردىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 336 - بەت.
- 16 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى ئۇيغۇرچە بىرىنچى نەشە - رى، 3 - توم، 173 - بەت.
- 17 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى ئۇيغۇرچە بىرىنچى نەشرى، 1 - توم، 133 - ، 605 - بەتلەر.
- 19 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى ئۇيغۇرچە بىرىنچى نەشە - رى، 2 - توم، 507 - بەت.
- 20 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى ئۇيغۇرچە بىرىنچى نەشە - رى، 3 - توم، 406 - بەت.
- 21 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى ئۇيغۇرچە بىرىنچى نەشە - رى، 2 - توم، 153 - بەت.
- 22 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى ئۇيغۇرچە بىرىنچى نەشە - رى، 3 - توم، 371 - بەت.
- 23 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى ئۇيغۇرچە بىرىنچى نەشە - رى، 2 - توم، 455 - 456 - بەتلەر.
- 24 25 26 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى ئۇيغۇرچە بىرىنچى نەشرى، 3 - توم، 402 - ، 382 - ، 382 - بەتلەر.
- 27 28 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى ئۇيغۇرچە بىرىنچى نەشرى، 1 - توم، 484 - ، 606 - بەتلەر.
- 29 30 31 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى ئۇيغۇرچە بىرىنچى نەشرى، 3 - توم، 297 - ، 385 - ، 369 - بەتلەر.
- 32 مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى ئۇيغۇرچە بىرىنچى نەشە - رى، 1 - توم، 209 - بەت.
- 33 34 35 36 ئابدۇقەييۇم خوجا، نۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپلەر نەشرگە تەييارلىغان «قەدىمقى ئۇيغۇر يازما - يادىكارلىقلاردىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 335 - ، 337 - ، 340 - 343 - بەتلەر.

(ئاپتور ئۈرۈمچى كەسپىي ئۈنۈپەرستىتى پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىدا)

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى تەبىئىي گۈزەللىككە دائر تەسۋىرىي بايانلار

ئابلز مۇھەممەد سايرامى

تەبىئىي گۈزەللىك — گۈزەللىكنىڭ ئىپادىلىنىش شەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ، تەبىئەت مەنزىرىلىرى، جىسىملىرى ۋە جانلىقلارنىڭ گۈزەللىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تەبىئىي گۈزەللىكنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ شەكىلدە بولۇپ، تەبىئەت ئۆزىدىكى ھېسسىي شەكىل ئارقىلىق بىۋاسىتە كىشىلەرنىڭ گۈزەللىك ھەۋسىسىنى ئويغىتىدۇ. تەبىئىي گۈزەللىكنىڭ ئىجتىمائىي مەنپەئەت بىلەن بولغان باغلىنىشىمۇ مۇرەككەپ بولىدۇ.

مەلۇمكى، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بىرمۇنچىلىغان تەبىئەت تەسۋىرى مەزمۇن قىلىنغان قوشاقلار خاتىرىلەنگەن بولۇپ، قوشاقلاردا ئەكس ئەتكەن تەبىئىي گۈزەللىك كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىش بىلەن بىللە، گۈزەللىك ئالاھىدىلىكىنىڭ مۇكەممەل ئەكس ئەپتىشى كىشىنى سۆيۈندۈرىدۇ.

مەزكۇر ماقالىدە بىز «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن تەبىئەت مەنزىرىلىرى ۋە جىسىملىرى، جانلىقلار گۈزەللىكى دائىرىسىگە تەۋە قوشاقلاردىكى تەبىئىي گۈزەللىك ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئۈستىدە توختىلىمىز.

مەلۇمكى، ئىنسانىيەت تەبىئەت قوينىدا ئاپىرىدە بولغان، يېتىلگەن، تەرەققىي قىلغان، ئۇزاق مۇددەتلىك كۈرەش جەريانىدا ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى قۇرۇپ چىققان بولسىمۇ، يەنىلا تەبىئەتتىن ئايرىلغىنى يوق. چۈنكى، ئىنسانىيەت ساپ ھاۋا، ئىللىق قۇياش نۇرى، پايدىلىق تېمپېراتۇرا ۋە سۇغا موھتاج بولۇپلا قالماي، تەبىئەت تەمىن ئەتكەن كىيىم - كېچەك، ئوزۇقلۇق، ئولتۇراق جاي ۋە پائالىيەت سورۇنلىرىغا موھتاج. شۇنداق بولغاچقا، ئىنسانلارنىڭ خىلمۇ خىل پائالىيەتلىرى تەبىئەت قوينىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. تەبىئەت بىلەن ئىنسان ۋە ئىنساننىڭ تۇرمۇشى تېگى - تەكتىدىن بىر پۈتۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ.

نۇرغۇنلىغان تەتقىقاتچىلارنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى ئىسپاتلىدىكى، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتتىن ئالغان گۈزەللىك تۇيغۇسى تەبىئەت مەنزىرىلىرى، ھايۋاناتلار ۋە تەبىئەت جىسىملىرىدىن چەتنەپ كەتمىگەن. ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ساپ ھالدىكى تەبىئەت تەسۋىرى قوشاقلرىنى خاتىرىلىگەن بولۇپ، بۇ قوشاقلارنىڭ تارىخى شۇ دەۋردىن نەچچە ئەسىر ئىلگىرى بولۇشى مۇمكىن. مەسلەن:

يايلاغ تابا ئەمىتتى
تىزىك كۆرۈپ سەكرىشۈر

قۇلان تۈگەل قومىتتى
ئارقار سوقاق يومىتتى

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ:

«باھار كېلىپ قۇلانلار ئويناقلاپ كەتتى، ئارقارلار، كىيىكلەر توپلىنىشتى، ئۇلار يايلاققا قاراپ مېڭىشتى، ئۇلار قاتار - قاتار تىزىلىشىپ سەكرەشمەكتە» (1- توم 287 - بەت).

مانا بۇ قوشاقتا باھار پەسلىدىكى ھايۋاناتلارنىڭ پائالىيىتى ناھايىتى گۈزەل، ساپ، تەبىئىي ئىپادىلەنگەن بولۇپ، كىشىگە گۈزەل تۇيغۇلارنى بەخش ئېتىدۇ. شۇنداقلا، ئىنسانلار ياشىغان تەبىئەت مۇھىتىنىڭ سەنئەتلىك ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ.

«دېۋان»دا تەبىئەت تەسۋىرلىرى خېلى كۆپ خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بىز بۇ قوشاقلاردىن ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى بۇرۇنلا ئىجتىمائىي ئاڭ ۋە ئۆزلۈك ئېڭىغا ئىگە بولغانلىقى، يۈكسەك ئاڭلىقلىق بىلەن ئەتراپتىكى مۇھىتنى ئۇلۇغلىغانلىقى ۋە كۆزەتكەنلىكى، قانداق مۇئامىلە قىلغانلىقى، شۇنداقلا تەبىئەتنىڭ قانۇنىيىتىگە ھۆرمەت قىلغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرەلەيمىز.

ھەممىمىزگە مەلۇم، كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، ئولتۇراق ئۆي ۋە ھەر خىل ھەۋەس قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىنساننىڭ ئەڭ ئاساسلىق ياشاش پائالىيىتى ھېسابلىنىدۇ. گەرچە بۇلار ئىنساننىڭ ماھىيەتلىك تەبىئىي ئىقتىدارى بولسىمۇ، لېكىن ئىجتىمائىي تۇرمۇش دائىرىسىدە ئىجتىمائىي پائالىيەت دائىرىسىگە تەۋە بولىدۇ. بۇ خىل ئىجتىمائىيلىقنى كىشىلەرنىڭ ياشاش پائالىيىتىگە بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولغان تەبىئىي مۇھىت بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن، ئىنسانلار ئولتۇراقلىشىش مۇھىتى، سۇ مەنبەسى، دەل - دەرەخ، يايلاق... قاتارلىقلارنى تاللايدۇ ۋە شۇ نەرسىلەر ئاساسىدا كىشىلەر ئۆز تۇرمۇش مۇھىتىنى، پائالىيەت شەكلى، ئۆرپ - ئادەتلەرنى ۋە قائىدە - يوسۇنلىرىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ.

دېمەك، ئىجتىمائىيلىققا ئىگە پائالىيەت تەبىئىي شارائىت بىلەن تەبىئىي بايلىقتىن ئايرىلالمايدۇ. ھاياتلىق ئېڭى بولسا كىشىلەرنىڭ تەبىئەت مەنزىرىلىرى ۋە جىسىملاردىن ھوزۇرلىنىشىدا، زوقلىنىشىدا ئىچكى ماسلىشىشچانلىق رولىنى ئوينايدۇ. ئەمدى بىز «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى تەبىئەت تەسۋىرلىرىگە نەزىرىمىزنى ئاغدۇرايلى:

ئۇچماق يەرى كۆرۈلدى.
تۈملۈغ يەنە كەلگۈسۈز.

تۈرلۈك چەچەك يازىلدى.
بارچىن يازم كەرىلدى.

باھارنى تەرىپلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: «تۈرلۈك گۈللەر ئېچىلدى، (يەر يۈزى) گويا يىپەك گىلەملەر سېلىنغاندەك بولدى، گويا جەننەت يېرى كۆرۈلدى، ھاۋا ئىسسىدى. سوغۇق بارسا كەلمەسكە كەتتى» (1 - توم، 161 - بەت). بۇ قوشاقتا تەسۋىرلەنگەندەك، باھارنىڭ كېلىشى بىلەن زېمىندا كۆرۈلگەن جەننەت كەبى گۈزەللىك تەسۋىرلىنىدۇ ۋە كىشىنى مەھلىيا قىلىدۇ. مەلۇمكى، جەننەتتەك گۈزەل بولغان بۇ زېمىن سىرتقى قاتلامدىن قارىغاندا تەبىئەتنىڭ گۈزەللىكتىن ئالغان «ساپ ھالەتتىكى گۈزەللىك» تەك كۆرۈنگىنى بىلەن بۇ خىل گۈزەللىك ئارقىسىدا ئىنسانلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش غايىسى، يەنى تۇرمۇش مۇھىتىنىڭ گۈزەللىكىنى، ساپلىقىنى، پاكىزلىقىنى خالايدىغان تەبىئەتنى، گۈزەللىكىنى سۆيۈش ئېڭىدىن ئىبارەت چوڭقۇر قاتلاملىق مەنە ۋە مۇكەممەل ئېستېتىك ئاڭ قوشاقنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بەلگىلىگەن. يەنە كۆرۈپ باقايلى:

سۈتلەر قامۇغ يۇشۇلدى

ئوغلاق قوزى يامراشۇر.

باھار تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: «ياز كەلگەچكە قوچقار، تېكىلەر ساغلىق ۋە ئۆچكىلەردىن ئايرىلدى، ساغلىق پادىلىرى سېغىشقا توپلاندى، يېلىنلىرىدىن كۆپلەپ سۈت ئاقتى، قوزىلار ئانىلىرىغا قوشۇلدى، قايتا سېغىلمىدى» (3- توم 140 - ، 139 - بەتلەر).

تىزىلدى قاراقۇش

تۈن كۈن ئۈزە يۆرگۈنۈر

قوچقار تەكە سەشلىدى

ساغلىق سۈرۈك قوشۇلدى

ياراتتى ياشل چەش

ساۋۇردى ئورۇڭ قاش

ئاسماننى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: «تەڭرى ئاسماننى چەش رەڭگىدە ياراتتى، ئۇنى ئۈزۈككە كۆز قىلىدىغان ئورۇڭ قاش (تاش) تەك يۇلتۇزلار بىلەن بېزىدى، مىزان يۇلتۇز (تۈركلەر ئۇنى «قارا قۇش» دەيدۇ) تىزىلدى، كېچە بىلەن كۈندۈز بىر - بىرىنى يۆگىدى» (1 - توم 431 - بەت).

يۇقىرىدىكى قوشاقتىن ئىنسانلارنىڭ ئۆز زېمىنىدا، ئۆز تۇرمۇش ئېھتىياجىنى، يەنى يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك ۋە باشقا تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنىڭ رولىنى ئۆتەيدىغان ھايۋانلاردىن كۈچلۈك گۈزەللىك تۇيغۇسى ھېس قىلىپ، زوقلىنىش بىلەن بىللە، ئۇلارنىڭ تەبىئىي قانۇنىيەتلىك ھەرىكەتلىرى گۈزەل، جانلىق ۋە يارقىن ئىپادىلەنگەن.

كېيىنكى قوشاقتا تەسۋىرلەنگەن ئاسماننىڭ چەش رەڭگىدە بولۇشى، يۇلتۇزلارنىڭ ئاسماننى بېزىشى، كۈننىڭ تۈننى دەۋر قىلىپ ئايلىنىشى قاتارلىق ئاسمان جىسىملىرى ۋە ئۇلارنىڭ قانۇنىيەتلىك ھەرىكەتلىرىنىڭ مۇكەممەل تەسۋىرلەنگەنلىكى خەلقنىڭ بىر قەدەر كۈچلۈك ۋە مۇكەممەل بولغان تەبىئەت قارىشىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

شۇنداق خۇلاسەلەشكە بولىدۇكى، تەبىئەتتىن گۈزەللىك ھېس قىلىش ۋە زوقلىنىشتىن ئىبارەت بۇ پىسخىك پائالىيەتتە ئاساسلىقى ياشاش ئېڭى يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇش بىلەن بىللە، ھاياتلىق ئېڭى يوشۇرۇن ھالەتتە ماسلىشىش رولىنى ئوينايدۇ. تەبىئەت گۈزەللىكىدىن كېلىپ چىققان ئېستېتىك ئاڭ بولسا، تۇرمۇش گۈزەللىكىنىڭ بىر قىسمىدۇر.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا يەنە نۇرغۇنلىغان تەبىئىي ئوبرازلارغا ئىنسان خىسلىتى، قىياپىتى سىمۋول قىلىنغان قوشاقلار خاتىرىلەنگەن. بۇ قوشاقلار ئاساسلىقى مۇھەببەت قوشاقلاردىن تەركىب تاپقان بولسىمۇ، تەبىئەت مەنزىرىلىرى، تەبىئەت جىسىملىرى، جانلىقلار خەلقىمىز تەرىپىدىن يۈكسەك دەرىجىدە ئابىستىراكتلاشتۇرۇلۇپ، مەلۇم دەرىجىدە گۈزەللىك ئەھمىيىتىگە ئىگە قىلغان. مەسلەن:

«قۇلاق ئەشتە كۆڭۈل بىلىر،

كۆز كۆرسە ئۈزۈك كەلىر»

يەشمىسى: «قۇلاق ئاڭلىسا كۆڭۈل بىلىدۇ، كۆز سۆيۈملۈكنى كۆرسە ئۇنىڭغا ھەۋەس قوزغىلىدۇ» (1 - توم 283 - بەت)

ئۆزۈك ئوتى تۇتۇنۇپ

ئۆپكە يۈرەك قوغرۇلۇر

مۇھەببەتنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: «ئىشق ئوتى تۇتۇشىش بىلەن يۈرەك ۋە ئۆپكە ھەم ئۇنىڭ ئۆپچۆرىسى كۆيۈپ قورۇلدى».

ئۆزۈم مەنىڭ بۆدۈرسىن

ئوتى ئانىڭ چاقلانۇر

مۇھەببەتنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ:

«مەن ئۇنىڭ مۇھەببەت ئوتى ئەتراپىدا خۇددى بۆدۈنىگە ئوخشاش چۆرگىلەيمەن» (1- توم 666 - بەت). يۇقىرىدىكى دېڭىز سۈيى، قۇشلار، كۆل سۈيى، بۆدۈنە قاتارلىق تەبىئىي ئوبرازلار ئىنسان مۇھەببەت ھېسسىياتىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، گۈزەللىكى ۋە ئۆمۈرلۈك ئىكەنلىكىگە سىمۋول قىلىنغان. ئىنسان (تېنى) بەدىنى ئەسلىدىنلا تەبىئىي خاسلىققا ئىگە مەۋجۇتلۇق، ئىنساننىڭ ئىجتىمائىيلىشىشقا ئەگىشىپ، تەندىن ئىبارەت بۇ تەبىئىي خاسلىققا ئىگە مەۋجۇتلۇق تۇرمۇشىنىڭ ئەڭ يارقىن پائالىيەتچان ئامىللىرىدىن بىرى بولۇش بىلەن تەبىئىي گۈزەللىكنىڭ مۇھىم زوقلىنىش ئوبيېكتىغا ئايلاندى.

«دىۋان»دا (ئانىڭ يۈزىگە تىتىنىپ باقسا بولماس) يەنى، ئۇنىڭ گۈزەللىكىدىن يۈزىگە تىكىلىپ قارىغىلى بولماس» (2 - توم 204 - بەت) دەپ خاتىرىلەنگەندەك، «گۈزەللىكتە قارىغىلى بولماس» دېگەن قاراش بىر تەرەپتىن، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىنىڭ مەھسۇلى. چۈنكى، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت ساھەسىگە قەدەم قويغاندىن كېيىنلا ئىپتىدائىي ياۋايىلىقتىن ئىبارەت فىزىيولوگىيەلىك فورماتسىيەدىن ئايرىلىپ چىقىدۇ. شۇڭا، ئىنساننىڭ قىياپىتىدە گۈزەللىكتە كامالەتكە يېتىش ھالىتى مەيدانغا كېلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىنساننىڭ قامىتى، ئۈستىخان قۇرۇلمىسى، تېرىسى «چىرايىدىن قان تېمىپ تۇرۇشى» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىنساندا مەۋجۇت بولغان تەبىئىي گۈزەللىك ئامىللىرى ھېسابلىنىدۇ. ئىنساننىڭ بۇ خىل ھۆسۈندە كامالەتكە يېتىشى ئەنە شۇ خىل تەبىئىيلىك بىلەن ئىجتىمائىيلىقنىڭ ئورتاق مەھسۇلىدۇر.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا خاتىرىلەنگەن ئىنسان تېنى تەسۋىرلەنگەن قوشاقلاردىن بىز ئىككى جىنسىنىڭ ئۆزئارا گۈزەللىكتىن ھوزۇرلىنىشىنىڭ، زوق ئېلىشىنىڭ كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى، ئىشلەتكەن بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاسىتىلىرىنىڭمۇ مول ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. بىراق، قوشاقلاردا كۆپىنچە ئاياللارنىڭ گۈزەللىكى تەسۋىرلەنگەن. مەسىلەن:

ئەردى سەنى قىز
بودى ئانىڭ تال

بىر قىزنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: «بۇ خۇددى ئارتۇچ دەرىخىدەك ئېگىلەتتى. بۇرنىمۇ قاڭشارلىق، كېلىشكەن بۇرۇن ئىدى» (1 - توم 538 - بەت).

ئاندىن تامار تۈگەل تۈز
بولناپ يانا ئول قاچار

بۇلنار مەنى ئۇلاس كۆز
قارا مەڭىز قىزىل يۈز

«قارا مەڭلىك قىزىل يۈزلىرىدىن گۈزەللىك تېمىپ تۇرىدىغان خۇمار كۆز مېنى ئەسىر قىلىدۇ، ئەسىر قىلىدۇ - يۇ، يەنە قېچىپ كېتىدۇ» (1 - توم 82 - بەت).

كىم ئايىپ ئەشتۇر قۇلاق
ئاي ئەۋى ئارتۇچ پۇتاق

شائىر سۆيۈملۈكىنىڭ يۈزىنى ئايغا، بويىنى ئارتۇچ دەرىخىگە ئوخشىتىپ مۇنداق دەيدۇ: «ئايىنىڭ ئۆيىمۇ تۇرار جايىمۇ، ئارتۇچ دەرىخىنىڭ پۇتىمۇ دەپ كىم ئېيتقان ۋە ئۇنى قايسى قۇلاق ئىشتىكەن» (1- توم 489 - بەت).

يۇقىرىقى قوشاقلاردىن مەلۇمكى، شۇ دەۋر قىز - ئاياللىرىنىڭ تەبىئىي چىرايى ۋە بەدەن گۈزەللىك ئىپادىسى ۋە شۇ زامان كىشىلىرىنىڭ قىز - ئاياللارغا قويغان گۈزەللىك ئۆلچىمى، شۇنداقلا تۈركىي خەلق قىز - ئاياللىرىنىڭ گۈزەللىك قارىشىنىڭ ئەڭ قەدىمكى مۇكەممەل ئىپادىسى، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

قىسقىسى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن تەبىئىي گۈزەللىك تامچىپ تۇرغان قوشاقلاردىن بىز تۈركىي خەلقلەرنىڭ، ئىستېتىك ئاڭ قاتلىمىنىڭ مۇكەممەللىكىنى، تەبىئەت گۈزەللىكىدىن ھۆزۈرلىنىشقا ماھىر بولۇشتەك ئەنئەنىسىنى كۆرۈۋالالايمىز.

بۇ يەردە شۇنى ئىزاھلاپ ئۆتۈش لازىمكى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بايان قىلىنغان گۈزەللىك قاراشلىرى پەقەت 11 - ئەسىردىكى تۈركىي خەلقىنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇشىدىنلا ئېلىنغان. ئەمەلىيەتتە، ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇنى شەكىللەندۈرگەن ھەرقايسى ئورۇق - قەبىلىلەر ھەم ئۇلارنىڭ يىراق قەدىمكى زاماندىكى ئەجدادلىرى يېڭى تاش قورال دەۋرىدىلا ئۆزىگە خاس گۈزەللىك يارىتىش ھەم گۈزەللىكتىن ھۆزۈرلىنىشقا ئادەتلەنگەن.

مەلۇمكى، قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا رايونىنى، يەنى قاراقۇرۇم ئېتەكلىرى، تەكلىماكان گىرۋەكلىرى، تارىم - كۆنچى ۋادىلىرى، تۇرپان - قومۇل بوستانلىقلىرى ھەم ئىلى دەريا ۋادىلىرىدىن ئىبارەت كەڭ، بىپايان گۈزەل زېمىننى ئانا ماكانى قىلىپ، بۇ جايدا ئاۋۇپ - كۆپىيىپ، جامائەلىشىپ كەلگەن ئەجدادلىرى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىلا گۈزەللىككە كۈچلۈك ئىنتىلگەن ھەم گۈزەللىكنى يارىتىش جەريانىدا ئۆز ئەتراپىدىكى ھەر خىل ئۆسۈملۈكلەردىن، مېنېرال ماددىلاردىن ھەم ھايۋانلاردىن ھەر خىل زىبۇ - زىننەتلەر بىلەن پەرداز بۇيۇملىرىنى ئېلىپ ئىشلىتىشنى ئۆگىنىۋالغان. بولۇپمۇ كىروران گۈزىلىدەك 4000 يىللار ئىلگىرى ياشاپ ئۆتكەن لاتاپەتلىك، نازاكەتلىك، جەزىبار ساھىبجامال ئانىلىرىمىز گۈزەللىك يارىتىشتا ئۆز ئەتراپىدىن چىقىدىغان تۈرلۈك - تۈمەن خىل تەبىئىي بايلىقلاردىن گىرىم - پەرداز بۇيۇملىرى ياساشقا ھەم ئۇنى ياراشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە ماھىر بولغان.

مەسىلەن، تارىم - تەكلىماكان گىرۋەكلىرىدىكى ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىگە خاس قەبرىستانلىقلاردىن قېزىۋېلىنغان كىروران گۈزىلىگە ئوخشاش يۈزلەرچە لاتاپەتلىك، نازاكەتلىك، ساھىبجامال ئانىلىرىمىزنىڭ دەپنە قىلىنىش رەسمىيەتلىرىدىن، بەدەنلىرىگىچە ھەر خىل گۈل - نەقىشلەر چېكىۋېلىشىدىن، يۈز ۋە كالىپۇكلىرىنى تەبىئىي مېنېرال قىزىل بويىقتا بويىۋېلىشىدىن، ئانىلارنىڭ جەستى بىلەن بىللە ئاخىرەتلىك بۇيۇم سۈپىتىدە كۆمۈلگەن تاش قاش قەلەم، تاش بويىق، سۆڭەكتىن ياسالغان سۈزگۈ - تارغاق، تاش ۋە سۆڭەكتىن ياسالغان مارجانلار، مىستىن ياسالغان ھالقى، بىلەيزۈك، ئۈزۈك، مېدالىيون، زىرىلەر، ئۇپا - ئەڭلىك ۋە پەرداز بۇيۇملىرى خالتىلىرى قاتارلىق ھەر خىل بېزەك بۇيۇملار، سېھىرلىك كۈچ دەپ تونۇتۇلغان ئەڭ ئىپتىدائىي تىلتۇمار ۋە تۈرلۈك زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى قاتارلىق نەق ماددىي يادىكارلىقلىرىدىن ئانىلىرىمىزنىڭ ناھايىتى يىراق قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا گۈزەللىككە ئىنتىلگەنلىكىنى، ئۆزىنى زىبۇ - زىننەت ۋە تۈرلۈك پەرداز بۇيۇملىرى بىلەن بېزەپ چىرايلىق ياسىنىشقا ئادەتلەنگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ گۈزەللىك يارىتىش ۋە ئۇنىڭدىن ھۆزۈرلىنىشتەك تۇرمۇش ئادىتىگە دائىر مۇنداق نەق ماددىي يادىكارلىق مەنبەلىرى گەرچە ئۇ ئەينى زاماندىكى ئېتنىك مەدەنىيىتىمىزنىڭ ئىنتايىن ئاز بىر قىسمى بولسىمۇ، ئۇ ئەينى زاماندىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ گۈزەللىككە باغلانغان ئالەم قارىشى ۋە

گۈزەللىككە ئىنتىلىدىغان ئېستېتىك قاراشلىرىنى بىزگە يەتكۈزۈشتە ھەرقانداق يازما مەنبەدىن مەسلىسىز رەڭدار ۋە كونا كىرىپ ئەۋزەللىكنى ساقلىغان تارىخنامىدۇر. قەدىمكى ئانىلىرىمىز ۋە قىز - چوكانلىرىمىز تۇرمۇشنىڭ مۇنداق بىۋاسىتە، بىرىنچى قول، ئەينەن، نەق ماددىي يادىكارلىقلىرى ھەر قانداق تارىخچىنىڭ، بولۇپمۇ ئۆتكەن دەۋرلىرىدىكى ئوردا - قەسىر تارىخچىلىرىنىڭ ھەر بىر بىلەن يازغان تارىخنامىلىرىدىن چىن، تېخىمۇ ئەينەن، ھەقىقىي ۋە ئۆز پېتى ساقلىغان تارىخنامە ھېسابلىنىدۇ.

مەلۇمكى، گۈزەللىككە ئىنتىلىش ۋە گۈزەللىك يارىتىش ئىنسان تەبىئىتىنىڭ ئەڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتىدىن بىرى. گۈزەللىك قارشى ئىنساننىڭ ئېستېتىك تەپەككۈرى ۋە ئېستېتىك ئېڭى بىلەن بىللە ئەڭ قەدىمكى زامانلاردا پەيدا بولغان. گۈزەللىكنى پەرق ئېتىش، گۈزەللىككە مايىلدارلىق، گۈزەللىكتىن ھۇزۇرلىنىش ۋە گۈزەللىككە تەقلىد قىلىش، گۈزەللىك قانۇنىيەتلىرى بويىچە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئادەمنىڭ ئىجتىمائىي ئەمگىكى ۋە ئىجتىمائىي ھاياتىدا يىراق قەدىمكى زامانلاردا مەيدانغا كەلگەن. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ تۇنجى ئەمگىكىدىن باشلاپ، تۇنجى تاش قورال ياسىشىدىن باشلاپ، تۇنجى ھېسسىياتى ۋە تۇنجى تەپەككۈرىدىن باشلاپ رېئال گۈزەللىكنى ھېس قىلغان ھەم شۇ ئاساستا ئېستېتىك تۇيغۇ قوزغاتقۇچى گۈزەللىك ھادىسىلىرى بىلەن زىچ ئالاقىدە بولۇپ كەلگەن. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسىلىشى بىر مىنۇتمۇ گۈزەللىكنى بىلىش ۋە گۈزەللىك يارىتىش پائالىيىتى جەريانىدىن ئايرىلغان ئەمەس.

گۈزەللىك — ئىنساننى تولىمۇ مەپتۇن قىلىدىغان شەيئى. ئىنسان ئۆز تەسەۋۋۇرىدا، خىيال ئارزۇسىدا، رېئال تۇرمۇشىدا ئۆزىنى جەلپ قىلىدىغان ھەرقانداق ئىبارىگە نىسبەتەن «گۈزەللىك» ئىبارىسىگە تولىمۇ ھېرىسمەن ۋە مەھلىيا. ھىندىستاننىڭ ئاتاقلىق يازغۇچىسى تاگور گۈزەللىك توغرىسىدا توختىلىپ: «گۈزەللىك تۇيغۇسىنى سىڭدۈرمەي تۇرۇپ، ئىنساننى كامالەتكە يەتكۈزۈش مۇمكىن ئەمەس» دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتقان.

گۈزەللىككە ئىنتىلىش — ئىنسان تەبىئىتىنىڭ ئىپادىسى. چۈنكى، ياسىنىش ۋە پەردازلىنىشتەك گۈزەللىك ئادىتى ئىنسانلار ئەجدادىنىڭ يىراق ئۆتمۈشتىكى تۇنجى ئەمگىكى جەريانىدا يېتىلگەن ئىپتىدائىي تەپەككۈرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا قايتا ھاسىل بولغان گۈزەللىك تۇيغۇسىنىڭ مەھسۇلى. ئىنساننىڭ پۈتۈن پائالىيىتى گۈزەللىك تۇيغۇ ھېسسىياتىدىن ئايرىلالمايدۇ، شۇڭا، ئۇ ئىنسان تۇرمۇشىنىڭ ھەممە ساھەسىگە ھامان تەسىر كۆرسىتىدۇ. گۈزەللىكنى سۆيۈش، گۈزەللىككە ئىنتىلىش بارلىق مىللەتكە ئورتاق ھالەت. ئەمما، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئايرىدە بولۇشى ۋە تەرەققىياتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ گۈزەللىككە بولغان قارشى ۋە ياسىنىش ئادەتلىرىدىمۇ پەرقلەر مەۋجۇت. بىز كىروران گۈزىلىگە ئوخشاش قەدىمكى ئانىلىرىمىزنىڭ ياسىنىش كىيىنىش ئادەتلىرىگە نەزەر سالغىنىمىزدا، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە، ئېتنىك مىللىي پۇراققا ئىگە ئەنئەنىلىرىنىڭ ناھايىتى قەدىمدىن مەۋجۇتلۇقىنى ھېس قىلالايمىز.

يەنە، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك يادىكارلىقلىرىدىن بولغان «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا ئاسماندىن چۈشكەن كۆك نۇردىن تۈرەلگەن قىزنىڭ تەسۋىرى مۇنداق بېرىلگەن: «... ئۇ ئىنتايىن چىرايلىق بىر قىز ئىدى، ئۇنىڭ پېشانىسىدە ئاتەشتەك نۇرلۇق بىر مېڭى بولۇپ، بۇ مەڭ قۇتۇپ يۇلتۇزغا ئوخشايتتى. ئۇ قىز شۇنچىلىك گۈزەل ئىدىكى، (ئۇ) كۈلسە، كۆك تەڭرىمۇ قوشۇلۇپ كۈلەتتى، ئۇ يىغلىسا، كۆك تەڭرىمۇ تەڭ يىغلار ئىدى.» دەرەخ كاۋىكىدىكى گۈزەل قىزنىڭ تەسۋىرى مۇنداق بېرىلگەن: «... ئۇ بەكمۇ چىرايلىق بىر قىز ئىدى، ئۇنىڭ كۆزى ئاسماندىن كۆكرەك،

چېچى خۇددى دەريا سۈيىدەك، چىشلىرى ئۈنچىدەك ئىدى. ئۇ شۇنچىلىك گۈزەل ئىدىكى، كىشىلەر ئۇنى كۆرسە ئاھ دەپلا قالاتتى». يۇقىرىقى بايانلار بىزگىچە يېتىپ كەلگەن قەدىمكى نازاكەتلىك، ساھىبجامال ئانىلىرىمىزنىڭ ئوبرازى تەسۋىرلەنگەن ئەڭ قەدىمكى يازما يادىكارلىق نەمۇنىلىرىدىن بىرى.

قىز - ئاياللار ئوبرازىنىڭ شۇنچىلىك ساھىبجامال تەسۋىرلىنىشى ئەينى ۋاقىتتا ئەجدادلىرىمىزنىڭ گۈزەللىك ئۆلچىمىنىڭ خېلىلا يۇقىرى سەۋىيەگە يەتكەنلىكىنى، يەنى ئىلگىرى گۈزەللىكنى تەبىئەتتىن ئىزدىگەن بولسا، ئەمدىلىكتە گۈزەللىكنى ئۆزلىرىدىن، يولۇپمۇ ئاياللاردىن تېپىشقا باشلىغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز. تارىختىن بۇيان نازاكەتلىك، ساھىبجامال ئانىلىرىمىز، جۈملىدىن قىز - چوكانلىرىمىز ياسىنىشقا، ئۆزىنى تۈزەشتۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇلارنىڭ نەزەردە گۈزەللىككە ئېتىبارسىز قاراش - ھاياتىنى مەڭگۈ خورلۇق ۋە نومۇس ياشلىرى ئىچىدە ئۆتكۈزۈش، ھەر ۋاقىت، ھەر جايدا باشقىلار تەرىپىدىن ئېتىبارسىز نەرسىلەر قاتارىدا مۇئامىلە قىلىنىشقا سەۋەبچى بولىدۇ، دەپ قارىغان.

ساھىبجامال ئانىلىرىمىز بولغان قەدىمكى زامان ئاياللىرى گۈزەللىككە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن بولۇپ، ئۇلار كىيىم - كېچەك، زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرىغا ئېتىبار بېرىش بىلەن بىللە، يەنە ھۆسن تۈزەش جەھەتتىمۇ مىللىي ئۆزگىچىلىكىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇلار گۈزەللىك يارىتىش ئەمەلىيىتى داۋامىدا، سۈنئىي پەرداز ئادەتلىرىدىن پەرقلىق بولغان تەبىئىي پەرداز ئادەتلىرى ۋە بۇيۇملىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بۇ بۇيۇملار ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئەمەلىيىتىدىن كەلگەن بولۇپ، تارقىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، تۈرىنىڭ كۆپلۈكى ۋە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقى بىلەن كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

قىسقىسى، «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بايان قىلىنغان ئۇيغۇرلارنىڭ گۈزەللىك قارشى ۋە گۈزەللىك تۇرمۇش ئادىتىگە دائىر مەلۇماتلارنى بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىي ياشىغان دەۋردىن (مىلادىيە 11 - ئەسىردىن) ئىككى - ئۈچ مىڭ يىللار ئىلگىرى تارىخىي دەۋرلەر بىلەن باغلاپ (ئۇلاپ) تەتقىق قىلغاندىلا، ئاندىن ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ بىر پۈتۈن گۈزەللىك قاراشلىرىنى ھەقىقىي چۈشەنگىلى بولىدۇ.

(ئاپتور ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىدە)

ئايازىنىڭ يېڭىدىن تېپىلغان شېئىرلىرى^①دىكى مۇخەممەسلەرنىڭ ۋەزنى ھەققىدە

ئەكبەر ئەنۋەر

ئايازىنىڭ 69 پارچە غەزلىدىن تەركىب تاپقان تولۇقسىز دىۋانى مۇھەممەدئىمىن تۇردى ۋە ئىمىن تۆمۈرلەر تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلىنىپ «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1996 - يىللىق 2 - ساندا ئېلان قىلىنغان. قاراقاش ناھىيەلىك كۈتۈپخانىدىن مۇھەممەد تۇرسۇن سىدىق ئايازىنىڭ 29 پارچە غەزلىنى ئۆزىدە بار بولغان قوليازىغا ئاساسەن نەشرگە تەييارلاپ «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 2016 - يىللىق 1 - ساندا، ئۈچ مۇخەممەسنى «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 2016 - يىللىق 1 - ساندا ئېلان قىلغان، لېكىن، بۇ شېئىرلارنىڭ ۋەزنىنى كۆرسىتىپ ئۆتمىگەن. شۇ سەۋەبتىن مەن بۇ ماقالىمدە شائىر ئايازىنىڭ ئۈچ مۇخەممەسنىڭ ۋەزنىنى يېشىپ چۈشەندۈرۈشنى ئاساسىي مەقسەت قىلدىم.

ئايازىنىڭ ئىلگىر - ئاخىر بايقالغان ۋە نەشرگە تەييارلانغان شېئىرلىرى جەمئىي 104 پارچە بولۇپ، 69 پارچە غەزەل «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1996 - يىللىق 2 - ساندا، 29 پارچە غەزەل «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 2016 - يىللىق 1 - ساندا، ئۈچ پارچە غەزەل «باياز» نىڭ بىرىنچى قىسمىدا، بىز تۆۋەندە ۋەزنىنى چۈشەندۈرمەكچى بولغان بۇ ئۈچ مۇخەممەس «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 2016 - يىللىق 1 - ساندا ئېلان قىلىنغان.

بۇ ئۈچ مۇخەممەسنىڭ بىرىنچىسى 7 كۈپلەت، «ئايىرلىدىم» رادىفلىق، ھەزەج بەھرىنىڭ سەككىزلىك سالىم (V/V/V/V/V/V/V/V) شەكلىدە يېزىلغان؛ ئىككىنچىسى 22 كۈپلەت، «ئايىرلىدىم» رادىفلىق، ھەزەج بەھرىنىڭ سەككىزلىك سالىم شەكلى (V/V/V/V/V/V/V/V) دە يېزىلغان؛ ئۈچىنچى مۇخەممەس «بىلە» رادىفلىق بولۇپ، رەمەل بەھرىنىڭ سەككىزلىك ئارۇز ۋە زەربى مەھزۇف شەكلى (V-V/V-V/V-V/V-V) دە يېزىلغان. بۇ ئىككى خىل ۋەزىن شەكلى تۈركىي تىللىق شېئىرىيەتتە، جۈملىدىن ئۇيغۇر شېئىرىيەتتە كۆپ ئۇچرايدىغان ۋەزىن شەكلىلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئايازىنىڭ بارلىق شېئىرلىرىنىڭ ئىچىدە بۇ ئىككى خىل ۋەزىندە يېزىلغان شېئىرلار كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ، بولۇپمۇ رەمەل بەھرىنىڭ سەككىزلىك ئارۇز ۋە زەربى مەھزۇف شەكلىدە يېزىلغان شېئىرلار ئەڭ كۆپ. مۇخەممەسلەردىكى مىسرالارنى بوغۇمغا ئايرىش ئۇسۇلى ئارۇزدىكى تەقتىنى قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن. يەنى، كۆپ ساندىكى ئەسلىي تۈركىي سۆزلەر تۈركىي ئارۇزدىكى تەقتىنى قائىدىلىرى بويىچە، پارسچە سۆزلەر ھەم ئۆز قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن، ئەلۋەتتە. لېكىن، بەزى سۆزلەرنىڭ ئەسلىي تىلدىكى بوغۇمغا ئايرىش قائىدىسىگە چۈشمىگەن ئالاھىدە ئەھۋاللارمۇ مەۋجۇت. بىز تۆۋەندە شۇنىڭدەك ئالاھىدە ئەھۋاللارنى ۋە ئۇنىڭدىن باشقا، بوغۇملارنىڭ پارچىلىنىش ئەھۋاللىرىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى، بىر ھەرفى ئىللە ۋە ئىككى ئۈزۈك تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بوغۇم شەكلى (bab) دە كۆرۈلگەن ئالاھىدە ئەھۋال.

«تۈركىي تىللىق شېئىرىيەتتىكى تەقتىنى قائىدىلىرىدە بىر ھەرفى ئىللە بىلەن ئىككى ئۈزۈك تاۋۇشتىن ھاسىل بولىدىغان بوغۇملارنى بەزىدە بىر ئۇزۇن بوغۇم (-) ۋە بەزىدە خۇددى پارس تىللىق شېئىرىيەتكە ئوخشاشلا بىر يېرىم بوغۇم (v-) دەپ قاراشقا بولىدىغانلىقى» ② ئۈچۈن، ئوخشاش بىر «فەرياد» سۆزىدىكى كېيىنكى بوغۇم «ياد» بەزىدە بىر بوغۇم، بەزىدە بىر يېرىم بوغۇم (v-) بولۇپ كەلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، بىر ھەرفى ئىللە ۋە ئىككى ئۈزۈك تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بوغۇم شەكلى (bab)دىكى پارسچە سۆزلەرنىڭ كۆپچىلىكى بىر يېرىم بوغۇم بولۇپ كەلگەن؛ بۇ خىل شەكىلدىكى بەزى تۈركىي سۆزلەر ھەم بىر يېرىم بوغۇم بولۇپ كەلگەن. مەسىلەن: 1 - مۇخەممەس 4 - كۈپلەت 1 - مىسرا «چاغلان» دىكى «لاپ»؛ 2 - مۇخەممەس 6 - كۈپلەت 1 - مىسرا «ھاي - ھوي» دىكى «ھاي - ھاي»؛ 2 - مۇخەممەس 6 - كۈپلەت 4 - مىسرا «تاشلاپ» دىكى «لاپ»؛ 2 - مۇخەممەس 11 - كۈپلەت 3 - مىسرا «تاپماي» دىكى «تاپ»؛ 2 - مۇخەممەس 13 - كۈپلەت 5 - مىسرا «تۇپراق» دىكى «راق» قاتارلىقلار بىر يېرىم بوغۇم (v-) بولۇپ كەلگەن. ئەرەبچە سۆز «غەممازلار» دىكى «ماز» مۇ بىر يېرىم بوغۇم (v-) بولۇپ كەلگەن. ئىككىنچى، بىر ھەرىكە ۋە ئۈچ ئۈزۈك تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بوغۇملار پۈتۈنلەي بىر يېرىم بوغۇم بولۇپ كەلگەن. مەسىلەن: «فەدر»، «مىھر»، «جەۋر»، «زۇھد»، «سۇرخ». بۇ تۈزۈلۈشتىكى بەزى بوغۇملار پارچىلىنىش ئارقىلىق ۋەزىنگە ماسلاشقان. بۇ خىل ھادىسە تۆتىنچى بۆلەكتە ئايرىم چۈشەندۈرۈلدى. ئۈچىنچى، بىر ھەرفى ئىللە ۋە ئۈچ ئۈزۈك تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن تۆۋەندىكى بوغۇم بىر يېرىم بوغۇم بولۇپ كەلگەن. مەسىلەن، 2 - مۇخەممەس 16 - كۈپلەتتىكى:

قىلىڭ، ئەي دوستلار، چارەمنى بولدۇم زارۇ سەرگەردان
ئاستىغا سىزىلغان بوغۇم بىر يېرىم بوغۇم بولۇپ كەلگەن.

تۆتىنچى، مىسرالاردىكى بوغۇملارنىڭ پارچىلىنىشى

«مىسرالاردىكى بوغۇملاردا ۋەزىن ئېھتىياجى بىلەن پارچىلىنىش يۈز بېرىدىغان، يېپىق ئۇزۇن بوغۇملار ئوچۇق قىسقا بوغۇمغا ئايلىنىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلىدۇ.» ③ بۇ ئەھۋاللار ئايازىنىڭ ئۈچ مۇخەممەسدە تۆۋەندىكىچە:

ئالدىنقى ئىككى مۇخەممەسنىڭ بىرىنچى كۈپلەت قاپىيە ئاخىرىدىكى «دىن» قوشۇمچىسى بىلەن «ئايرىلدىم» رادىق «دىن - ئاي - رىل - دىم» ئەمەس، «دى - ناي - رىل - دىم» بولۇپ كەلگەن. يەنى، ئەسلىدىكى ئۇزۇن بوغۇم - «دىن» قىسقا بوغۇم «دى» غا ئۆزگەرگەن. (بۇ خىل ئەھۋال ئالدىنقى ئىككى مۇخەممەسنىڭ ھەر بىر كۈپلەتنىڭ ئاخىرقى مىسراسىدىمۇ ئوخشاش)

بوغۇملارنىڭ پارچىلىنىشىدا يەنە مۇخەممەس 7 - كۈپلەت 4 - مىسرادىكى «ئەرز ئېتەي» مۇ پارچىلىنىپ «ئەرو - زېتەي» بولۇپ ۋەزىنگە ماسلاشقان، ياكى «ئەرز» سۆزى بىر ئۇزۇن بوغۇم بولۇپ كەلگەن؛ يەنە 1 - مۇخەممەس 5 - كۈپلەت 1 - مىسرادىكى «مەرگ ئەسىر» مۇ «مەر - گەسىر» بولۇپ ۋەزىنگە ماسلاشقان، ياكى «مەرگ» سۆزى بىر ئۇزۇن بوغۇم بولۇپ كەلگەن، چۈنكى «تۈركىي تىللىق شېئىرىيەتتە بىر ھەرىكە ۋە ئۈچ ئۈزۈك تاۋۇشتىن تەركىب تاپقان بوغۇملارنىڭ تەقتىنى قائىدىلىرى تۇراقلىق ئەمەس.» ④ (شۇ سەۋەبتىن 2 - مۇخەممەس 18 - كۈپلەت 2 - مىسرادىكى «كۆكس» سۆزى بىر يېرىم بوغۇم بولۇپ كەلگەن)

بەشىنچى، مۇخەممەسلەرنىڭ ۋەزىندە كۆرۈلگەن خاتالىقلار

بۇ ئۈچ مۇخەممەستىكى مىسرالاردا بەزى ۋەزىن خاتالىقلىرى كۆرۈلگەن. لېكىن، بۇ خاتالىقلار شائىر سەۋىيەسىنىڭ يېتىشمىگەنلىكى سەۋەبىدىن ئەمەس، بەلكى كاتىپلار قولىدىن - قولغا ئۆتۈپ قاپتا - قاپتا

يېڭىلاپ كۆچۈرۈپ چىقىشى جەريانىدا شەكىللەنگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ خاتالىقلار تۆۋەندىكىچە:

1 - مۇخەممەس 3 - كۆپلەتتىكى:

ئەۋەل بەردىك يۈرەك بارلاسۇ دوغلاتغا شىرى يەزىدەك

بۇ مىسرادىكى ئەڭ ئاخىرقى سۆز «يەزىدەك» دەپ خاتا ئوقۇلغان، مۇنداق بولغاندا ۋەزىنگە چۈشمەيدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە «شىرى نەردەك» (ئەركەك شىر) دېگەن سۆز بولۇپ، ۋەزىنگە مۇۋاپىق.

2 - مۇخەممەس 5 - كۆپلەتتىكى:

بەھادۇر مەرگ / ئەسىر قىلدى / جانىمنى بۇز / دى مەكانىمنى
? ? ? ? / ---v / ---v / ---v

مىسراسى ئەسلىي ۋەزىنگە چۈشمەيدۇ، بوغۇم سانىمۇ كۆپ، ۋەزىن ئەڭ ئاخىرقى رۇكىندا بۇزۇلغان.
2 - مۇخەممەس 22 - كۆپلەتتىكى:

تەھەممۇل پىشە قىل مەھۋەش فەزلى بىنبايەتدۇر
مىسراسىدا ۋەزىن بۇزۇلۇش بولغان. ئەگەر

تەھەممۇل پى / شە قىل مەھۋەش / فەزلى بىنى / ھايەتدۇر
? ? ? ? // ---v / ---v

مۇنداق بولغاندا ئۈچىنچى رۇكىندا ۋەزىن بۇزۇلىدۇ. فەزلى (فضل) بۇ يەردە «ئىلتىپات» مەنىسىدە بولۇپ، «تەھەممۇل پىشە قىل مەھۋەش» - «ئەي گۈزەل، تەمكىنلىكنى كەسىپ قىل»، «فەزلى بىنبايەتدۇر» - «ئىلتىپاتنىڭ چەكسىزدۇر» دېگەن مەنە چىقىدۇ، بۇ يەردە بىرلا مۇمكىنچىلىك بار، يەنى «فضل» سۆزى «فەزلى» دەپ ئوقۇلغاندا ۋەزىنگە چۈشىدۇ، لېكىن مۇشۇنداق ئوقۇشقا بولامدۇ، يوق، بۇ ئېنىق ئەمەس. «تۈركىي تىللىق شېئىرىيەتتىكى تەقتىنى قائىدىلىرىدە بىر ھەرفى ئىللە بىلەن ئىككى ئۈزۈك تاۋۇشتىن ھاسىل بولىدىغان بوغۇملارنى بەزىدە بىر ئۈزۈن بوغۇم (-) ۋە بەزىدە خۇددى پارس تىللىق شېئىرىيەتكە ئوخشاشلا بىر يېرىم بوغۇم (-v)» دەپ قاراشقا بولىدىغانلىقى ئۈچۈن بوغۇم سانى يېتىشمەسە مۇۋاپىق ئورۇندىكى bab شەكىلىدىكى (بىر ھەرفى ئىللە بىلەن ئىككى ئۈزۈك تاۋۇشتىن ھاسىل بولىدىغان) بوغۇمنى بىر يېرىم بوغۇم (-v) قىلىش ئارقىلىق مەقسەتكە يېتىش مۇمكىن. لېكىن، يۇقىرىقى مىسالدا بۇنىڭغا مۇمكىنچىلىك يوق.

3 - مۇخەممەس 5 - كۆپلەت 2 - مىسرادىكى «شەمى ئوتىدەك» ئىبارىسىدىكى «شەمى» ئەسلىي «شمع»، ئوقۇلغۇدا «شەمى» دەپ يېزىلغاندا توغرا بولىدۇ.

3 - مۇخەممەس 8 - كۆپلەت 2 - مىسرا:

نە يوسۇن خۇش كۆردۈم يەڭلىغ بويۇن كۆردۈم سېنى

دىكى، بىرىنچى «كۆردۈم» سۆزىنىڭ ئۈستىدە قول يازمىدا بىر زەممە «» قويۇلغان، يەنى

نە يوسۇن خۇش كۆردۈمۇ يەڭلىغ بويۇن كۆردۈم سېنى

بولغاندا ۋەزىنگە مۇۋاپىق بولىدۇ.

خۇلاسە شۇكى: بىرىنچى، ئۇيغۇر تىلىدا ئۈزۈن بوغۇم ۋە قىسقا بوغۇم بولمايدۇ، ئوچۇق بوغۇم ۋە يېپىق بوغۇم بولىدۇ، يېپىق بوغۇم ھەر ۋاقىت ئۈزۈن بوغۇم بولۇپ كېلىدۇ. (بوغۇمنىڭ پارچىلىنىشى باشقا ئەھۋال)، ئوچۇق بوغۇمنى ئەھۋالغا قاراپ ئۈزۈن ياكى قىسقا قىلىشقا بولىدۇ. ئۇستاز مۇھەممەد رەھىم ئۆزىنىڭ «ئارۇز ۋەزنى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىدە «ئارۇز ۋەزىنىڭ بارلىق بەھر ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلىرى بىلەن يېزىلغان شېئىر مىسراللىرىغا زەڭ سېلىپ قارايدىغان بولساق، مىسرالارنىڭ ئاخىرىدا

قىسقا بوغۇم كەلمەيدىغانلىقىنى بايقايمىز» ⑤ دەپ كۆرسەتكەن. مۇتەپەككۈر شائىر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «مېزانۇل ئەۋزان» دا بېرىلگەن ۋەزىن ئۆرنەكلىرىدە سەرىتى بەھرىنىڭ سالم ئالتىلىك شەكلى (V---V---) كەلگەن. «ئەمەلىيەتتە بۇ خىل ۋەزىندە يېزىلغان شېئىرلار ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ» ⑥. «خەزايىنۇل مەئانى» دىكى شېئىرلارنىڭ ۋەزىنىدەمۇ ئارۇز ۋە زەرب رۇكىنىلىرىنىڭ ئاخىرىدىكى ئوچۇق بوغۇم ئۇزۇن بوغۇم بولۇپ كەلگەن، قىسقا بوغۇم بولۇپ كەلگەن ئەھۋال كۆرۈلمەيدۇ. ئايازىي مۇخەممەسلىرى ئارقىلىق كېڭەيتىلىپ تەھلىل قىلىنغان بۇ ئەھۋالنىڭ سەۋەبى تۆۋەندىكىدەك بولۇشى مۇمكىن:

يەنى، ئارۇز ۋەزىنى كۈچلۈك مۇزىكىلىق ئاھاڭدارلىققا ئىگە، بوغۇملارنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى مۇزىكىنىڭ ئاھاڭغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. ⑦ ئارۇز ۋەزىنىدىكى شېئىرلار ناخشا قىلىپ ئېيتىلىپ ھەربىر مىسرا ئاياغلاشقاندا بىر تىنىش بولىدۇ، مىسرا ئاخىرىدىكى ئۇزۇن بوغۇم تىنىش ئۈچۈن بۇفېر (توقۇنۇشنى پەسەيتىش) رولىنى ئوينايدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا ھەرقايسى ئىللە ۋە ھەرىكە بولمايدۇ، شۇڭا ئوچۇق بوغۇمنىڭ ئاخىرى «ئا، ئى، ئۇ، ئۈ» بىلەن ئاخىرلىشىدۇ ياكى «ئە، ئې، ئو، ئۆ» بىلەن ئاخىرلىشىدۇ، ئايازىي مۇخەممەسلىرىدە تىل شارائىتىغا ئاساسەن ئۇزۇن ياكى قىسقا قىلىنغان.

ئىككىنچى، ئۇيغۇر تىلىدا كۆپىنچە ئەھۋاللاردا سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئۇزۇك تاۋۇش نۆۋەتلىشىپ كېلىدۇ، ئىككى سوزۇق تاۋۇش ياكى ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش بىر بوغۇمدا ئارقىمۇ - ئارقا كېلىدىغان ئەھۋال ئاساسەن كۆرۈلمەيدۇ. («ئاست»، «ئۈست» سۆزلىرى «ئاساسەن» نىڭ سىرتىدا). ئايازىي مۇخەممەسلىرىدە bbab شەكىلىدىكى بوغۇمدىن كېيىن سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان بوغۇم كەلگەندە، بوغۇمنى پارچىلاپ ۋەزىنگە چۈشۈرسە ئۇيغۇر تىلىنىڭ تىل ئىشلىتىش قائىدىسىگە بىرقەدەر مۇۋاپىق، لېكىن كېيىنكى بوغۇم ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغاندا بۇ قائىدىگە چۈشمەيدۇ.

ئۈچىنچى، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەندەك، ۋەزىندە بەزى خاتالىقلار كۆرۈلگەن، لېكىن بۇ خاتالىقلار كاتىپلارنىڭ كۆچۈرۈش جەريانىدا ئەسلى مىسراغا ئارتۇقچە سۆز ياكى ھەرپ قوشۇلۇپ قېلىشى ياكى چۈشۈپ قېلىشى تۈپەيلىدىن سادىر بولغان بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. بۇ خاتالىقلارنى تۈزىتىش كىلاسسىك ئەدەبىلەرنىڭ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن مىراسلىرىنى قوغداش، ئۇلارنىڭ ۋەزىن ۋە مەزمۇن جەھەتتىكى بىر پۈتۈنلۈكىنى ساقلاش، ئۇلاردىن پايدىلىنىشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

يۇقىرىقى خۇلاسە ئايازىينىڭ ئۈچ پارچە مۇخەممەسلىرىدىن چىقىرىلغان خۇلاسە بولۇپ، پەقەت ئايازىينىڭ ۋەزىن ئىشلىتىش ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتكۈزىدۇ، ئومۇمىيلىققا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ، تېخىمۇ كەڭ ۋە مۇكەممەل خۇلاسەگە كېلىش ئۈچۈن، ئايازىينىڭ بارلىق شېئىرلىرىنى ھەتتا پۈتكۈل كىلاسسىك شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىنى تەتقىق قىلىش كېرەك.

ئىزاھاتلار:

- ① «شائىر ئايازىينىڭ يېڭىدىن تېپىلغان شېئىرلىرىدىن»، مۇھەممەد تۇرسۇن سىدىق نەشرگە تەييارلىغان، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2016 - يىللىق 2 - سان.
- ②③④⑤ زەمىر سەئىدۇللازادە: «ئارۇز ئىلمى» [W]، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2011 - يىلى 3 - ئاي، بىرىنچى نەشرى.
- ⑥ مۇھەممەد رەھىم: «ئارۇز ۋەزىنى توغرىسىدا»، «شېئىرىيەت ۋە تەسىرات» [W]، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2011 - يىلى 7 - ئاي 1 - نەشرى.

⑦谢万章: «纳瓦木卡姆唱词阿鲁孜格律对旋律节奏的影响», «中国音乐», [J] 2010年第2期.

پايدىلانمىلار:

1. زەمىر سەئىدۇللازادە: «ئارۇز ئىلمى» [W], شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2011 - يىلى 3 - ئاي 1 - نەشرى.
2. Алишер Навоий: «Мезонул Авзон[W]», Нашрга тайёрловчи Иззат Султон. Ғафур Ғулوم номидаги бадиий адабиёт нашриёи. Тошкент 1967
3. مۇھەممەد رەھىم: «ئارۇز ۋەزنى توغرىسىدا»، «شېئىرىيەت ۋە تەسىرات» [W], شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2011 - يىلى 7 - ئاي 1 - نەشرى.
4. 谢万章: «纳瓦木卡姆唱词阿鲁孜格律对旋律节奏的影响», «中国音乐», [J] 2010年第2期.
5. ئەلىشىر نەۋائى: «غەرايىمبۇسىغەر» (چاغاتايچە مەتن)، مۇھەممەد تۇردى مىرزىئەھمەد نەشرگە تەييارلىغان، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 - يىلى 10 - ئاي 1 - نەشرى، بېيجىڭ.
6. ئەلىشىر نەۋائى: «نەۋادىرۇششەباب» (چاغاتايچە مەتن)، مىرسۇلتان ئوسمانوف نەشرگە تەييارلىغان، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 - يىلى 10 - ئاي 1 - نەشرى، بېيجىڭ.
7. ئەلىشىر نەۋائى: «بەدايىئۇلۋەسەت» (چاغاتايچە مەتن)، ئىسراپىل يۈسۈپ، مۇھەممەد تۇردى مىرزىئەھمەد، قۇربانجان ئابدۇقادىر، ئابلىمىت قۇدرەت نەشرگە تەييارلىغان، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 - يىلى 10 - ئاي 1 - نەشرى، بېيجىڭ.
8. ئەلىشىر نەۋائى: «فەۋايدۇلكىبەر» (چاغاتايچە مەتن)، ئىسراپىل يۈسۈپ نەشرگە تەييارلىغان، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 - يىلى 10 - ئاي 1 - نەشرى، بېيجىڭ.

(ئاپتور شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ 2015 - يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى)

ئەمىر خۇسراۋ دېھلەۋىي رۇبائىلىرى

تەرجىمە قىلغۇچى: ماخمۇد مۇھەممەد

شەيخ سەئىدى شائىر خۇسراۋ دېھلەۋىي ھەققىدە توختىلىپ: «ھەر كىم بۇ دۇنيادا بىر نەرسە بىلەن پەخىرلىنىشى كېرەك. مەن بولسام ئەمىر خۇسراۋ دېھلەۋىي بىلەن پەخىرلىنىمەن» دېگەندى.

خۇسراۋ دېھلەۋىي 1253 - يىلى ھىندىستاننىڭ شىمالىدىكى پەتالى شەھىرىدە، شەھرىسەبىزلىك ئەمىر سەيپىددىن مۇھەممەد ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، ئەسلىي لاچىن ئۇرۇقىدىن بولغان بۇ خاندان ھىندىستانغا كۆچۈپ بېرىپ، شۇ يەردە تۇرۇپ قالغانىدى.

خۇسراۋ دېھلەۋىي بىزگە قىممەتلىك ئەدەبىي مىراسلارنى قالدۇرۇپ كەتتى، «خەمسە»، «دۇۋالرانى ۋە خىزىرخان»، «نۇھ سىنەھىر»، «تۇغلۇقنامە» قاتارلىق ئەسەرلىرى شۇلارنىڭ جۈملىسىدىندۇر. ئۇنىڭ قەلىمىگە مەنسۇپ مىڭلاپ غەزەل ۋە رۇبائىيلار شەرق ئەدەبىياتى كۆركى، جاھان ئەدەبىياتى دۇردانىلىرى ھېسابلىنىدۇ.

خۇسراۋ دېھلەۋىي 1325 - يىلى ۋاپات بولغان. ئارىدىن يەتتە ئەسىر ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى دۇنياغا تارىلىپ، سۆيۈلۈپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. قەبرىسى خەلقنىڭ زىيارەتگاھىغا ئايلاندى.

خۇسراۋ دېھلەۋىي رۇبائىلىرىدا ئۇنىڭ كۆيۈك باغرىدىكى ئوتتەك يۈرىكى چوڭقۇر ئەكس ئەتكەن.

3

سەندىن نەچچە جەبرىيۇجاپا كۆرگەيمەن،
ھەممىسىگە ئۆزۈمنى رىزا كۆرگەيمەن.
كۆڭۈل بارىچە مەن سېنى كۆرسەم دەيمەن،
نۇر پۈتكىنىچە كۆزۈمدىن تا كۆرگەيمەن.

4

كۈلسەڭ جانانم نازلىق كۆزۈڭ ناز ئېتەر،
گۈل ئىككى مەڭزىڭدە دايمما پەرۋاز ئېتەر.
گەر غۇنچە لېۋىڭدىن سۆز تىلەر بولسا، دىلدار،
گۈل - گۈل ئېچىلىپ، ئۆزىنى پەرداز ئېتەر...

1

ئەي سەرۋى بويلۇقۇم، جىلۋىگەر بوستان بول،
ئەي تاڭ شامىلى، كەز چىمەندە، سەيلان بول.
ئەي گۈل، سەۋر قىلغىنىكى، نەرگىس مەستتۇر،
گۈل پەردىسى ئىچرە بىر نەپەس پىنھان بول.

2

جانانە، شۇ لەۋلىرىڭ ماڭا تەسكىندۇر،
بىر بۇسە تىلەرمەن، ئاشىقىڭ مەسكىندۇر.
دېدىڭكى، بۇ گەپنى قوي، لېۋىڭدە تۈز كۆپ،
ھەي، شور دېمىگىن، شور دېگىنىڭ شېرىندۇر...

10

ئەجەب دىگەر ۋاقتى بولدى - يۇ، يارىم كەتتى،
ھىجران كۆكىدە قۇشمەنۇ، باھارىم كەتتى.
غەم ئارا نېتەيكى، دىلى زارىم كەتتى،
تۈن ئىچرە قېلىپ، سەۋرۇ - قارارىم كەتتى.

11

جېنىم ، ئەي جانانە، ئەھدۇ - ۋاپايىڭغا پىدا ،
بېشىم ھەمىشە بوسۇغاڭ، دەرگاھىڭغا پىدا .
ئۆز ھاۋايۇ - ھەۋسىدە يۈرەركەن ھەر گۈل،
ئەزىرايى، دىلىم ھەۋەسۇ - ھاۋايىڭغا پىدا .

12

ياق، كۆز دېمەڭ، ئۇ پىتنەئىي جاھاننى كۆرۈڭ،
ياق، چاچ دېمەڭ، ھەريانغا ساجىلغاننى كۆرۈڭ.
ئول دەمكى رومال ياپتى، نىقابىن ئاچسا،
ۋاي، قاش دېمەڭ، ئوقىيالىق كاماننى كۆرۈڭ.

13

لېۋىڭ كەبى، يار، غۇنچەيۇ خەندان يوق،
يۈزۈڭ كەبى گۈل، چىمەندە بوستان يوق.
لېۋىن چىشلەرمىش لېۋىڭنى كۆرگەن پىستە،
ئەمما نە ئىلاجىكى، ئاغزىدا دۇردان يوق...

14

ئۇ سەرۋى بوي سەيلە قىلسا شاد بولار كەن،
دىل ئەگىشىپ ئاڭا، غەمگە يات بولار كەن.
ئىشىقىدا چۈل - چۈل بولۇپ چىقىلغان كۆڭلۈم،
ئاخىر شامالەك ئۇچۇپ، بەربات بولار كەن.

5

دېدىمكى، لېۋىڭدە كۆپ شېكەرلەر باردۇر،
دېدىڭكى، كۆزۈڭدە كۆپ گۆھەرلەر باردۇر.
دېدىمكى، پەقىرمەن، دېدىڭكى، بەس قىل،
يۈزۈڭدىن ئايان بولدىكى زارلار باردۇر.

6

ئىشقىڭ مېنى سەرسانەيۇ، ھەيران قىلدى،
ئەقلىمنى ئېلىپ، رەڭگىمنى سامان قىلدى،
ھەرقانچە مۇڭ ئېيتسام ئادا بولماس دەردىم،
يۈبۈلماس دىل دېغى، باغرىمنى قان قىلدى.

7

جانان، ئىچىۋەر، بەزمە داۋامىڭ بولسۇن،
قېنىم تۆكىۋەر، قىپقىزىل جامىڭ بولسۇن.
مەي ساڭا ھالالمىش، نىگارا، لېكىن
مەنىسىز ئۇنى سۈمۈرسەڭ ھارام بولسۇن.

8

ئەي يار، غەمگە ئەسىرۇ مۇپتىلامەن سەنىسىز،
شۇ بارچە جاھاندىن ھەم جۇدامەن سەنىسىز.
— مەنىسىز نە قىلۇرسەن؟ — دەپ بىر سورىمىدىڭ،
بىلمەسەن ئۆزۈممۇ، ۋاي، ئادامەن سەنىسىز.

9

جانان، سالغان جاپايىڭدا گەر ئۆلگەيمەن،
ئەمرىڭ ۋە رىزايىڭ بىلەن بەتتەر ئۆلگەيمەن.
مېھرىڭ بىلەن يەنە ئۆزۈمگە جان تاپقايمەن،
جېنىم تولۇپ مېھرىڭگە لىق، خۇش كۈلگەيمەن.

20

نە ئالتۇن تىلەپ، يۈرىكى ئاتەشتۈرمىز،
نە تەنەيۈ تاپا بىلەن كۆڭلى غەشتۈرمىز.
بىر بۇردا قۇرۇق نان بىلەن سۇ، تىنچلىق شۇ،
يەنە، بۇ تىرىكلىك بىلەن بىز خۇشتۈرمىز...

21

ھايات كارۋىنىغا باق، ھامان ئۆتكۈسىدۇر،
پۈتمەس غەم، رەنجىش بىلەن راۋان ئۆتكۈسىدۇر.
ئۆتكەن بىرەر دەمگە نىجاتلىق يوق، ئۆمۈر
ئەپسۇسكى، ئۆتەردە چاققان ئۆتكۈسىدۇر.

22

نورۇز كەلسەيۇ، غۇنچىغا يۈز ناز كەلگەي،
گۈل چېھرىسىگە يېقىملىق پەرداز كەلگەي.
نورۇز كېتەرگەن - ئۆزىدىن كەتكەي گۈل،
نورۇز كېلەر گۈلگە يەنە پەرۋاز كەلگەي.

23

ئىشقىڭ تىلەپ ھەر قاچان كەلسەم، ۋىسال يوق،
كۆيسەم قانچە ئۆرتىنىپ، ماڭا خۇشھال يوق.
ۋەسلىڭنى تىلەپ يىراقتا يۈز يىل يۈرسەم،
ئەگەر كېيىن ئۇنۇتسام سېنى... ئامال يوق!

24

ھەر نېمە بۇيرۇسا يار، كېلىپ - كەتكەيمىز،
يۈز نالەيۇ زار قىلىپ، كېيىن كەتكەيمىز.
خۇش قىلالماس ھېچ ئۆزگىچە خىزمەت بىزنى،
بۇ جاننى پىدا قىلىپ، كېيىن كەتكەيمىز.

15

بىر كېچە ۋىسالىڭ، جانانە، يار بولغاي،
لېۋىڭ يەنە لەۋلىرىمگە ئەسرار بولغاي .
كۆزۈمنى سۈرەي دەيمەن ئايغىڭغا، لېكىن،
كۆز يېشىمدا ئايغىلىرىڭ ئەبگار بولغاي ...

16

ھىجراندا ماڭا دائىم يارسەن، ئەي غەم،
بەس، مەندە نېمە غەم، غەمگۈزارسەن، ئەي غەم.
كۆڭلۈمدە ماكان تۇنۇپسەن، ۋاي، ئىنساپ قىل،
تا ئەزەلدىن بار ئىدىڭ ۋە بارسەن، ئەي غەم...

17

ھەسرەتكە كۆمۈلگىنىم مۇبارەك بولسۇن،
زەخمەت يېگەن يۈرىكىم مۇبارەك بولسۇن .
بىر قېتىم كۆرەلمىدىم يۈزۈڭنى، ئەي يار،
كويۇڭدا شۇ ئۆلگىنىم، مۇبارەك بولسۇن ...

18

ۋىسال پەيتى - مەۋسۈمىدىكى خۇش دىلدارلىق
كەچتى مەندىن، قالدى پەقەت شۇ غەم - زارلىق.
تۈنلەردە جانان ۋەسلى بىلەن ئويغاق ئىدىم
ناھات چۈش بولسا، ئەسلىدىچۇ بىدارلىق.

19

دېدىم: كېچىلەر قېشىمغا كەل، كەڭلىك قىل،
دېدىكى: نالە - پىغاننى سەن دوستۇڭ بىل.
دېدىمكى: جاپا قىلىۋەرسەڭ ئاھ ئۇرارمەن،
دېدىكى: بىرئەمەس، يۈز قېتىم شۇنداق قىل.

ۋەسلىگە يېتەلمەستىن كۆڭۈل بىچارە.
كۆردۈمكى، يېرىلغانىكەن لېۋى، سۆيۈم،
كۈلدى - يۈ بەردى جاۋاب بارمۇ چارە؟...

27

ياق، ياق، نېچۈنكى قەن ئۈچۈن ئۆلگەيمەن،
ئۆلسم ئاشۇ گۈل - لەۋەن ئۈچۈن ئۆلگەيمەن.
دېدىڭكى: پەقىرلىك بىلەن ئۆمرۈڭ ئۆتتى،
ئەيىپ ئەيلىمە يار، سەن ئۈچۈن ئۆلگەيمەن.

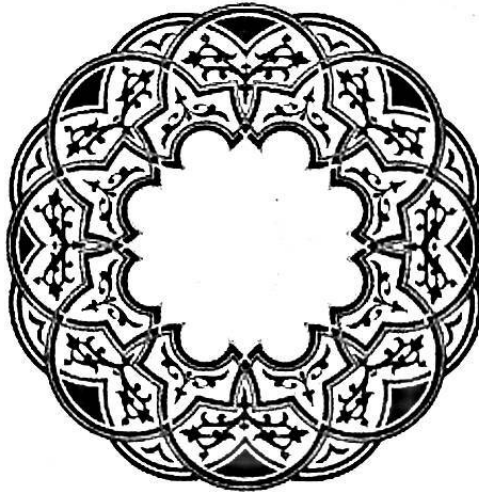
25

جانان، بۇ جاي گامى باغۇ - بوستاندۇر، كۆرگىن،
ۋاقىت يەتسە گۈل بەرگى قىزارغاندۇر، كۆرگىن.
گۈل دەپ نېچۈن سەن قولۇڭنى ئاچارسەن، ئەي يار،
قول ئاچكى، قولۇڭدا گۈل ھاماندۇر، كۆرگىن.

26

مەشۇقتىن بۈسە تىلەپ يۇ جان ئاۋارە،

(تەرجىمە قىلغۇچى: شىنجاڭ رادىيو - كىنو تېلېۋىزىيە ئىدارىسىدىن ئارامغا چىققان)

توپلاپ رەتلىگۈچى: سېيىت ئاخۇن تەۋەككۈل

مۇھەببەت قوشاقلىرى

جاراڭلايدۇ تارىسى.
مېنى شۇنچە كۆيدۈرگەن
قېشىڭنىڭ قارىسى.

ياراتمايدۇ چوكانلار
قارا بېشىم تازىمىدۇ؟
يارىم سېنىڭ دەردىڭدە
كۆرگەنلىرىم ئازىمىدۇ؟

ئاسماننى تۇمان باستى
ئاي يۈزىنى كۆرمىدىم.
كۆڭلۈمگە گۇمان چۈشتى
يار لېۋىڭگە سۆيىدىم.

يارىم سېنىڭ مەلەڭگە
كەلدىم ئويناپ كۆرگىلى.
پېشانەمگە يازغانمۇ
دەردلىرىڭدە ئۆلگىلى.

باراڭدىكى ئۈزۈمنى
ساناپ باقسام سان بولدى.
يارىم سېنىڭ دەردىڭدە
يۈرەك - باغرىم قان بولدى.

ئالما ئاتسام تۇت يارىم
سېلىۋالغىن قوينۇڭغا.
ئاخىملىققا چىق يارىم
مۇڭداشقىلى ھويلاڭغا.

قايقارادۇر كۆزلىرى،
شېرىن - شېكەر سۆزلىرى.

ئاق چاپاننىڭ تۈگمىسى
كۆك چاپانغا ئوخشىماس.
كونا يارنىڭ ئوتلىرى
يېڭى يارغا ئوخشىماس.

مەن بازاردىن ئەپ بېرەي
پۇتلىرىڭغا بەتىمگە.
ئىككىمىزنىڭ ئىشىنى
دېمەي تۇرغىن ھەدەڭگە.

جىنەستەيۇ - جىنەستە،
تۈگەپ كەتتى يېمەستە.
مېنى ئوتقا سەپ قويۇپ،
سەن يۈرىسەن بىخەستە؟

گىتار بەرسەم سىم تارلىق
ئولتۇرۇپ چالالامسەن؟
ئويناپ - كۈلۈپ ئېچىلىپ
كۆڭلۈمنى ئالالامسەن؟

ئەجەبمۇ چىرايلىقكەن
پېشايۋاننىڭ جەڭسى.
يۈرەكلەرنى كۆيدۈرگەن
قېشىڭنىڭ ئەگمىسى.

چالماي تۇرۇپ ئۈزۈلدى
دۇتتارمىنىڭ تارىسى.
بىزگە يىراق كېلەر مۇ
ئىككىمىزنىڭ ئارىسى.

دۇتتار چالسام ئولتۇرۇپ

باش پەدە يامان يەدە.
 ئوينىغىلى قويمامسەن،
 كۆڭلۈم خالىغان يەردە.
 يارىمىنىڭ ئويى باشتا،
 بەلگىسى قارا تاشتا.
 بېشىڭدىن تۇمار ئۆرۈپ
 نېمىشقا بەرمىدىڭ باشتا؟
 شامال كەلسە مەلەڭدىن
 بىز تەرەپكە ئەگىيدۇ.
 ساڭا كۆيگەن بۇ يۈرەك
 قانداق قىلسام سەگىيدۇ.
 كىملىكىڭنى بىلدىممەن
 پېشانەڭدىكى تەردىن.
 سېنىڭ يارىڭ كەلمەيدۇ
 كالتەيلاق دېگەن يەردىن.
 قۇرغۇيۇم ئۈچۈپ كەتتى
 بىر غۇلاچ بېغى بىلەن.
 كېتەرەنمۇ دۇنيادىن
 يۈرەكنىڭ دېغى بىلەن.
 سۈنى ئاچقىن ئېرىققا،
 ئاتنى باغلا تېرىققا.
 كۆڭۈل شۇندا ماڭارمۇ
 ئايشەم دېگەن سېرىققا.
 كۆيگەن ئىدىم باشتىلا
 يارىنىڭ زىلۋا بويىغا.
 يەتكۈزۈمىدى دۈشمەنلەر
 ئىككىمىزنىڭ ئويىغا.
 ئېگىز تاغنىڭ قارلىرى
 ئېگىزلىمەي پەسلەيدۇ.
 سۆيگەن ياردىن ئايرىلساق
 بىزنى كىملىر ئەسلەيدۇ.

بۇ دۇنيادا تېپىلماس
 قىزىلگۈلدەك ئۆزلىرى.
 يۈزلىرى ئالما يۈزلۈك،
 لەۋلىرى ئانار يارىم.
 ئۇنىڭ سالغان ئوتلىرى
 ئىچىمدە يانار يارىم.
 قاشىڭ قارا قۇندۇزمۇ؟
 كۆزۈڭ ئويناق يۇلتۇزمۇ؟
 مۇڭداشقىلى يار بىلەن
 كېچە بارايمۇ، كۈندۈزمۇ؟
 ئۆگزەمگە توخا چىقتى،
 تاخ دېسەم توپا چۈشتى.
 بىرلا كۆرۈشۈم بىلەن
 بۇ كۆڭلۈم ساڭا چۈشتى.
 دۇتتار چالىمەن ئۆزۈم،
 يىغلايدۇ قارا كۆزۈم.
 يىغلىماڭ قارا كۆزۈم،
 ئاخىر ئالىمەن ئۆزۈم.
 ئاشام كېلىپ ھويلاڭدا
 ياغاچقا سالىدىم رەندىنى.
 كۆپەك ئوتقا سالىمىسۇن،
 مەن بىچارە بەندىنى.
 مەن ئېتىمنى سالىمىتىم
 دەريا بويى لۆمۈمگە.
 ئەجەب ئىچىم ئاغرىيدۇ
 ئۆتۈپ كەتكەن ئۆمرۈمگە.
 يامغۇر يېغىپ رەڭ ئاپتۇ
 ئەتراپتىكى بوستانلار.
 كېتەر بوپتۇ بىزنىڭ يار
 بېرىپ ئالدىن توسماڭلار.
 دۇتتار پەدىسى پەدە،

كۆيۈك ئوتى ئالدىدا
كۆمۈر چوغى چوغ ئەمەس.
تال چىۋىقتەك بېلىڭگە
تاۋار ياغلىقنىڭ بولاي.
ئۆرۈلۈپ قامچا سالساڭ،
چۆرگۈلەپ تازىم قىلاي.

ئېگىز ئايۋاندا پېشايۋان
ياتمىغانغا بولمىدى.
يار ئوتى يامان ئىكەن
تارتمىغانغا بولمىدى.

ئەجەبمۇ يارشىپتۇ
يارنىڭ قولىدا پەلەي.
ئەمدى قانداق قىلارسىز
باشتا كەلمىگەن تەلەي.

يول بويىدا ئاق تېرەك،
ھەر كۈن ساناپ ئۆتىمەن.
مېنىڭ يارىم كەلگەندە
مېھمان قىلىپ كۈتىمەن.

ئاققىنا چىرايىڭغا
ئاق دوپپاڭ يارشىپتۇ.
ئاق دوپپىنى سەن كىيسەڭ
پۈتۈن ئالەم قارشىپتۇ.

چىقىمۇ ئۆگزەڭگە
ئالەمنى كۆرەي دەمىسەن.
يا گېپىڭ يوق، يا سۆزۈڭ،
قىيناپ ئۆلتۈرەي دەمىسەن.

دولاڭدىكى چەكمەنمۇ،
قولۇڭدىكى كەتمەنمۇ.
ناخشا ئېيتسام تىڭشايىسەن،
سەنمۇ مەندەك دەردەنمۇ؟

ئەجەب مېنى تاشلىدىڭ

شىلىدىرلايدۇ شامالدا
قىر بېشىدا قومۇشلار.
كۆيگىنىمنى بىلمەيدۇ
لاي سۇ ئىچكەن گومۇشلار.

ئەجەب ئوخشاپتۇ بۇ توغاج،
ئۆستەڭ بويىدا بولغاج.
يۈرەك شۇنداق ئوينار كەن
تام قوشنا يېقىن بولغاج.

قوغۇن تېرىدىم قەندەك،
ئەلمۇ تېرىسۇن مەندەك.
يار دەپمۇ تۇتامدىغان
ۋاپا قىلمىسا سەندەك.

مەن سەپەرگە ماڭغۇچە
يولۇڭدىن ئۆتەر بولدۇم.
كېلىپ كۆرسەڭ ھالىمنى
دەردىڭدە ئۆلەر بولدۇم.

مەلەڭدىن تولا ئۆتتى
ئات - ھارۋىلار توختىماي.
ئەسلەيمەن سېنى دائىم
ھەر ئاخشىمى ئۇخلىماي.

بېشىمدىكى كەمچەتنى
گۈل سېلىپ تىكىۋالدىم.
يارىم بەرگەن ياغلىقنى
باغرىمغا تېڭىۋالدىم.

يارىمنىڭ ئېتى مەرەم،
چاچلىرى تۈگۈن چۈزە.
مېنى دەپسەڭ قاراتماي
باشىمدىن تۇمار ئۆرە.

شاپتۇل بېغى باغ ئەمەس،
چىگىت يېغى ياغ ئەمەس.

شامال ئۇرۇپ چاچمايدۇ
بۇغدايلارنى چەگمىسەم،
بۇ كۆڭۈل قانداق ئۇنار
بەللىرىنى ئەگمىسەم.

سەھەردىكى شامالغا
تۇردۇم مەڭزىم سۆيىدۈرۈپ،
ئەتىرگۈلدەك لېۋەن قىز
كېلەر يۈرەك كۆيىدۈرۈپ.

لايىنى ئەتتىم ئۆگزەمگە
بىر تالمۇ سامانى يوق.
يار بولساڭ چىقمۇەرگىن،
بۇ ئىشنىڭ يامانى يوق.

تاۋار كەسكەن رەخلىدە،
چاپان ئەتكىن يارىيار.
جاپالارغا بىز ئىگە،
ئامان ئۆتكىن يارىيار.

بېشىمدىكى تۇماقنى
ئېلىپ ئاتساڭ چۈشەرمۇ؟
كېچىلىرى يار بىزنى
ئۇخلاپ يېتىپ چۈشەرمۇ؟

ئەجەبمۇ يامان ئىكەن
داۋانچىڭنىڭ داۋىنى.
ئۆلگۈچە چىقمايدىكەن
كۆيۈك ئوتنىڭ يامىنى.

بېرىپ ئالسام تۈگىمەس،
ھويلىڭىزدا قار بارمۇ؟
كېزىپ كەلسەم جاھاننى
سىزدەك ياخشى يار بارمۇ؟

بېغىڭغا كىرىپ باقسام،
ئالماڭ ئۈزگۈدەك بوپتۇ.
كىچىككىنە شۇ يارىم

دوست - دۈشمەننىڭ ئالدىدا.
ساڭا ئازراق گېپىم بار
قىلمۇالاي خالىيدا.

قارىسام كۆرۈنمەيدۇ
كۈرە يولىدا تېرەك.
ئانچە - مۇنچە كەپ تۇرسلا
چىدىمايدىكەن يۈرەك.

جاڭگالدا تولا ئىكەن
ئاق لەيلى، قىزىل لەيلى.
بىلمەك تەسكەن كۆڭۈلنى
يارنىڭ بارمىدۇ مەيلى.

ئېرىقىڭنى بويايمەن،
كۈندە سېنى ئويلايمەن.
كىرىۋالسام كۆڭلۈڭگە
سېنى ئارام قويمايمەن.

يارىم كېتىمەن دەيدۇ،
مەندە باشقا چارە يوق.
بۇ دەردلەرنى تارتىمىسام
باشقىلارنىڭ كارى يوق.

نەگە بارسام ئويلايسەن،
گەرچە تۇرسام يىراقتا.
قاچانغىچە كۆيىمەن
ئىشق ئوتى دوزاختا.

ئالمىلار يۇ - ئالمىلار،
باغدا پىشقان ئالمىلار.
ئالمىدەك يارى تۇرۇپ،
سەتنى سۆيگەن لالمىلار.

باغقا كىردىم ئالمىغا،
بارمۇ باغنىڭ ئىگىسى.
ئۆزلىرى ئوبدان بالا،
كىمىنىڭ كەلمەس سۆيگۈسى.

قايرىپ سۆيگۈدەك بوپتۇ.

ئالمىخاننىڭ ئۆيىدە

تاش - كېسەكتە قوپۇق بار.

ئالمىخانغا زەن سېلىڭلار،

قاش - كۆزىدە يوپۇق بار.

گۈل غۇنچە، گۈلۈم غۇنچە،

كۆيدۈرسەن نېمە مۇنچە.

لەۋلىرى قىزىل گۈلدەك،

چىشلىرى سەدەپ - ئۈنچە.

لەڭپۇڭ يېسەم شەھەردە

كۆڭلۈم ئېلىشىپ كەتتى.

سېنىڭ بىلەن مېنىڭدەك

كىملىرى چېلىشىپ كەتتى.

ئۆستەڭ بېشى چىمەن باغ

يارىم كېلىپ كۆرسىڭىز.

چىمەن باغنىڭ ئىچىدە

يارىم مېنى سۆيسىڭىز.

ئاق بۇغداينىڭ چارىنى

غەلۋىر تاسقىمايدىكەن.

خەقنىڭ يارىنى تۇتسا

جانغا ئەسقاتمايدىكەن.

سەن ئوغلاققا چىقمايسەن،

مىنەرگە تايچىقىڭ يوقمۇ؟

تام تۈۋىدە يېتىپ قاپسەن،

سۆيگەن ئامرىقنىڭ يوقمۇ؟

بېلىمدىكى ئاق تاناپ

ئۆيىدە پەن بىلەن قالدى.

راست گېپىڭنى قىل يارىم

كۆڭلۈم سەن بىلەن قالدى.

كۆرگىلى كەلمەيدۇ ئەل

قار سەيلىسى بولمىسا.

ئۈنتۇماقمۇ تەس ئىكەن

يارنىڭ مەيلى بولمىسا.

ھەممە ئىشنى بىلىسەن،

خاتارىڭنى بىلىمدىم.

قاچان كېلىسەن يارىم،

يانارىڭنى بىلىمدىم.

يار كەتتى يىراقلارغا

مىنگەن ئاتلىرى يايىتاق.

يارلار ئايرىلىپ بىزدە

ئامەت كەتتىمۇ قانداق.

ئۆگزەمگە چىقاي دېسەم

شوتاممۇ سۇنۇپ كەتتى.

يارنىڭ قىلغان ئەلىمى

ئىچىمگە تولۇپ كەتتى.

ئۆگزەمدە كەپتەر،

تاماكى سەپ بەر.

تاماكىڭنى چەكمەيمەن،

يارىمنى تەپ بەر.

ئاغزىمدا سۇناي،

ھويلامدا كاناي.

مېنىڭ يارىم كەتمىسۇن،

قولۇمنى سۇناي.

ئاتلار ئورۇقكەن،

مىنىڭلى بولماس.

ساڭا بىر گېپىم بار،

دېگىلى بولماس.

ئېگىز - ئېگىز تاغ بېشىدا

يولۋاسلار تولا.

سىلىدەك ئۈز - سەتەڭگە

قولداشلار تولا.

بېشىمىزغا كۈن چۈشكەندە
قارىمايدۇ يار.

ئاتلىرىمنى باقتىم مەن
يېڭى ساماندا.
ۋىسالىڭغا يېتەلمەي
كەتتىم ئارماندا.

مەن ئويماق كېسەي دېسەم،
پىچىقىمنىڭ سېپى يوق.
ئايرىلغاندا يار بىلەن،
ئىشلىرىمنىڭ ئېپى يوق.

قامچا سېپى كەستىم مەن
پىچىقىمنىڭ سېپى بىلەن.
ئوينىساڭ تۈزۈك ئوينا
ھەر ئىشنىڭ ئېپى بىلەن.

ئىشك ئالدى كەڭ ئۆستەڭ،
ئاتلاپ ئۆتكىلى بولماس.
دۈشمەننىڭ گېپى بىلەن
تاشلاپ كەتكىلى بولماس.

(توپلاپ رەتلىگۈچى: قورغاس ناھىيە لەشگەر
يېزا بەشكېرەم كەنتى)

ئاستا مېڭىپ، چاپسان مېڭىپ
تارىمغا كەتتىم.

قانداق بولسۇن بولمىسۇن
يارىمغا يەتتىم.

ئۇ مەلەڭدىن بۇ مەلەڭگە
ئويناي دەپ كەلدىم.
سەن يارىمنىڭ ھۆسنىنى
ئويلاي دەپ كەلدىم.

ئۇيان ئۆتۈپ، بۇيان ئۆتۈپ
توساي يولۇڭنى.
قانچە گۇناھ بولسىمۇ
تۇتاي قولۇڭنى.

كېلىۋاتقان سەتەڭنىڭ
توستۇم يولىنى.
نازلىغانغا ئۇنىماي
تۇتتۇم قولىنى.

ئىشلەپ ھېرىپ كەلگەندە
ياتقۇم كېلىدۇ.
ئۆزلىرىنىڭ قېشىدا
ياتقۇم كېلىدۇ.

ئۇ يانمۇ تاغ، بۇ يانمۇ تاغ
ئېرىمەيدۇ قار.

ئەل - يۇرت توغرىسىدا ماقال - تەمسىللەر

توپلاپ رەتلىگۈچى: شېرىنگۈل ھاساننىياز نور

1. ئانا بالىسى ئەل ئىچىدە تۇغۇلار.
2. ئادەم يۇرت بىلەن ياشار، ھۆپۈپ قۇرت بىلەن ياشار.
3. ئانىسى تاشلىغان تايىنى بۆرە يەر.
4. ئاۋات شەھىرىڭدىن ئەسكى تاملىق يۇرتۇم ياخشى.
5. ئانىسى تاشلىغان تايىنى بۆرە يەر، ئېلى تاشلىغان ئېرنى گۆر يەر.
6. ئالتۇن چىققان ئۆزگە يەردىن، تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئۆز يەر ياخشى.
7. ئات ئايلىنىپ ئوقۇرنى تاپار، مۇساپىر ئايلىنىپ يۇرتىنى تاپار.
8. ئانا يۇرتىڭ قوينى كەڭ، كەمبەغەلنىڭ كۆڭلى كەڭ.
9. ئانا يۇرتىڭ توپىسى تۇتيا.
10. ئالما دەرىخىدىن يىراق چۈشمەس.
11. ئاتاڭنىڭ بالىسى بولغۇچە ، ئەلنىڭ بالىسى بول.
12. ئالتۇن چىققان ئەزىز جاي.
13. ئالتۇن قەپەستىن تىكەنلىك ئۇۋا ياخشى.
14. ئايرىلمىغىن ئەلڭدىن ، قۇۋۋەت كېتەر بېلىڭدىن.
15. ئەلگە كىرسەڭ ئېلىڭچە ، سۇغا كىرسەڭ بېلىڭچە.
16. ئەل ئارىلىغان سىنچى ، توقاي ئارىلىغان ئويچى.
17. ئەل ئامان - شەھىرىڭ ئامان.
18. ئەلدە ئابىرۇيۇڭ بولسا ، چۆلدە يۈكۈڭ قالماس .
19. ئەلدىن سورىغۇچە يەردىن سورا.
20. ئەل ئامانلىق تىلەر ، دۈشمەن يامانلىق تىلەر.
21. ئەل باسمىغان يەردە كۆپ يۈرمە.
22. ئەل بىلەن ئۆلۈم ، بەجايىكى توي.
23. ئەلدىن - ئەلگە نەپ ، بولمىسا كۆتگە تەپ.
24. ئەل رەھىمىتى - خۇدا رەھىمىتى.
25. ئەل سۆيىمگەن ئەر ، مېۋىسىز قاقشال دەرەخ.
26. ئەل قايان ، سەن شۇ يان.
27. ئەل قىساسۇ مىنەلەھق.
28. ئەلگە باققان خار بولماس ، ئەلگە قوشۇلساڭ ئەر بولسەن ، ئەلدىن ئايرىلساڭ يەر بولسەن.
30. ئەلنىڭ غېمىنى يېگەن ئەر ئۆلمەس.
31. ئەلنىڭ قۇلقى ئەللىك.
32. ئەل ھىممىتى دەريا.
33. ئەل ئۈمىدىنى ئەر ئاقلار ، ئەر داڭقىنى ئەل ساقلار.
34. ئەل قوزغالسا تەخت قوزغىلار.
35. ئەل جېنى بىلەن ، ھەشقىز ئېرى بىلەن.
36. ئەلگە باققان خار بولماس.

37. ئەلنىڭ جېنى چىقسا،
گالۋاڭنىڭ كۈلكىسى چىقار.
38. ئەل ئۈچۈن ئەل بول،
بولمىسا يەر بول.
39. ئەل ئۈچۈن ئۆلسەڭ، كۈلۈپ ئۆل.
40. ئەلنىڭ ھەممىسى ياخشى،
ئۆز ئېلىڭ ھەممىدىن ياخشى.
41. ئەلگە يامانلىق تىلىگەننى،
ئەل ئىچىگە ئالماس.
42. ئەلنىڭ ئالدىدا ئەگرىلىك قىلما.
43. ئەلنىڭ ھىممىتى — دەريا.
44. ئەل يىگىت ئۆزى ئۈچۈن تۇغۇلۇپ،
ئېلى ئۈچۈن ئۆلەر.
45. ئەلنىڭ غېمىنى يېگەن ئەل ئۆلمەس.
46. ئەل بىلەن كېسىلگەن بارماق قانماس.
47. ئەل ئۇرۇلسە تاغ چۆرگۈلەر.
48. ئەل سۆيگەننى ئەل سۆيەر.
49. ئەلدە يوق — ئەردە يوق.
50. ئەلنى ئالدىغان تورغا چۈشەر.
51. ئەللىك يىلدا ئەل يېڭىلىنار،
يۈز يىلدا قازان يېڭىلىنار.
52. ئەل ئېغىرنى ئەل كۆتۈرەر،
يۈك ئېغىرنى يەر كۆتۈرەر.
53. ئەل بار يەردە ئەل خار بولماس،
ئەل بار يەردە ئەل خار بولماس.
54. ئەلدىن ئايرىلغۇچە، جاندىن ئايرىل.
55. ئەل ئەل بىلەن گۈللىنەر.
56. ئەرنىڭ ئاتىسى ئەل.
57. ئەلگە قىلساڭ يامانلىق،
تاپالماسەن ئامانلىق.
58. ئەل بەرگەندە دوستۇڭ بولسۇن،
يەر بەرگەندە قوشۇڭ بولسۇن.
59. ئەلگە بەرسەڭ ئېشىڭنى،
ئەل سىلايدۇ بېشىڭنى.
60. ئەل كۆيگەنگە كۆيمە،
ئەل كۆيگەنگە كۆي.
61. ئەلگە قىلساڭ مەنەنلىك،
ماڭغان يولۇڭ تىكەنلىك.
62. ئەل ئۆز ئېلىدە ياخشى،
گۈل ئۆز يېرىدە ياخشى.
63. ئەلنى سۆيگەن خار بولماس،
يەرنى سۆيگەن زار بولماس.
64. ئەل ئېيتىماس، ئېيتىسا خاتا چىقماس.
65. ئەل نەزىرىدىن چۈشسەڭ،
تۇرغىلى يەر تېپىلماس.
66. ئەلدىن قالغان ئەل ئەمەس،
دان بەرمىگەن يەر ئەمەس.
67. ئەل سۆيىمگەن شاھتىن،
خەلق سۆيىگەن گاداي ياخشى.
68. ئەل سۆيىمگەن ئەردىن،
گىياھ ئۈنمىگەن يەر ياخشى.
69. ئەرنىڭ غېمى — ئەلنىڭ غېمى.
70. ئەل تەۋرىسە، يەر تەۋرەر.
71. ئەل ئۈچۈن چەكسەڭ جاپا،
ئەل سېنى قىلماس خاپا.
72. ئەل تىلىكىنى ئەل ئاقلار،
يەر داڭقىنى ئەل ساقلار.
73. ئەل سىلىسا ئەل ئايىغى،
ئەل سىلىمىسا ئەل ياللقى.
74. ئەلنى شاد قىلساڭ ئېشىڭنى يەرسەن،
ئەلنى قاقشاتساڭ بېشىڭنى يەرسەن.
75. ئەل ئىچى ئالتۇن بۆشۈك.
76. ئەل ئۈچۈن ئەل كېرەك.
77. ئەل قوينى جەننەت.
78. ئەل ئۈچۈن يىغلىمىغان كۆزىڭ قالدۇر.
79. ئەل ئىشىڭغا ھىممەتلىك،
ئەل ئاغزىدا قىممەتلىك.
80. ئەل يەكلىگەننى ئەل يەكلەر،
ئەل يەكلىگەننى يەر يەكلەر.
81. ئەل بىر چىمدىدىن سالسا كۆپىيىدۇ،

- بىر چىمىدىمدىن ئالسا سورييدۇ.
82. ئەل بىر پەرياد چەكسە،
سەن مىڭ پەرياد چەك.
83. ئەل ساڭا غۇنچە تۇتسا ،
سەن گۈلدەستە تۇت.
84. ئەلدىن تانغانلىق — ئەقلىدىن ئازغانلىق.
85. ئەل سۆيگەننىڭ يۈزى يورۇق.
86. ئەل ئۈچۈن ئوتقا چۈشسەڭ كۆيمەيسەن.
87. ئەل تىنىچ، سەن تىنىچ.
88. ئەل كۆكەرسە، ئەر كۆكەرەر.
89. ئەلدىن ئايرىلغان پادىشاھ قەلەندەر بولۇر.
90. ئەقلىڭ بولسا يۇرتۇڭنى باي قىل.
91. ئەل سۆيگەننىڭ ئالدى ئوچۇق،
سۆيىمگەننىڭ كەينى ئوچۇق.
92. ئەل ياندۇرغان چىراغنى،
«پۇۋ» دېگەننىڭ ساقىلى كۆيەر.
93. ئەلنىڭ بالىسى بولساڭ ئەر بولسەن،
بولمىسا يەر بولسەن.
94. ئەل تەختتىن ئايرىلسا،
ئەر بەختتىن ئايرىلار.
95. ئەل ئامان بولسا،
پادىشاھ غەمىسىز بولۇر.
96. ئەل سۆيگەن يەر — مېۋىلىك دەرەخ.
97. ئەلنىڭ بەختى — ئەرنىڭ بەختى.
98. ئەلگە قوشۇلغان ماي يۇتار،
ئەلدىن ئايرىلغان قان يۇتار .
99. ئەل قوينىغا ئالەم سىغار .
100. ئەل قوغدىغان ياخشى ئەر .
101. ئەل قېرىماس، تاش قېرىماس.
102. ئەلدىن ئايرىلغاننىڭ ئەلگىكى تۆشۈك.
103. ئەل قارغىشى — ئوق.
104. ئەلدىن قاچقان سەلگە ئۇچرار.
105. ئەلگە جاپا قىلغان — ياۋغا ۋاپا قىلار.
106. ئەل ئىگىسىز بولماس، چاپان ياقىسىز
بولماس.
107. ئەل ئۈمىدىنى ئەر ئاقلار ،
ئەر داڭقىنى ئەل ساقلار.
108. ئەلدە ئابروۋىۋۇڭ بولسا ،
يۈكۈڭ چۆلدە قالماس.
109. ئەل بېشىغا كۈن چۈشسە،
ئەل ياراتقان ئەر كېلەر.
110. ئەل غېمىدە بول، بەختلىك بولسەن،
ئەل ئارىسىغاچۆك، تەختلىك بولسەن.
111. ئەل ئىشىغا ھىممەتلىك،
ئەل ئاغزىدا قىممەتلىك.
112. ئەل ئىشىغا ئېرىنمە،
مىننەت قىلىپ كېرىلمە.
113. ئەل ئۈچۈن چەكسەڭ جاپا،
ئەل سېنى قىلماس خاپا.
114. ئەل كۆچسىمۇ، يەر كۆچمەس.
115. ئەل كۆڭلىنى ئوۋلىغانلار مەقسەتكە
يېتەر،
ئەل كۆڭلىنى ئاغرىتقانلار ھەسرەتكە چۆكەر.
116. ئەل مەشئەل كۆتۈرسە،
شەپەرەڭ داد كۆتۈرەر.
117. ئەلگە قاراپ تاش ئاتما،
ھەر تەرەپكە باش ئاتما.
118. ئەل بىلەن بىللە بول،
باشقا كەلگەننى بىللە كۆر.
119. ئەل ئەيىبىنى سۇ ئاچار،
ئەر ئەيىبىنى سۆز ئاچار.
120. ئەل ياۋسىز بولماس،
پولۇ مايسىز.
121. ئەلدىن تانغانلىق،
ئەقلىدىن ئازغانلىق.
122. ئەل ئىشىغا ھىممەتلىك،
ئەل ئاغزىدا قىممەتلىك.
123. ئەل ئۈچۈن چەكسەڭ جاپا،
ئەل سېنى قىلماس خاپا.
124. ئەل بىلەن بىللە بول،

146. ئىت ئۇۋىسىدا كۈچلۈك.
 147. ئورنىدا بولسا ئوت ئۈنەر.
 148. ئۇلاغ تارتقان يېرىگە تارتار،
 يىگىت تۇغۇلغان يېرىگە تارتار.
 149. ئۆلۈمنى ئويلىما، ئېلىڭنى ئويلا.
 150. ئۆيسىز ئەر — گىياھسىز يەر.
 151. ئۆي تاپقۇچە، يۇرت تاپ.
 152. ئۆز يۇرتۇڭدا بولسا لايىقىڭ،
 ئۆزىگە يۇرتقا بارماس ئايىقىڭ.
 153. ئۆز ئېلىڭنىڭ غېمىنى يە،
 ھالال ئىشلەپ نېنىنى يە.
 154. ئۆز يۇرتۇڭ قەيەردە بولسا،
 جەننىتىڭ شۇ يەردە.
 155. ئۆيدىن ئاغرىنىپ يۇرتنى تاشلاپتۇ،
 سەرگەردان بولۇپ كۆزنى ياشلاپتۇ.
 156. ئۆزۈڭ ئۈچۈن كۈل، يۇرتۇڭ ئۈچۈن ئۆل.
 157. ئۆز ئۆيۈمنىڭ خۇشلۇقى،
 پۈت — قولۇمنىڭ بوشلۇقى.
 158. ئۆزىنى ئويلىغان يادار،
 ئەلنى ئويلىغان ياشار.
 159. ئۆز يۇرتۇڭنىڭ سۈيى ياخشى ،
 ئاڭلاي دېسەڭ كۈيى ياخشى.
 160. ئۆيۈڭدىن ئايرىلساڭمۇ،
 ئېلىڭدىن ئايرىلما.
 161. ئۆز يۇرتۇڭدا ۋاپا كۆرسەن ،
 ياقا يۇرتتا چاچا كۆرسەن.
 162. ئۆز يۇرت — تۇغقان ئانا،
 ياقا يۇرت — ئۆگەي ئانا.
 163. ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ كەتكەن بارمۇ،
 كېتىپ مۇرادىغا يەتكەن بارمۇ.
 164. ئۆگىرىنى تاشلاپ تالقان يەپتۇ،
 يۇرتىنى تاشلاپ ئارمان يەپتۇ.
 165. ئۆز يۇرتۇڭدا خارلانغۇچە،
 كىشى يۇرتىدا مۇساپىر بول.
 166. بىرلىك بولماي، تىرىكلىك بولماس.
- باشقا كەلگەننى بىللە كۆر.
 125. ئەلنىڭ كۆزى تارازا.
 117. ئەلنىڭ مەسلىھەتى بىلەن تىكلەن جۇۋا
 تار كەلمەس.
 126. ئەلنىڭ نۇمۇسى ئەرنىڭ نۇمۇسى.
 127. ئەلنىڭ ھىممىتى دەريا.
 ئەلنىڭ ئىچىگە ئالەم سىغار.
 128. ئەل ئۆرۈلسە تاغ چۆرگۈلەر.
 129. ئەل ئىگىسىز بولماس،
 چاپان ياقىسىز.
 130. ئەل يىغلىسا لەشكەر بولۇر.
 131. ئەل بېشىغا كۈن چۈشسە،
 ئەل باغرىدا قىيامەت.
 132. ئېلىنى ساتقان،
 ئىت يالىقىدا ئاش ئىچەر.
 133. ئېرىقى قۇرۇسا،
 134. بېلىقى ساق قالماس.
 135. ئېلىنى ساتقاننىڭ ئۆمرى قىسقا بولۇر.
 136. ئېرىك بىلەن چىقىشقۇچە،
 ئېلىك بىلەن چىقىش.
 137. ئېلى ئامان ئاچ قالماس.
 138. ئېسىڭنىڭ بارىدا ئەلنى تونۇ،
 كۈچۈڭنىڭ بارىدا يەرنى تونۇ.
 139. ئېلىدىن بەزگەن ئەر ئوڭماس.
 140. ئېگىز تاغنى يەر كۆتۈرەر،
 يۇرت نامىنى ئەر كۆتۈرەر.
 141. ئىت تويغان جايىدا تۇرار،
 قۇش قونغان جايىدا تۇرار.
 142. ئىچكەن سۈيۈڭنى ئاچچىق دېمە،
 ياتقان يېرىڭنى قاتتىق دېمە.
 143. ئىناق ئەلدە رەھىم كۆپ،
 ئىناقسىز ئەلدە تالاش كۆپ.
 144. ئىت ئىگىسى بىلەن كۈچلۈك.
 145. ئىتمۇ ئۆز كوچىسىدا ئۆزىنى شىر
 چاغلار.

167. باغ مېۋىسى بىلەن ئاۋات،
يۇرت ئادىمى بىلەن ئاۋات.
168. بەختىڭنى ئېلىڭدىن سورا،
169. بېلىڭنى سۇندۇرغان،
ئېلىڭنى سۇندۇرماس.
170. بېشىڭ كۆككە تاقاشسا ،
خەلقىڭنى يۇلتۇز بىل .
171. بىر ئەلگە باق ،
بىر يەرگە باق.
172. بۇلبۇل باھارنى سۆيەر،
ئادەم يۇرتنى سۆيەر .
173. بېلىق سۇدىن ئايرىلماس،
باتۇر ئەلدىن ئايرىلماس.
174. بىلىمگەن يەرنىڭ تۇرىدىن ،
بىلىگەن يەرنىڭ پەگاھى ياخشى .
175. بېشى يوقنىڭ ئىشى يوق،
يۇرتى يوقنىڭ جېنى يوق .
176. بۇلبۇل باغدىن ئايرىلماس،
ئادەم يۇرتىدىن ئايرىلماس .
177. غېمىڭ ئەلدە بولسا ئۆمرۈڭ ئۇزار،
غېمىڭ ئۆزۈڭدە بولسا بەختىڭ توزار .
178. بىر پاتمان ئالتۇنۇڭ بولغۇچە،
بىر تاپان يېرىڭ بولسۇن .
179. پەرۋانگە ئوت ياخشى،
پالۋانغا يۇرت ياخشى .
180. پۇقرايىڭنى خار قىلما،
كۆڭلۈڭنى تار قىلما .
181. پۈتۈڭنىڭ ئۇچىغا قارىماي،
يۇرتۇڭنىڭ ئىچىگە قارا .
182. پادىشاھ ئادىل بولسا،
پۇقرا مايىل بولار .
183. پادىشاھنىڭ ئەمرى ۋاجىپ .
184. پادىشاھلىق ئەل بىلەن،
تۆمۈرچىلىك يەل بىلەن .
185. نادان ئەلدە موللا تولا .
186. نان بىر يۈزىدە پىشماش،
جاھان بىر ئىزىدا تۇرماس .
187. تاغۇ - تاشنى سۇ بۇزار،
ئەل ئارىسىنى سۆز بۇزار .
188. مېلى يوق دەپ ئەردىن قاچما،
چۆپى يوق دەپ يەردىن قاچما .
189. تاغدىن يىقىلساڭ يىقىل،
ئەل نەزىرىدىن يىقىلما .
190. تاغ تاغقا قوشۇلماس،
ئەل ئەلگە قوشۇلار .
191. تەر ئاقتۇرساڭ ئەلگە،
پۈركىنىسەن گۈلگە .
192. توپنى ئۆرلەتكەن يەل،
باتۇرنى ئۆستۈرگەن ئەل .
193. تۇغۇلغان يەرنىڭ تېشى ئالتۇن، سۈيى
گۆھەر .
194. تۇغۇلغان يېرىڭگە تۇغۇڭنى تىكلە .
195. تاغ كۆركى — تاش،
ئەل كۆركى — ياش .
196. تۇغۇلغان يەردىن تۇرغان يەر ئەلا،
تۇرغان يەردىن تۇغۇلغان يەر ئەلا .
197. تۇغۇلغان يەرنىڭ كۈنىمۇ ئىسسىق، تۈ-
نىمۇ ئىسسىق .
198. تۇمۇرۇڭدا ۋەتەننىڭ قېنى،
دىمىغىڭدا ۋەتەننىڭ ھىدى .
199. توپىنى تونۇمىغان ئات بولماس،
ئەلنى تونۇمىغان ئەر بولماس .
200. تورغايىمۇ يانتاقلقنى ماختار .
201. تۆرەلگەن يۇرتتىن كۆڭۈل ئۈزۈلمەس،
يۇرت كۆرگەننىڭ يۇرتى بۇزۇلماس .
202. توپ توپقا يىقىلار،
يالغۇز ئازگالغا يىقىلار .
203. توپ بولدۇق — توق بولدۇق .
204. توپقا قاراپ تاش ئاتما .
205. تەۋرەپ كەتكەن ئەلدىن قورق،

- ئەل نەزىرىدىن چۈشكەن روناق تاپماس.
 226. دۈشمەننىڭ قارغىشىدىن قورقما،
 ئەلنىڭ رەنجىشىدىن قورق.
 227. زىمىن چىرىماس، ئەل قېرىماس.
 228. زالىم بولسا يۇرت بېشى،
 تۈگمەس ئالۋان ئىشى.
 229. غېرىچسىز غۇلاچ كەرمە،
 ماكانسىز كۆكرەك كەرمە.
 230. كىشىنىڭ يۇرتىغا كىشى كېلىدۇ،
 ئارىغا ئالمىسا كىم كېلىدۇ.
 231. كىشىنىڭ يۇرتىدا باغ قىلما،
 يۈرىكىڭنى داغ قىلما.
 232. كىشى يۇرتىدا بەگ بولغۇچە،
 ئۆز يۇرتۇڭدا سەگ بول.
 233. كەلكۈندىن قورقمىساڭمۇ،
 ئەلدىن قورق.
 234. كۆنىمگەن يۇرت زىندانچە بار،
 مىنىمگەن ئات يولۋاسچە بار.
 235. كۆيۈشلۈك ئەرنى ئەل خارلىماس.
 236. كۆلدە يۈرگەن ئۆردەك چۆل قەدرىنى
 بىلمەس.
 237. كۆزىسىز ياشىساڭمۇ، ئەلىسىز ياشىما.
 238. كۆپنىڭ غېمىنى يېگەننىڭ نېنى پۈتۈن.
 239. كۆكۈنەك ئۆز دەرياسىدا غاز ئالار،
 باشقا يەردە بېشى، كۆزى تاز بولار.
 240. كۈچۈڭنى يەرگە ئىشلەت،
 بىلىمىڭنى ئەلگە ئىشلەت.
 241. كىشى تۇغۇلغان يېرىدە ئەزىز،
 تاش چۈشكەن يېرىدە ئەزىز.
 242. كىشى يۇرتىدا ئامبال بولغۇچە،
 ئۆز يۇرتۇڭدا ئابدال بول.
 243. كىشىنىڭ ئوردىسىدىن ئۆزۈمنىڭ توپىدە -
 سى ياخشى.
 244. كىشىنىڭ يۇرتىدا باش بولغۇچە،
 ئۆز يۇرتۇڭدا تاش بول.
- يامراپ كەلگەن سەلدىن قورق.
 206. توڭگۇز قوي بولماس،
 دۈشمەن ئۆز بولماس.
 207. ساداقەتمەن بول ئېلىڭگە،
 ھەمدەم بولۇر غېمىڭگە.
 208. سەل سۈپۈرسە ساي قالار،
 ئەل سۈپۈرسە نېمە قالار.
 209. سەركەردە ئەل ئىچىدە تونۇلار.
 210. سەن ئەقلىڭگە باي بولساڭ،
 يۇرتۇڭ نامغا باي بولۇر.
 211. سۇ بولمىسا ئاشلىق يوق،
 ئەل بولمىسا باشلىق يوق.
 212. سۈت قايمىقى بىلەن،
 ئەل ئايىمىقى بىلەن.
 213. سۇدا يېلىقنىڭ ئىزى يوق،
 ۋەتەنسىزنىڭ يۈزى يوق
 شاھلىقتىن يېقىلساڭ ناۋاي بول.
 214. جايى يوقنىڭ جېنى يوق.
 215. جاندىن كەچسەڭ كەچ،
 يۇرتۇڭدىن كەچمە.
 216. چەتكە چىقساڭ چەتنەپ قالسىەن .
 217. خانسىز ئەل — ئىگىسىز ئۆي.
 218. خان قوزۇق، پۇقرا ئوزۇق.
 219. خەلق پۇۋ دەپسە، بوران چىقىدۇ.
 220. خەلق ياندۇرغان چىراغنى پۈۋلىگەننىڭ
 ساقىلى كۆيەر.
 221. دەرەخ يىلتىزى بىلەن ياشار،
 ئادەم ئۆز ئېلى بىلەن ياشار.
 222. دەرەخ قانچە ئېگىز بولغىنى بىلەن،
 تۇپراقتىن ئايرىلماس.
 223. دېھقاننىڭ ئوبدىنى چامغۇر تېرىيدۇ،
 ئادەمنىڭ ياخشىسى يۇرتىدا قېرىيدۇ.
 224. دىلى ئوچۇقنىڭ قولى ئوچۇق،
 ئەل سۆيگەننىڭ يولى ئوچۇق.
 225. دىتسىز مىنگىلى ئۇلاغ تاپالماس،

245. كىشى يۇرتىدا پاختىدا ياتقۇچە،
ئۆز يۇرتۇڭدا تاختىدا يات.
246. كىشىنىڭ قولىدا كىشى ئۆسمەس،
كىشىنىڭ يۇرتىدا كۆڭۈل ئۆسمەس.
247. كىشىنىڭ يۇرتىغا كىشى كېلىدۇ،
ئارىغا ئالمىسا كىم كېلىدۇ.
248. گەپ دېگەننىڭ تۇرغۇچى بار،
يۇرت دېگەننىڭ قۇرغۇچىسى بار.
249. ھۆپۈككىمۇ ئۆز ماكانى ئەزىز.
250. ھارۋا ماڭغان يول تار بولماس،
يۇرتىنى سۆيگەن كىشى خار بولماس.
251. ياتقا بەرسەڭ ئېشىڭنى،
ئىت يالايدۇ بېشىڭنى.
252. يەر ئالتۇن قوزۇق.
253. يولدىن ئازسىمۇ يۇرتتىن ئازماپتۇ.
254. يولدىن چىقساڭ چىق، ئەلدىن چىقما.
255. يۇرتىغا پاتمىغان، جاھانغا پاتماس.
256. يۇرتتىن ئايرىلساڭ، يۇرت قەدىرىنى بىلىمىسەن.
257. يۇرتتىن كەچكەن نومۇستىن ئۆلەر.
258. يۇرت تويمىغۇچە، ئەل تويماس.
259. يۇرتنى يۈدۈپ بولماس.
260. يۇرت كۆرگەندە يۇرتۇڭنى ئەسلە،
ئەل كۆرگەندە ئېلىڭنى ئەسلە.
261. يۇرتتا تەڭسىزلىك بولسا،
كۆڭۈل ئەنسىزلىكتە قالۇر.
262. يۇرتىدىن بەزگەن دۈشمەن قولىدا ئۆلەر.
263. يۇرتۇڭ ئاۋات بولسا،
تۇرمۇشۇڭ ناۋات بولۇر.
264. يۇرت بولسا، ئالۋان بولمىسا،
تىنىچ بولسا، مالىمان بولمىسا.
265. يۇرتىدىن بەزگەن يىپى ئۈزۈلگەن لەڭ-
لەك.
266. يۇرتۇڭدا نېمە بارلىقىنى باشقا يۇرتتىن سورى.
267. يۇرت قوغدىساڭ ئۆسەرسەن،
قوغدىمىساڭ ئۆچەرسەن.
268. يۇرت سۆيگەن ئەر، سايىسى بار دەرەخ.
269. يۇرتى يوققا قەبرە تېپىلماس.
270. يۇرت سۈيى مۇردىغا جان كىرگۈزەر.
271. يۇرتۇڭ ۋەيران — ئۆزۈڭ ۋەيران.
272. يۇرت كۆرگەن يۇرت قەدىرىنى بىلىدۇ.
273. يۇرت ئامان، مەنمۇ ئامان،
ئەل بولمىسا رەڭگىم سامان.
274. يۇرتى باينىڭ ئۆزى باي.
275. يۇرت ئېتىكى كەڭ.
276. يېرىدىن ئايرىلغان يەتتە يىل يىغلار،
يۇرتىدىن ئايرىلغان يەتمىش يىل.
277. يېرى بارنىڭ ئېتى بار.
278. يېرى بارنى يەر باقار،
يەر باقمىسا ئەل باقار.
279. يېتىمنىڭ ئىگىسى ئەل — يۇرت.
280. يەر بايلىقى بولمىسا،
ئەل بايلىقى بولماس.
281. ياقا يۇرتنىڭ پەرشتىسىدىن،
ئۆز يۇرتىنىڭ جىنى ياخشى.
282. يالغۇزچىلىق كىشى يۇرتىدا بىلىنەر.
283. يارىڭنى گۈل ئارىسىدىن ئىزدە،
ئەركىڭنى ئەل ئارىسىدىن ئىزدە.
284. ياقا يۇرتتا ياقاڭ يىرتىلار.
285. يات يۇرتتا تورغاي سايرىماس.
286. ياخشى كىشىنىڭ قەدىرى ئۆلگەندە بىلىنەر،
ياخشى يۇرتىنىڭ قەدىرى كۆچكەندە بىلىنەر.
287. ياخشى ئاتىنىڭ تېرىسى كۆن بولۇر، قەدىمىش بولماس؛
ياخشى ئەلنىڭ بالىسى خاراب بولۇر، قۇل بولماس.
288. ياخشى ئەر ئەلگە ئورتاق،
يامان ئەر مالغا ئورتاق.

289. يولۋاس ئىنىدا كۈچلۈك.
 290. ياقا يۇرتتا تورغاي مۇسايىرىمىس.
 291. يۇرت دېگەن چىمەن،
 ئاڭا باققان تىمەن.
 292. يۇرتنى سۆيگەن ئەر،
 مول ھوسۇللۇق يەر.
 293. يۇرتقا كەلسە بالايىئاپات،
 ھەممىگە كېلەر قازا - تالاپەت.
 294. يۇرتقا كۆيسەڭ، يۇرت بۇزۇلماس.
 295. يۇرتقا كەلگەن يۈز ئەرزان،
 ئالدىغا كەلگەن توز ئەرزان.
 296. يول ياسىغاننى ئەر ياسار.
 297. يۇرت نامراتلاشسا، ئوغرى كۆپىيەر.
 298. يۇرت سۆيگەن ماكانسىز قالماس.
 299. يۇرتنىڭ قائىدىسىگە پادىشاھمۇ بويسۇنار.
 300. ياقا يۇرتلۇق يالغۇز يىغلاپتۇ.
 301. يۇرت ئېتىكى كۆزۈڭدىن چوڭ.
 302. يۇرتنى يۇرت يەيدۇ،
 ياغاچنى قۇرت يەيدۇ.
 303. يۇرتوڭ تىنچ، مېلىڭ تىنچ.
304. يۇرتۇڭنى ئاۋات قىل،
 بەختىڭنى ناۋات قىل.
 305. يۇرت سۆيگەن ئەر، سايىسى بار دەرەخ.
 306. يۇرت قوغدىساڭ ئۆسەرسەن،
 قوغدىمىساڭ ئۆچەرسەن.
 307. ۋەتەنسىزنىڭ گۇرى تار .
 308. ۋەتەنگە خىيانەت — كەچۈرگىسىز جىنايەت.
 309. ۋەتەن گاداسى — كېپەن گاداسى.
 310. ۋەتەنسىز كىشى — ئاۋازسىز بۆلبۈل.
 311. ۋەتەندىن يۈز ئۆرۈگەن نومۇستىن ئۆلەر.
 312. قولۇڭدىن كەلسە ئەلدىن ئايما.
 313. قاچقان سالپىيىپ كېلۈر،
 كەتكەن خار بولۇپ كېلۈر.
 314. قۇش ئۇۋىسىنى قەدىرلەر.
 315. قۇش ئۇۋىسىنى ئۇنتالماس،
 ئادەم ۋەتىنىنى ئۇنتالماس.
 316. قۇش قېرىسا، ئۆز يۇرتىغا يانار.
 317. قۇش ئاسماندا ئۇچسىمۇ ،
 سايىسى يەرگە چۈشەر.
 318. قىرىسىز ئېتىز يەر بولماس ،
 ئەل سۆيىمگەن ئەر بولماس.

(توپلاپ رەتلىگۈچى : شىنجاڭ مالىيە - ئىقتىساد ئۇنىۋېرسىتېتىدا)

چۆچەكلەر

توپلاپ رەتلەنگۈچىلەر: مۇھەممەدجان تىلىۋالدى، ئالىجان ئادىل

پالچى موماينىڭ پاراستى

ئۆتكەن زاماندا ئىلچى شەھىرىدە قۇتلۇق ئىسىملىك بىر ئۆلىما ئۆتكەنكەن. ئۇنىڭ مەردان ئىسىملىك يالغۇز بىرلا ئوغلى بار ئىكەن. مەردان ئەقىللىق، چىقىشقا يىگىت بولۇپ يېتىلىپتۇ. لېكىن دادىسىنىڭ: «كۆپرەك ئىلىم ئۆگەنسەڭ بولاتتى» دېگەنلىرىگە ئانچە ئېرەن قىلىپ كەتمەيدىكەن ۋە: «مەن كۆپرەك يۇرت كېزىپ شەھەر كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىمەن» دەيدىكەن. ئارىدىن بىر مەھەل ئۆتۈپتۇ. دادىسى ئۇنىڭ يۇرت كېزىشىگە رۇخسەت قىپتۇ. مەردان سەپەرگە مېڭىش ئالدىدا دادىسى ئۆز ئۇرۇق-ئەجدادىنىڭ نەسەبنامىسى پۈتۈلگەن بىر بويتۇمارنى ئوغلىنىڭ بويىنىغا ئېسىپ قويغاچ: «بۇنى ھەرگىز يوقىتىپ قويمايغىن!» دەپ تاپىلاپتۇ.

مەردان بىر قانچە كۈن يول يۈرۈپ بىر بازارغا كەپتۇ. ئۇ يەردە ئۆزى دېمەتلىك بىر سەپەرداش يىگىت بىلەن ئۇچرىشىپ قاپتۇ، يىگىت ئۇنىڭغا ھەمراھ بوپتۇ. ئىككىلەن بىر قانچە كۈن ماڭغاندىن كېيىن، ئۈچىنچى بىر يىگىت ئۇلارغا يولداش بوپتۇ. بۇ ئۈچ يىگىت يول ئۈستىدە ئۆز ئارا بىر - بىرىگە خىيانەت قىلماسلىق، ئۆمۈر بويى سادىق بۇرادەر بولۇشقا قەسەم قىلىشىپتۇ. ئۈچىنچى كۈنى مەرداننىڭ بويتۇمارى يوقاپ كېتىپتۇ. ئۇ ھەر قانداق قىلىپمۇ ئۇنىڭ دېرىكىنى ئالالماپتۇ. ھەمراھلىرىغا ئوچۇق دېيىشكىمۇ ئامال بولماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىشنى ئىچىدە بىلىپ يولنى داۋام قىپتۇ. ئۇلار بىر شەھەرگە كېلىپ بىر سارايدا چۈشۈپتۇ. ئەتىسى ئۇلار بىللە شەھەر ئارىلاپتۇ. بىر كوچىغا كەلگەندە مەرداننىڭ كۆزى بىر پالچى مومايغا چۈشۈپتۇ ۋە شۇ ھامان خىيالىغا «تۇمار توغرىسىدا بىر پال ئاچقۇزۇپ كۆرمەيمۇ» دېگەن ئوي كېچىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇرادەرلىرىنى سارايدا بېرىپ تۇرۇڭلار دەپ قويۇپ، پالچى موماينىڭ ئالدىغا كەپتۇ ۋە ئۆز ئەھۋالىنى بايان قىلىپ بېرىپتۇ. پالچى موماي ئەسلىدە بىر دەردمەن بولۇپ، پال ئېچىش ئارقىلىق دەردلىرىنى ئۇنتۇشنى، دەردمەنلەرگە ياردەم بېرىشنى ئارزۇ قىلىدىكەن. ئۇنىڭ مەردانغا ئىچى ئاغرىپتۇ - دە ئۇنىڭغا: «ئەتە بۇرادەرلىرىڭنىمۇ بۇ يەرگە باشلاپ كەلگىن. ئۇلارغا مېنى ھاممام دەپ تونۇشتۇرغىن. قالغان ئىشلارنى ئۆزۈم توغرىلايمەن» دەپتۇ. مەردان سارايدا كەلسە، بۇرادەرلىرى قەيەرگە بارغانلىقىنى سوراپتۇ. مەردان بولسا تەمتىرىمەيلا: «بۇ شەھەردە بىر ھاممام بار ئىدى. كۈتمىگەندە ئۇنى ئۇچرىتىپ قالدىم. ئەتە سىلەرنىمۇ ئېلىپ باراي. ئوبدان مېھمان بولايلى!» دەپتۇ. ھەمراھلىرى خۇشاللىق بىلەن ماقۇل بولۇشۇپتۇ. پالچى موماي ئۆز ئۆيىدە غىزا - تاام، مېۋە - چېۋە تەييارلاپ ئولتۇرۇپتۇ. مەردان ۋە ئۇنىڭ بۇرادەرلىرى كەپتۇ. ئۇلار بەھۇزۇر يەپتۇ، ئىچىپتۇ، كۆڭۈللىرى كۆتۈرۈلۈپ، پاراڭلار باشلىنىپتۇ. موماي:

— مەن ھېكايە - چۆچەك ئاڭلاشقا بەك خۇشتار، قېنى قايسىڭلارنىڭ بىرەر قىزىق ھېكايەڭلار بار؟ —

دەپ سورايتۇ. ئۈچەيلەن تەڭلا:

— بىز ھېكايە سۆزلەشنى بىلمەيدىكەنمىز. ئۆزلىرى سۆزلەپ بەرگەن بولسىلا، بىز ئاڭلىماق بوپتىكەن، — دېيىشىپتۇ. موماي ئۇلارنىڭ مۇشۇنداق دەيدىغانلىقىنى بۇرۇنلا پەملەپ بولغانىكەن.

— بوپتۇ. مەن سىلەرگە بىر ھېكايە ئېيتىپ بېرەي، ئۇخلاپ قالماي ئوبدان ئاڭلارسىلەر، — موماي شۇنداق دەپ ئۆز ھېكايىسىنى باشلاپتۇ:

— بۇنىڭدىن ئۇزاق يىللار بۇرۇن بىر مۇساپىر يىگىت يەكەنگە كەپتۇ. بۇ يەردە ئۇنىڭ بىر دوستى بار ئىكەن، ئۇنى قىزغىن كۈتۈۋاپتۇ. ئىككىيلەن ئۆمۈرلۈك دوست بولۇپ ئۆتۈشكە قەسەم قىلىشىپتۇ. بىر كۈنى ئىككىسى كۈچىدا كېتىۋاتسا ئالدىدىن بىر گۈزەل قىز ئۆتۈپ قاپتۇ، مۇساپىر يىگىت شۇ ھامان قىزغا ئاشىق - بىقارار بوپتۇ. لېكىن قىزنى ئىزدەپ تاپالماپتۇ، ئۇ ھەر كۈنى ئىزدەپتۇ، بىراق دېرىكىنى ئالالماپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە مۇساپىر يىگىت يۇرتىغا قايتماقچى بولۇپ دوستىغا: «شۇ قىزنى قاچان ئۇچراتساڭ ماڭا خەۋەر بەرگىن، مەن كېلىپ ئەمرىمگە ئالمەن» دەپ تاپىلاپتۇ. دوستى ماقۇل بوپتۇ. بىر يىل ئۆتۈپتۇ، قىزنىڭ ئىز - دېرىكى بولماپتۇ. دوستى ئۈمىد ئۈزۈپ، ئىزدەشتىن يالتىيىپتۇ. شۇ ئارىدا يەكەنلىك يىگىتنىڭ ئاتا - ئانىسى ئۇنى ئۆيلەپ قويماقچى بولۇپ لايىق ئىزدەشكە كىرىشىپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر قىزنى ئوغلىغا لايىق كۆرۈپ، چوڭ ھەشەم بىلەن توي ئۆتكۈزۈپتۇ. كېلىن يۆتكەپ كېلىنىپتۇ. يىگىت قىزنىڭ چۈمپەردىسىنى ئاچقانىكەن، بۇ قىز كۈچىدا ئۇچرىغان ھېلىقى قىز بولۇپ چىقىپتۇ. يىگىت بۇ ئىشتىن ھەيران بولۇپ نېمە قىلارنى بىلمەي قاپتۇ. قىز مۇ يىگىتنى تونۇپ ھەيران بوپتۇ. يىگىت مۇساپىر دوستىنىڭ سەرگۈزەشتىسىنى ئەينەن سۆزلەپ بېرىپتۇ. ئاندىن: «راستىمنى دەسەم شۇ چاغدا مەنمۇ سىزگە كۆيۈپ قالغانىدىم. بىراق دوستۇم ئىشقىڭىزدا بەك ئەلەم چېكىپ كەتتى. بىز ئۆمۈرلۈك دوستلار. مەن ئۇنىڭغا ۋەدە بەرگەندىم. ئەمدى بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ۋەدەمگە ۋاپا قىلماي، دوستۇمغا خىيانەت قىلسام بولمايدۇ. مەن سىزنى ئىززەت - ئىكرام بىلەن دوستۇمنىڭ يۇرتىغا يولغا سېلىپ قويماي، شۇ يىگىتكە تېگىڭ، بولامدۇ؟» دەپتۇ. قىز بۇ ھېكايىنى ئاڭلاپ تەسەرلىنىپ: «سىز بۇنداق دېگەندىكىن، شۇنداق قىلاي» دەپتۇ. مەرد يىگىت تۆت ئات قوشقان پەيتۈندىن بىرنى ھازىرلاپ، ئىشەنچلىك بۇرادەرلىرىنى قوشۇپ، كۆڭۈلدىكىدەك تەييارلىق قىلىپ قىزنى يولغا ساپتۇ. ئۇلار ئۈچ كۈن يول يۈرۈپ يىگىتنىڭ يۇرتىغا يېتىپ كەپتۇ ۋە قولىدىكى ئادىس بويىچە يىگىتنىڭ ئۆيىنى ئوڭايلا تېپىپتۇ. بۇ يىگىت يەكەندىن قايتىپ كەلگەندىن بۇيان ئىشقى دەردىدىن ئەلەم چېكىپ ئاغزىغا غىزا تېتىماي ئاھ چېكىپ يۈرگەنىكەن. ئويلىمىغان يەردە ئاشىقى كۆز ئالدىدا پەيدا بولۇپ قالغىنىنى كۆرۈپ ھەيران بوپتۇ ۋە ئارزۇسىنىڭ ئىشقا ئاشقانلىقىدىن بەخت تۇيغۇسىغا چۆمۈپتۇ. ئۇلارنى ناھايىتى ھۆرمەت بىلەن مېھمان قىپتۇ. يىگىت قىزدىن سورايتۇ: «شۇ چاغدا بىز سىزنى شۇنچە ئىزلەپمۇ تاپالمىغانىدۇق. ئەمدى ئۆزىڭىز ئالدىدا پەيدا بولۇپ قالدىڭىز، مېنىڭ بەكمۇ بىلگۈم كېلىۋاتىدۇ، بۇ زادى قانداق ئىش؟»

— سىزگە دەپ بېرەي، — دەپتۇ قىز، — ئاتا - ئانا مېنى بىر يىگىتكە بەرگەندى، توي ئاخشىمى ئۇ يىگىت مېنى كۆرۈپلا تونۇپ قالدى. ئۇ سىزنىڭ دوستىڭىز ئىكەن، مېنى تېپىپ بېرىمەن دەپ سىزگە ۋەدە بېرىپتىكەن، دوستىنىڭ نېپىۋىسىگە خىيانەت قىلغۇسى كەلمىدى، ماڭا كۆزىنىڭ قىرىنىمۇ سالماي، سىزنىڭ قېشىڭىزغا ئەۋەتتى، بولغان ئەھۋال شۇ. ئەمدى خالىسىڭىز مەن سىزنىڭ رايىڭىز بويىچە ئىش قىلىشقا تەييار.

مۇساپىر يىگىت يەكەنلىك دوستىنىڭ ۋاپادارلىقىدىن تەسەرلىنىپ ئىسسىق كۆز ياشلىرىنى تۆكۈپتۇ.

ئاغىنىسىگە نېمە دەپ مىننەتدارلىق بىلدۈرسە بولىدىغانلىقىنى بىلەلمەي تىت - تىت بوپتۇ. كۆپ ئويلاپ، ئاخىر «ۋەدىگە ۋاپا قىلىش - ئاقىلىنىڭ ئىشى» دېگەن ھېكمەتنى ئېسىگە ئاپتۇ - دە، قەتئىي نىيەتكە كېلىپ قىزغا مۇنداق دەپتۇ: «دوستۇمغا مىڭ رەھمەت. ئۇنىڭ ھىممىتىنى قوبۇل قىلدىم. سىز دوستۇم بىلەن توي قىلىپسىز. نىكاھىڭلارمۇ ئوقۇلۇپتۇ. مەن سىلەرگە بەخت تىلەيمەن، مېنى ئەپۋ قىلىڭ. مەن سىزنى ئۇنىڭ يېنىغا يولغا سېلىپ قويماي، سىلەر خاتىرجەم ئۆيۈڭلارنى تۇتۇڭلار، بولامدۇ؟»

قىز بۇ گەپكە ماقۇل بوپتۇ. ئىككى كۈندىن كېيىن ئۇلار يەكەن شەھىرىگە قاراپ يولغا چىقىپتۇ. بىر چۆلگە كەلگەندە بىر توپ قاراقچى ئۇلارنى توسۇپتۇ. قاراقچىلار باشلىقى قىزنى ئۆزىگە خوتۇنلۇققا زورلاپتۇ. قىز بولسا قورقماس، زېرەك، سەمىمىي ئىكەن. ئۇ بۇ پالاكەت ئالدىدا تەمتىرىمەي، مەزمۇت تۇرۇپ، قاراقچىلارغا بولغان ئەھۋالنى ئەينەن ھېكايە قىلىپ بېرىپتۇ. بىرگە ماڭغانلار ئۇنىڭ سۆزىگە گۇۋاھلىق بېرىشىپتۇ. قاراقچىلار باشلىقى يۈرت ئىچىدىكى بەزى ناھەقچىلىك دەستىدىن قاراقچى بولۇپ قالغانىكەن، بۇ ھېكايىنى ئاڭلاپ قاتتىق تەسرلىنىپ كۆزىگە ياش ئاپتۇ - دە:

— مەن خاتا قىپتىمەن. سىلەر ئۆز يولۇڭلارغا كېتىۋېرىڭلار، مەنمۇ ئۆز يولۇمغا ماڭاي، — دېگىنىچە ئادەملىرىنى باشلاپ كەلگەن يېرىگە راۋان بولۇشۇپتۇ. قىز ۋە ئۇلار ھەمراھلىرى ساق - سالامەت يەكەنگە يېتىپ كەپتۇ، قىز ئېرى بىلەن كۆرۈشۈپ، بولغان ۋەقەلەرنى ھېكايە قىلىشىپ، مۇراد - مەقسەتلىرىگە يېتىپتۇ. موماي ھېكايىسىنى تۈگىتىپ، ئولتۇرغانلارغا قاراپ:

— سىلەرچە بۇ ئىككى ئاغىنە قانداقراق ئىكەن؟ — دەپ سوراپتۇ. بىرىنچى ھەمراھ يىگىت: «دۇنيادا ھەر قانداق دەرد كۆيۈك ئوتىغا يەتمەيدۇ. مۇساپىر يىگىت ھەقىقەتەن ۋىجدانى بار يىگىتكەن، — دەپتۇ. مەردان بولسا: يەكەنلىك يىگىتنىڭ ۋاپادارلىقى ئادەمنى قايىل قىلىدىكەن. تويى بولغان، نىكاھ ئوقۇلغان، قىز ئۇنىڭ ئەمرىگە ئۆتكەن تۇرسىمۇ، ئۇنىڭ دوستىغا ۋاپاسىزلىق قىلغۇسى كەلمىدى ئەمەسمۇ؟ — دەپتۇ. ئاخىرقى ھەمراھ يىگىت قايىل بولماي: — ياق، ھەممىدىن قاراقچىلار باشلىقى ۋىجدانلىق ئىكەن. ئۇ نېمە قىلىمەن دەپسە قىلالايتتى، — دەپتۇ. موماي ھېكايىسىنى توختىتىپ، ئۇلارنى باغنى سەيلە قىلىشقا تەكلىپ قىپتۇ ۋە شۇ ئارىدا ئاخىرقى سۆز قىلغان يىگىتنى يالغۇز بىر چەتكە تارتىپ دەپتۇ:

— بۇ دۇنيادا ئوغرى ئوغرىنى ئاقلايدۇ. قاراقچىمۇ قاراقچىنى ياقلايدۇ. مەن پال ئېچىپ كۆردۈم. سەندە بىر ئامانەت بار ئىكەن. ئۇنى ماڭا تاپشۇرۇۋەت. مەن سېنى پاش قىلىپ قويمايمەن. سىلەر داۋاملىق قىيامەتلىك دوست بولۇۋېرىسىلەر، بولامدۇ؟ سەن ھېلىقى بوپتۇمارنى ماڭا بەرگىن! — دەپتۇ. بۇ يىگىت راستىنلا بوپتۇمارنى ئوغرىلاپ ئالغان، يېنىدا ساقلاپ كەلگەنىكەن. موماينىڭ گېپىنى ئاڭلاپ، نائىلاج بوپتۇمارنى چىقىرىپ بېرىپتۇ. ئاندىن دوستلىرىنىڭ قېشىغا چىقىپ كېتىپتۇ. كەچقۇرۇن غىزادىن كېيىن ئۇلار سارايعا قايتماقچى بولۇشۇپتۇ. موماي ھېلىقى بوپتۇمارنى چىقىرىپ:

— مېنى يوقلاپ كەلگىنىڭلار ئۈچۈن بەك خوش بولدۇم. سىلەرگە رەھمەت! مېنىڭ سىلەرگە تۇتقۇدەك چوڭراق سوۋغام بولمىسىمۇ كىچىككىنە بىر سوۋغام بار. ئۇنى سىلەرگە تۇتاي، مەردان بالام، ئۇنى سەن ئوبدان ساقلىغىن. ئۆيگە بارغاندا داداڭغا كۆرسىتىرسەن. سىلەر ئۆز ئارا ھەمدەم بولۇپ، بىر - بىرىڭلارغا خىيانەت قىلماي، ۋاپادار دوست بولۇپ ئۆتۈڭلار! سىلەرگە ئاق يول تىلەيمەن! دەپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئوغرى كۆڭلىدە قاتتىق پۇشايمان قىپتۇ، قالغانلار بىر - بىرىگە سادىق ئاغىنە بولۇپ ئۆمرىنى ئۆتكۈزۈپتۇ.

(سۆزلەپ بەرگۈچى: شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك رادىيو تېلېۋىزىيە مەكتىپى پەيزىۋات شۆبىسىدىن راخمانجان رۇسۇل سۇلتانى)

ۋاپادارلار

ئۆتكەن زاماندا، يايلاقلارنى كەڭ، ئوت - چۆپلىرى مول، چارۋىلىرى غول، تۇپرىقى گۆھەر، سۈيى زەمزمە، باغلىرى ھاۋالىق، مېۋىسى داۋالىق، خەلقى ئىشچان «بوستانقۇم» دېگەن بىر يۇرت بولغانىكەن. بۇ يۇرتتا سادىق ئىسىملىك بىر باي بىر بوۋاي ئۆتكەنىكەن. ئۇنىڭ قاپلاندىكى كۈچتۈڭگۈر ئۈچ ئوغلى ۋە ھەددى - ھېسابسىز مال - مۈلكى، كۆز يەتمەس يايلاقلارنى بار ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بېرىدە سادىق بوۋاينىڭ جېنىدىن ئەزىز كۆرىدىغان بىر ئېتى يوقاپ كېتىپتۇ. ئاتنىڭ دەردىدە بوۋاينىڭ كەيگىنى كەيگەن، يىگىنى - يىگەن بولماپتۇ. ئوغۇللىرى دادىسىنىڭ ئەھۋالىنى كۆرۈپ بىئارام بولۇشقا باشلاپتۇ. چوڭ ئوغلى دادىسىنىڭ ئالدىغا كىرىپ:

— دادا، رۇخسەت قىلىشىڭىز، مەن بېرىپ ئېتىڭىزنى تېپىپ كېلەي! — دەپتۇ.

سادىق بوۋاي رۇخسەت بېرىپ، ئوغلىنى سەپەرگە يولغا ساپتۇ. ئەسلىدە سادىق باي ياش چېغىدا سېھرىگەرلىك ھۈنرىنى ئۆگەنگەن بولۇپ، ئۇزاقتىن بېرى ئوغۇللىرىنىڭ ئەقلىنى سىناپ بېقىش كويىدا يۈرگەنىكەن. يوقالغان ئاتنى ئىزدەپ تېپىش بوۋاي ئۈچۈن ياخشى پۇرسەت بوپتۇ. ئۇ، ئوغلىنى يولغا سېلىپلا بۇرنىڭ سۈرىتىگە كىرىپ ئالتە داۋاندىن ئېشىپ، ئوغلى ئۆتىدىغان بىر ئۆتەڭنى ئالتە تەرەپتىن توسۇپ يېتىپتۇ. بىر چاغدا ئوغلى يېتىپ كەپتۇ - دە، بۇرنىلەرنى كۆرۈپ قورقۇپ، ئەرۋاھى چىقىپ، شۇ ھامان قاچقىنىچە ئۆيگە كېلىپ قارا تەرگە چۆمۈلۈپ يېتىپتۇ. سادىق بوۋاي ئۆيگە كېلىپ، ئوغلىنىڭ ئەھۋالىنى كۆرۈپ، گەپ سورىمايلا سىرتقا چىقىپ كېتىپتۇ. ئەتىسى ئوتتۇراڭچى ئوغلى دادىسىغا «ئاتنى ئىزدەشكە مەن باراي» دەپتۇ. دادىسى ماقۇللۇق بېرىپتۇ - دە، ئارقىدىنلا قاپلان سۈرىتىگە كىرىپ، ئوغلىنىڭ ئۆتەر يولىنى توسۇپ يېتىپتۇ. بىر مەھەلدىن كېيىن ئوغلى كېلىپ، ئوخشاشلا قورقۇپ تىترەپ، ئۇدۇللا ئۆيگە قاراپ قېچىپتۇ. دادىسى ئۆيگە كېلىپ، ئوغلىنىڭ ھالىدىن كۆڭلى بىر ئاز يېرىم بوپتۇ. بۇ چاغدا كەنجى ئوغلى كېلىپ دادىسىدىن رۇخسەت سوراپتۇ.

— بوپتۇ بارغىن! — دەپتۇ دادىسى ۋە ئۇنىڭغىمۇ چوڭ ئوغۇللىرىغا ئوخشاشلا سەپەر جابدۇقلىرىنى ھازىرلاپ بېرىپتۇ. ئارقىدىن ئۆزى ئالتە يولۋاسنىڭ سۈرىتىگە كىرىپ بىر تاغنىڭ قاپتىلىنى توسۇپ يېتىپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي كەنجى ئوغلى يېتىپ كەپتۇ. ئۇزۇن ساپلىق نەيزىسىنى ئويىنىتىپ، ئېتىغا قامچا ئۇرۇپ، يولۋاسلارغا قەھرى بىلەن ئۆزىنى ئۇرۇپتۇ. شۇ چاغدا بۇ يولۋاسلار بىر يۈمىلاپلا دادىسى سادىق بايغا ئۆزگىرىپتۇ. سادىق باي خۇشال بولۇپ ئوغلىغا:

— ئوغلۇم يارايىسەن! مانا بۇ ھىممەت كەمىرىنى ساڭا باغلاپ قويماي! ساڭا ئاق يول تىلەيمەن! ئىزدىگىنىڭ ئالدىڭدىن چىقىپ تۇرغاي. قۇلاق سالغىن: قايتىشىڭدا ئالدىڭدا بىر چوڭ مازار ئۇچرايدۇ. كۈندۈزى بېرىپ قالساڭ توختىماي ئۆتكىن. كېچىسى بېرىپ قالساڭ قونماي كەتمىگىن. ساڭا يار بولسۇن! دەپتۇ - دە، ئۆيگە قايتىپ كەپتۇ. كەنجى ئوغۇل بولسا دادىسىنىڭ سۆزىدىن غەيرەتلىنىپ، ئىشەنچكە تولۇپ يولىنى داۋام قىپتۇ. كەنجى باتۇر بىر قانچە يىلنى يول ئۈستىدە ئۆتكۈزۈپتۇ. بىر كۈنى كەچقۇرۇن ئۇنىڭ ئالدىغا چوڭ بىر مازار ئۇچراپتۇ. ئۇ ئاتتىن چۈشۈپ، ئەتراپقا سەپىلىپ قاراشقا باشلاپتۇ. بىر مۇ ئادەم كۆرۈنمەپتۇ. باشقا تىۋىشلەرمۇ ئاڭلانماپتۇ. ئۇ دادىسىنىڭ ۋەسىيىتىنى ئېسىگە

ئېلىپ، بىرەر ئوچۇق قەبرىگە كىرىپ ئۇخلاپ ئەتىسى يولغا چۈشمەكچى بوپتۇ - دە قەبرىلەرنى ئارىلاپتۇ. بىردىنلا ئۇنىڭ كۆزىگە بىر يېڭى قەبرە كۆرۈنۈپتۇ. يىگىت بىر ئاز مەيۈسلەنگەن ھالدا: «بۇ يەردە مۇڭداشقىمىدەك بىرەر ئادەم يوقمۇ؟» دەپ توۋلاپتۇ. شۇ چاغدا يېڭى قەبرىدىن: «بۇرادەر، كىمگە سۆزلەۋاتىسەن؟» دېگەن ئاۋاز كەپتۇ. كەنجى باتۇر ھەيران بولۇپ ئۇياق - بۇياققا قاراپ بولغىچە، قەبرە ئىچىدىن قاپقارا قاشلىق، بولۇق چاچ، قاغشالىق، تەمبەل بىر يىگىت چىقىپ كەپتۇ - دە «ئەسسالام» دەپتۇ. كەنجى باتۇر بۇ يىگىت بىلەن كۆرۈشۈپتۇ. ئاندىن ئۆزىنى يولدىن ئازغان بىر مۇساپىر، دەپ تونۇشتۇرۇپتۇ. قەبرىدىن چىققان يىگىت بۇ گەپنى ئاڭلاپ: «كۆزۈڭنى يۇمۇپ ئارقامدىن ماڭ، مەن رۇخسەت قىلمىغۇچە كۆزۈڭنى ئاچما! گېپىمنى ئېسىڭدە تۇت» دەپتۇ. ئاندىن قەبرە يېنىدىكى بىر تۆشۈكتىن پەسكە چۈشۈپتۇ. يەر ئاستىغا كىرىپ خېلى ئۇزاق ماڭغاندىن كېيىن، «كۆزۈڭنى ئاچ!» دەپتۇ. مۇساپىر يىگىت كۆزىنى ئاچسا، ئۆزى ھەشەمەتلىك، كاتتا بىر ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرغۇدەك. باشلاپ كەلگەن يىگىت بولسا بىر مۇنچە خىزمەتكارلارغا: «تېز بولۇڭلار! مېھمانغا ئەڭ سېمىز بورداق قوچقارنى سويۇڭلار، ياخشى كۈتۈڭلار!» دەپ بۇيرۇق قىلىۋاتقۇدەك. بىردەمدىلا ئۆي ئىچى گويىا جەننەتتەك، ھەممە نەرسە تەل بوپتۇ. ئىككى يىگىت بىر داستىخانغا ئولتۇرۇپ، ھۇزۇر - ھالاۋەت بىلەن نازۇ - نېمەتلەرگە ئېغىز تېگىشىپتۇ. غەمىز ئۇخلاپتۇ. ئەتىسى ئەتىگەندە داستىخانغا تىزىلغان نازۇ - نېمەتلەر تېخىمۇ كۆپ ۋە ئېسىل بوپتۇ. داستىخان ئۈستىدە ساھىپخان يىگىت: «ئىككىمىز ۋاپادار دوست بولساق قانداق؟» دەپتۇ.

— بولساق بولدۇق! — دەپتۇ مۇساپىر يىگىت شۇ ھامان، ئىككىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپتۇ. قوللىرىنى چىڭ سىقىشىپتۇ. «ئەبەدىلئەبەت بىر - بىرىمىزگە يۈز ئۆرمەيمىز، ئۆز ئارا ۋاپادار بولىمىز» دەپ قەسەم قىلىشىپتۇ. شۇندىن كېيىن مېھمان يىگىت ئۆزىنىڭ بۇ تەرەپلەرگە نېمە ئۈچۈن كېلىپ، قانچىلىك يوللارنى كەزگەنلىكىنى راستى بىلەن سۆزلەپتۇ.

— دوستۇم ئالدىرىمىغىن! — دەپتۇ ساھىپخان يىگىت، — ھەر ئىشنىڭ ۋاقتى سائىتى بولىدۇ. سەن ئۆزۈڭنىڭ ھېكايىسىنى سۆزلىدىڭ، بىراق مېنىڭ سەرگۈزەشتىمنى تېخى ئاڭلىمىدىڭ. دوستلار بىر - بىرىنىڭ سىرىنى بىلسە ئاندىن دەردىگە داۋا، رەنجىگە شىپا بولالايدۇ. سەنمۇ مېنىڭ ھېكايەمنى ئاڭلاپ باق. بەلكىم ساڭا ياردىمىم تېگىپ قالار. كەنجى باتۇر بۇ گەپنى ئاڭلاپ خۇشاللىقنى باسالماي دەپتۇ: — ئۆزۈممۇ ئاخىمدىن بۇيان كۆپ ئىشلاردىن ھەيران، لېكىن سوراشتىن خىجىل بولۇپ تۇرغانىدىم. ئەمدى ياخشى بولدى. دوستۇم، قانغىچە سۆزلىگىن. سېنىڭ ھېكايەڭ تۈگىمەي تۇرۇپ مەن بۇ يەردىن كەتمەيمەن.

— ماقۇل، — دەپتۇ ساھىپخان يىگىت، — ساڭا سۆزلەپ بېرەي. بىزنىڭ ماكانىمىز ئەسلىدە بۇ تاغنىڭ كۈن چىقىش تەرىپىدىكى يۇرتتا ئىدى. دادام ئاتىقى چىققان باي ھەم يۇرت چوڭى ئىدى. كۆپ يىللار تىنچ ئۆتتۇق. بىر يىلى يۇرتىمىزغا ياۋ باستۇرۇپ كەلدى. دادام بىر قانچە قەبىلىلەرنى قوزغىتىپ ياۋغا قارشى ئاتلاندى. مەنمۇ جەڭگە ماڭدىم. ئاستىمدا ئۇچار ئارغىماق، قولۇمدا ئۆتكۈر شەمشەر، سەپ ئالدىدا بوراندەك كېتىپ باراتتىم. دۈشمەنلەر بىزنى كۆرۈپلا قاچتى. بىز قوغلىنىدۇق. ياۋنىڭ يۇرتىغا ئەمدىلا قەدەم باسقانىدۇق، كۈتمىگەندە ياۋ قوشۇنلىرى ئارقىسىغا بۇرۇلۇپلا بىزگە ھۇجۇم باشلىدى. ئۇلار ئىچىدىن بېشىغا قارالماق كەيگەن، قارا قاشقىلىق ئاق ئات مىنگەن، قولىغا ئۇزۇن ساپلىق قىزىل پۇپۇكلۇك نەيزە ئالغان قاپقارا ساقاللىق بىر باھادىر چىقىپ كېلىپ توپتوغرا مېنىڭ ئالدىمدىلا توختىدى. ئاندىن ماڭا قاراپ دېدى:

— مەرد بولساڭ مەيدانغا چۈش! يەككىمۇ يەككە ئېلىشىمىز!

بىز دەرھال ئارىنى سەل ئاچتۇق. مەن ئېتىمنى دىۋىتىپلا ئۇنىڭ ئۈدۈلغا باردىم، ئۇزاق ئېلىشتۇق. بىراق مېنىڭ نەيزەم قىسقا بولغاچقا، رەقىبىمنىڭ نەيزىسى ماڭا سانجىلىپ قۇربان بولدۇم. ئەل - جامائەت مېنى يۇيۇپ سەن كۆرگەن ھېلىقى قەبرىگە قويدى. تېخى ئۈچ كۈنمۇ بولمىغانىدى، سەن كەلدىڭ. ئىككىمىز كۆرۈشۈپلا دوستلىشىپ قالدۇق. . . ئەمدى سەن كەتمەكچى بولۇۋاتىسەن، مېنىڭ گېپىم تېخى تۈگىمىدى. ئاخىرىنى ئوبدان ئاڭلا، بۇنىڭ ساڭا ياردىمى تېگىپ قالار. مەن شۇ قېتىمقى جەڭگە ئاتلىنىش ۋاقتىدا دادامدىن «ئىككى يۈگرۈك» ئاتنىڭ بىرسىنى بېرىشنى سورىغانىدىم. دادام «كېيىن كېرىكى بولىدۇ» دەپ بەرگىلى ئۈنىمىدى. ئۇ ئاتنىڭ «ماڭسا ئۇچار قاناتنى ئۆزىگە يەتكۈزمەيدۇ، قوغلىسا ياۋنى ئامان قويمايدۇ. قاچسا ياۋنى ئۆزىگە يېقىنلاتمايدۇ» دېگەن تەرىپى مەشھۇر ئىدى. ھازىر بۇ ئاتلار ئاتخانىدا بار، سەن ئىزدەپ يۈرگەن ئاتمۇ دەل شۇ يەردە. بۇ ئاتلار ئاۋۇپ يىلقا بولدى. سەن ئاۋۋال بىزنىڭ ئۆيگە بار، مانا بۇ شەمشەرنى ئېلىپ، ئىچىڭگە يوشۇرۇپ ساقلا، ھەرگىز بىرەر كىشىگە كۆرسەتمە. چۈنكى ئۇلار بۇنى تونۇيدۇ، ئاندىن بىرەر چارە قىلىپ ھېلىقى ئىككى «يۈگرۈك» نى ئۆلتۈرۈۋەت. ئەگەر تۇتۇلۇپ قالساڭ، بەك قىيىنئەۋەتتە راستىڭنى دەپسەڭ بولىدۇ. ھەرگىز ھودۇقما، تەمكىن بول، ئەمدى ماڭساڭ بولىدۇ، — يىگىت دوستىمنى ئۈزىتىپ، ئۆزى قەبرىگە كىرىپ كېتىپتۇ. كەنجى باتۇرمۇ دوستىنىڭ ئۆيىگە كېتىپتۇ. بىر چاغدا ئاتخانىنى تېپىپ ھېلىقى ئاتلارنى تۇتۇپ قارىنى يېرىپ تاشلاپتۇ. ئاندىن قاچاي دەپ تۇرغاندا بىر قانچە كىچىك بالىلار كۆرۈپ قاپتۇ. بىردەمدىلا نۇرغۇن ئادەملەر كېلىپ ئۇنى باغلاپ باي ئالدىغا ئەكىرىپتۇ. ئۇرۇپتۇ، تېپىپتۇ. كىيىملىرىنى سالدۇرۇپ ئاخشۇرۇپتۇ. شۇ چاغدىلا ھېلىقى شەمشەر ياش بولۇپ كىشىلەر ئۇنى تونۇۋاپتۇ. كەنجى باتۇر ئەمدى ئىنقىرار قىلىشقا مەجبۇر بولۇپ راستىنى سۆزلەپتۇ. بىراق ئۇلار «سېنىڭ گېپىڭگە ئىشەنمەيمىز، راست بولسا سەن ئۇ يىگىتنى بىزگە كۆرسەت! ئاندىن ئىشىنىمىز» دەپ توۋلاپتۇ.

— ماقۇل كۆرسەتەي، — دەپتۇ يىگىت، — بىر شەرتىم بار، مەن ئۇنى چاقىرىمەن، كەلگەندە ھېچكىم كۆز يېشى قىلمىسۇن!

جامائەت «بولدۇ» دېيىشىپتۇ. ئۇلار مازارغا كەپتۇ. كەنجى باتۇر قەبرە ئالدىغا كېلىپ «دوستۇم، تۇققانلىرىڭىز بۇ يەرگە كەلدى. دوستلىقىمىزنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن قەبرىدىن بىر چىقىسىڭىز!» دەپ چاقىرىپتۇ. يىگىت قەبرىدىن چىقىپتۇ. دادىسى، ئانىسىغا سالام بېرىپتۇ. ئاندىن ئۈكىسى بىلەن كۆرۈشۈشكە مېڭىپتۇ. شۇ چاغدا قىيناتىسى ئالدىغا ئۆتۈپ ئۇنىڭغا قولىنى تەڭلەپتىكەن، يىگىت چىمچىلاق قولى بىلەن ئۇنى بىر تەرەپكە ئىتتىرىۋېتىپ ئۈكىسىنى قۇچاقلاپ كۆرۈشۈپتۇ. بۇ ھالىنى كۆرۈپ ئۈكىسىنىڭ كۆزىدىن بىر تامچە ياش چىقىپ كېتىپتۇ - دە، ئۇدۇلا ئاكىسىنىڭ پۈتتە دۈمىلاپ چۈشۈپ زور كەلكۈنگە ئايلىنىپتۇ. يىگىت غەرق بولۇپتۇ. خالايق ھەيران بولۇپ كەنجى باتۇرنىڭ گېپىگە ئىشىنىپ، ئۇنىڭدىن ئەپۇ سوراپتۇ. يىگىتنىڭ دادىسىمۇ:

— ئوغلۇم ساڭا ئىشەندىم، سەن ئوغلۇمنىڭ دوستى ئىكەنسەن. ئوغلۇمنىڭ ئورنىدا ماڭا ئوغلۇم بول، بارلىق بىساتىمنىڭ يېرىمى سېنىڭ بولسۇن! — دەپ كۆپ يالۋۇرۇپتۇ. بىراق بۇ يىگىت ئۈنىماي: «ماڭا سېنىڭ بىر تال گىياھرىڭمۇ كېرەك ئەمەس. دادامنىڭ ئەتىۋارلىق ئېتىنى بەرسەڭ كېتىمەن!» دەپ تۇرۇۋاپتۇ. باي ئائىلە ئۇنىڭ ئاتلىرىنى قۇلۇنلىرى بىلەن قوشۇپ ئالدىغا سېلىپ بېرىشكە مەجبۇر بوپتۇ. يىگىت ئاتلىرىنى ھەيدەپ ئالدى بىلەن دوستىنىڭ قەبرىسى ئالدىغا كەپتۇ. «جېنىم دوستۇم، بىر چىقىسىڭىز ئاخىرقى قېتىم كۆرۈشۈۋالايلى!» دەپتىكەن، دوستى چىقماپتۇ. ئۇدا ئۈچ قېتىم توۋلاپتۇ،

يىگىت چىقىماپتۇ. يەنە بىر نۆۋەت چاقىرىغانىكەن. يىگىت رەڭگى تاتارغان، رۇھى چۈشكەن ھالدا قەبرىدىن چىقىپتۇ - دە، مۇنداق دەپتۇ: «سېنىڭ ئۈنۈڭنى ئاڭلاپ چىقاي دەپ تۇرسام، ئۇكامنىڭ كۆزىدىن ئاققان ياش مېنىڭ بەدىنىمنى چۆكۈرگىلى تۇردى، تىرىشتىم، تىرىشتىم. سۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا چىققاندا، سەن ئىككىنچى نۆۋەت چاقىردىڭ. ئۈچىنچى نۆۋەت چاقىرىغاندا مەن سۇ يۈزىگە ئاران چىقتىم. ئۇ، بەكمۇ ھېرىپ كەتتىم، كېچىكىپ قېلىشىمنىڭ سەۋەبى مۇشۇ، ئەپۇ قىلغىن دوستۇم!» ئىككىيلەن ئايرىلىش ئالدىدا قانماي مۇڭدۇشىپتۇ. ئاخىرىدا يىگىت دوستىغا مۇنۇلارنى تاپىلاپتۇ: «دوستۇم ئېسىڭدە تۇت، سەن يۇرتۇڭغا بېرىپ ئۇزاق ئۆتمەي خەلقلەر ئۇرۇشقا ئاتلىنىدۇ، تۇققانلىرىڭ سېنى «ئارام ئال، بارمىغىن، دېيىشىدۇ. سەن «ماقۇل، دەپ قوي. لېكىن ئۇرۇشقا ئاتلان. ياۋ زېمىنىغا كۈن پېتىشىن بېسىپ كىر. ماڭا نەيزە ئۇرغان ھېلىقى قارا ساقال ساڭا ئات سېلىپ كېلىدۇ. سەن ئۇنى ئاتتىن تارتىپ چۈشۈرۈپ، «دوستۇمنىڭ ئىنتىقامىنى ئالدىم، دەپلا كالىسىنى كەس. ئېتىنىڭ قارىنى يارا! شۇ چاغدا ھەممەيلەن غەنىمەت بۆلۈشۈشكە كىرىشىپ كېتىدۇ. سەن ئېتىڭنى چېپىپ كۈن چىقىشقا ماڭساڭ بىر مەھەللىگە كېلىسەن، شۇ مەھەللىدە بىر ئۆي ئىچىدە ئىككى قىز، بىر كېلىن، بىر قارچۇغا بار. سەن ئېتىڭنى بوسۇغىغا باغلاپ قويۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈۋەت. ئۆي ئالدىدا بىر تۈپ تېرەك، بىر تۈپ سۆگەت بار. ئۇلارنىڭ شاخلىرىنى كېسىپ ئېلىۋالغىن. لېكىن ھەرگىز ئولجا ئالما. يولدا تۆگىنىڭ مايىقلىرى ئۇچرايدۇ، تېرىپ ئېلىۋال. بىر قارا نار تۆگە ئوتلاپ يۈرىدۇ. ئۇنى ئېلىپ يۈك - تاقاڭنى يۈكلىۋال. يۇرتۇڭغا يەتتە كۈنلۈك يول قالغاندا، سۆگەت چىۋىقلىرىنى ئېلىپ تۆگە قۇمۇلاقلىرى قاپلانغان قاپنى ئۇرساڭ، ئالدىڭدا ئاتلار كىشىنەپ، تۆگىلەر بوزلاپ، قويلار مەرەپ، كالىلار مۆرەپ چىقىشىدۇ. تېرەك شاخلىرىنى كەسلەپ خۇرجۇنغا سېلىۋالساڭ ئۆيۈڭگە بارغاندا ئالتۇنغا ئايلىنىدۇ. كاتتا باي بولۇپ كېتىسەن». كەنجى باتۇر بۇ گەپلەرنى دىلىغا مەھكەم پۈكۈپ، زور ئۈمىد بىلەن يولغا مېڭىپتۇ. دوستىنىڭ دېگەنلىرى راست چىقىپتۇ. ئاتلىرىنى دادىسىغا تاپشۇرۇپتۇ، كېيىن ئۇرۇشقا بېرىپتۇ. قارا ساقاللىق رەقىبىنى ئۆلتۈرۈپ، دوستىنىڭ ئىنتىقامىنى ئاپتۇ. قاشقا ئېتىنى ئۆلتۈرۈپ، بىر ئۆيگە كىرسە ئايدەك گۈزەل بىر قىز تۇرغۇدەك، يىگىتنىڭ ئىچى ئاغرىپ، كۆتۈرگەن قىلىچىنى بىر پەس توختىتىپ، ئاۋۋال ئۇنىڭ مەڭزىگە بىرنى سۆيۈۋاپتۇ. ئاندىن بىرلا قىلىچ ئۇرۇپ جېنىنى ئاپتۇ. قالغان ئىككى قىز، قارچۇغىنىمۇ جېنىدىن جۇدا قىپتۇ. غەلبە خوشاللىقىدا يۇرتىغا قايتىپتۇ. مەھەللىگە ئاز قالغاندا قاتتىق بوران چىقىپ، ئاز بولمىغان ئادەم، ئات، تۆگە، مال - دۇنيا، ئولجىلارنى ئۇچۇرۇپ كېتىپتۇ. كەنجى باتۇرنىڭ ھېچنىمىسى زىيانغا ئۇچرىماپتۇ. ئەسلىدە يولدا ئۇچرىغان نەرسىلەرنىڭ ئىگىسى سېھرىگەر بولۇپ، مال - دۇنياسىنى سالامەت ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، دەرەخ، قۇمۇلاق سۈرىتىگە كىرگۈزۈپ قويغانىكەن. ھەممىسى ئەسلىگە قايتىپتۇ. كەنجى باتۇر بۇ بايلىقلارنى كۆرۈپ دوستىنى ئېسىگە ئاپتۇ. ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈش ئارزۇسى تۇغۇلۇپ، ياراق ئاتتىن بىرنى مىنىپتۇ - دە، دوستىنىڭ قەبرىسى ئالدىدا پەيدا بوپتۇ. دوستىغا سالام بېرىپتۇ. يىگىت قەبرىدىن چىقىپ، دوستىنى سارايدا باشلاپ مېھمان قىپتۇ. بىر كۈنى ئۇ ئۆز ئۆيىگە قايتماقچى بولغانىكەن. دوستى ئۇنىڭغا: «دوستۇم يارابىسەن! دېگەنلىرىمنىڭ بارىنى ئادا قىلدىڭ. مەن سەندىن ئۇ ئالەم، بۇ ئالەم رازى، ئەمدى يولغا چىقساڭ بولىدۇ. سەن يۇرتۇڭغا بارغاندا ئىككى ھارۋىغا مال باسقان بىر سودىگەر ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭ ئىككى ئېتى بار، بىرسى جەرەن، بىرسى تورۇق. سەن بۇ ئاتلارنى قانچە دەپسە بېرىپ سېتىۋالغىن. ئۆيگە ئاپىرىپ ئۈچ يىلغىچە يۈگەن سالما ھەم مىنمە، ئىگەرلىمە، ئاندىن تورۇق ئاتنى ئۆلتۈرۈپ، سۆڭەكلىرىنى، مېڭىسىنى، يىلىكىنى ئاقتۇر. ئەگەر يېغى ئاق بولمىسا ياكى مەڭدەك يېرى قارا بولسا

جەرەن ئاتنى يەنە ئىككى يىل باق. ئاندىن ئۆي ئىچىگە باغلاپ، ھەرگىز مىنمە، ئادى ئات توروفلاپ قامچىدەك قالمىغۇچە، كۈندە پەقەت بىر چىشلەم ئوت، بىر يۈتۈم سۇلا بەرگىن. بىر مەزگىل ئۆتكەندە سېنىڭ بېشىڭ ئاغرىشقا باشلايدۇ. ساقىيىپ قالسا مەيلى، ساقايىمسا جەرەننى مىنىپ دەرھال مېنىڭ ئالدىغا كەل. مېنى ئۆتتۈپ قالمىغىن» دەپتۇ. ئىشلار يەنىلا دوستىنىڭ دېگىنىدەك بويىتۇ. كېيىن كەنجى باتۇرنىڭ بېشى قاتتىق ئاغرىشقا باشلاپتۇ. ئۇ ئائىلاج جەرەن ئاتنى مىنىپ دوستىنىڭ قېشىغا مېڭىپتۇ. بۇ ئىشلارنى يىگىت كۆڭۈل ئەينىكىدە كۆرۈپ تۇرىدىكەن. ئەسلىدە جەرەن ئات كۆكسى قىزىغانچە بەك چاپىدىكەن. «ئۇنى توختىتالماي قالسا قانداق بولار؟» دېگەن غەم ئىچىدە قالغان يىگىت قىرىق غۇلاچ كېلىدىغان بىر يىپەك ئارغامچىنى يولغا توغرا تارتىپ قويۇپتۇ. يىگىت مىنگەن جەرەن ئات پۈتلىشىپ مۇدۈرگەندە، كەنجى باتۇر دەل دوستىنىڭ قەبرىسى ئالدىغا يىقىلىپتۇ. ئات ئۇدۇل كېتىپ قاپتۇ. يىگىت دوستىنىڭ جاراھىتىنى تېڭىپ ساقايتىپتۇ. بۇ چاغدا ئەزرائىل كېلىپ يىگىتتىن سوراپتۇ: «بۈگۈن ماڭا بىر ئادەمنىڭ جېنىنى ئېلىشقا بۇيرۇق كەلگەندى. ئۇ جان بەرمەك تەس كېلىپ بۇ يەرگە قېچىپ كىرىۋالدى. سەن ئۇنى يوشۇرۇپ قويدۇڭ، ھازىر ئۇنى ماڭا تاپشۇر، ئۇنىڭ جېنىنى ئېلىپ كېتەي» يىگىت مۇنداق دەپتۇ:

— مەن ئۇرۇشتا قۇربان بولغاندا، بىر ئاقساقال مەندىن نېمە تىلىكىڭ بار؟ دەپ سورىدى. مەن: ئۈچ نۆۋەت تىلىكىمنى ھەل قىلىپ بېرىشكە ۋەدە بەرگىن، دېدىم. ئۇ ماقۇل بولدى. مەن بۇ يىگىت بىلەن ۋاپادار دوست بولغانىدىم. سەن بېرىپ ئاقساقالغا ئېيتتىم: مەن بۇ دوستۇمنىڭ ھاياتىنى تىلەيمەن. ئەزرائىل بۇ گەپنى ئاقساقالغا دەپتۇ. ئاقساقال بولسا ئەزرائىلغا مۇنداق دەپ بۇيرۇق بېرىپتۇ: بويىتۇ، ئۇنىڭ رايىغا باقايلى. سەن كىشىلەرگە ئېيتتىم: «بۇندىن كېيىن ئەر - خوتۇنلار، ئاتا - بالىلار، ئاكا - ئۇكىلار، ئاچا - سىڭىللار، دوستلار بىر - بىرىگە ساداقەتمەن بولسۇن، ۋاپاغا جاپا قىلمىسۇن، ئۆزئارا مېھرىبان بولسۇن، ئۇرۇش - تالاش قىلىشمىسۇن، تىنچ ئامان ئۆتسۇن، بىرسى بىرسىگە ئورا كولىمىسۇن، شۇنداق قىلغاندىلا بۇ ئىككى دوستتەك ۋاپادار بولغىلى بولىدۇ. ۋاپادارلىق مۇقامىغا يەتكەنلەرگە مەڭگۈلۈك ھايات ئىنئام قىلىمەن. ئەزرائىل بۇ بۇيرۇقنى جاكارلاپتۇ. كىشىلەر ۋاپادارلاردىن ئۆگىنىپ مەڭگۈ ئۆلمەسلىك ئۈچۈن، ئۆز يۇرتلىرىغا مېھرىبانلىق ئۇرۇقلىرىنى چېچىشقا بەل باغلاپتۇ. بۇ ئىككى يىگىت ئەل ئىچىدە مەڭگۈ ھايات قاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇرۇش - جىدەللىر، ئىناقسىزلىقلار ئازىيىپ، ئەل ئامان، يۇرت تىنچ، باي - باياشات يۇرتقا ئايلىنىپتۇ.

(سۆزلەپ بەرگۈچى: پەيزىۋات ناھىيەسى قىزىلسۇ يېزىسى قىرىق تام كەنتىدىن دېھقان مەمەت جالالىدىن)

ئۇنۇتقاق بالا

ئۇنۇتقان زاماندا، «توما بەشى» دېگەن بىر يۇرت بولغانىكەن. يۇرتنىڭ ئايغىدا سەيلىخان ئىسىملىك تۇل ئايال ياشايدىكەن، ئۇنىڭ تۇرسۇن دېگەن بىر ئوغلى بار ئىكەن. سەيلىخان ئېرى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئوغلىنى «ئەتىۋارلىدىم» دەپ ئىككى ئۆگىتىپ قويۇپتۇ. تۇرسۇن ئوقۇش بىلەن خۇشى يوق، ئويۇن قېپى بولۇپ قاپتۇ. ئانىسى بىرەر ئىشقا بۇيرىسا، ئۇنىڭ كۆڭلى ئويۇندا بولغاچقا، قىلماقچى بولغان ئىشىنى ئۇنتۇپ قالىدىكەن. كۈنلەردىن بىر كۈنى سەيلىخان ئوغلى تۇرسۇننى «قاسساپنىڭ دۈكىنىدىن 4 سەر گۆش ئېلىپ كەل» دەپ بۇيرۇپتۇ. تۇرسۇن «ماقۇل» دەپ ئۆيىدىن چىقىپ كېتىپ، مەلىدىكى تەختۇش ئاغىنىلىرى بىلەن ئويۇن كەچ بولغاندا قايتىپ كىرىپتۇ. ئانىسى ئۇنىڭدىن «گۆش قېنى؟» دەپ سوراپتىكەن، تۇرسۇن: «ئۇنتۇپ قاپتىمەن، ئەتە ئەكىلەي!» دەپتۇ. ئەتىسى ئانىسى ئۇنى يەنە ئۇنتۇپ قالمىسۇن، دەپ: «بۈگۈن ئۆيىدىن چىققاندىن تارتىپ، قاسساپنىڭ دۈكىنىغا بارغۇچە توختىماي (4 سەر، دەپ تەكرارلاپ ماڭ، ئۇنتۇپ قالما!» دەپتۇ. تۇرسۇن شۇ ماڭغانچە، توختىماستىن «4 سەر، 4 سەر» دەپ تەكرارلاپ كېتىۋېرىپتۇ. لېكىن قاسساپنىڭ دۈكىنى ئالدىدىنمۇ ئۇنتۇپ كېتىپتۇ. بۇ ياز كۈنلىرى ئىكەن. بىر يەرگە كەلسە، بىر توپ ئادەم بىر خاماندىكى چەش بۇغداينى بوداۋاتقانىكەن. بىرسى: «بېگىمنىڭ بۇغدايى بۇ يىل بەك ئوخشىدى! يۈز تاغار بۇغداي چىقىشىدا گەپ يوق!» دەپتۇ. يەنە بىرسى: «شۇم ئېغىزلىق قىلمايلى، مىڭ تاغار بۇغداي چىقىدۇ!» دەپتۇ. دەل شۇ چاغدا تۇرسۇن «4 سەر، 4 سەر!» دەپتۇ! بەگنىڭ پوداقچىلىرى بىلەن بوداقچىلىرى ئاچچىقتىن يېرىلغۇدەك بوپتۇ. ئۇلار تۇرسۇننىڭ قۇلغىدىن تارتىپ تۇرۇپ:

— ھەي يېتىمەك! شۇم ئېغىزلىق قىلماي «بىرى مىڭ بولسۇن» دەپ ماڭ! — دەپتۇ. تۇرسۇن قورقۇپ تۇرۇپ: «ماقۇل! بىرى مىڭ بولسۇن! بىرى مىڭ بولسۇن» دەپ تەكرارلاپ ئالدىغا قاراپ مېڭىپتۇ. بىر ھازا يول مېڭىپ بىر يەرگە كەلسە، يول بويىدىكى بىر تۈپ قاپاق تېرەكنىڭ سايىسىدا ئولتۇرۇپ، كۆيىنىكىنى سېلىپ پىت بېقىۋاتقان، باش - كۆزىنى تۈك بېسىپ كەتكەن، يۈزلىرى كىرلىشىپ كەتكەن قېرى بىر بوۋايغا كۆزى چۈشۈپتۇ. بوۋاي ھەدەپ بىر پىتنى ئۆلتۈرۈپ: «بىرسىڭ بولسىمۇ ئۆل!» دېگۈدەك! تۇرسۇن بۇ يەرگە «بىرى مىڭ بولسۇن!» دەپ يېتىپ كەپتۇ. بوۋاي ئۇنىڭغا كۆزىنى يوغان ئېچىپ بىر ئاللىپ قارىۋەتكەندىن كېيىن: «ھەي شۇمتەك! نېمە دەۋاتىسەن؟ تاياق يېگۈڭ كەلدىمۇ؟ بىرىنىمۇ تۈگىتەلمەيۋاتسام، بىرى مىڭ بولسۇن دېگىنىنى بۇنىڭ تاياق يېمەي دېسەڭ «بىرى بولسىمۇ تۈگىسۇن!» دەپ ماڭ!» دەپتۇ. تۇرسۇن ماقۇل بولۇپ يەنە يولغا مېڭىپتۇ. بىر مەھەللىگە كەلسە، نۇرغۇن ئەر - ئايال، چوڭ - كىچىك ھازىدارلار ھەدەپ «ۋاي بالام»، «ۋاي ئاكام»، «ۋاي ئۇكام» دەپ يىغلىشىۋاتقانمىش، ھازىدارلار تۇرسۇننىڭ ئاغزىدىن «بىرى بولسىمۇ تۈگىسۇن» دېگەن گەپنى ئاڭلاپ، شۇ ھامان ئۇنى تۇتۇپ ئۈرۈپ قوغلاپتۇ. تۇرسۇن ئۇلاردىن: «ئەمە نېمە دەپ ماڭاي؟» دەپ سوراپتىكەن. ھازىدارلار: «ھازا بولغان ئۆيگە كىرگەن ئادەم كۆينەكلىرىنىڭ ياقىلىرىنى يىرتىپ، ئۆزىنى كاپاتلاپ، كۆڭلى غەش، كۆزىدە ياش كىرمەيدۇ! ئەمدى يولبويى «ئانامەي»، «دادامەي»، «ۋاي قېرىنداش!» دەپ ماڭ! بولمىسا كۆرىدىغاننى

كۆرسەن! ماڭا! يوقال!» دەپتۇ. تۇرسۇن ئۇلارنىڭ ئۆگەتكىنى بويىچە ھازا ئېچىپ كېتىپ بېرىپ، يول بويىدىكى كاتتا توي بولۇۋاتقان بىر قورۇغا كىرىپ قاپتۇ. ئۇ خەقلەرنى كۆرۈپ تېخىمۇ ۋارقىراپ يىغا ساپتۇ. تويچىلارنىڭ كۆڭلى بىر قىسما بولۇپ، تۇرسۇننى بىر چەتكە تارتىپ: «بۇ دېگەن توي! ھەممە ئادەم ئۇسسۇل ئويناپ خۇشاللىقنى بىلدۈرۈشى كېرەك. تويغا ھازا ئېچىپ كەلسەڭ قانداق بولىدۇ؟ بۇ يەرگە كېلىپ ئۇسسۇل ئوينا! ئالدى - ئارقاڭغا چۆرگىلە!» دېيىشىپتۇ. تۇرسۇن تويچىلارنىڭ ئۆگەتكىنى بويىچە ئالدى - ئارقىسىغا چۆرگىلەپ چوڭ يول بىلەن داۋاملىق مېڭىۋېرىپتۇ. مېڭىپ - مېڭىپ بىر جاڭگالغا كېلىپ قاپتۇ. تۇرسۇن يەنىلا ئۇسسۇلنى ئويناپ مېڭىپتەكەن. بىر ئوۋچى يۈگۈرۈپ كېلىپ:

— ھوي شۇمتەك، ئەتىگەندىن بۇيان ئەمدى بىر جەرەننى چەنلەپ ئاتاي دېيىشىمگە سەن كېلىپ ئۇنى ھۈركىتىپ قاچۇرۇۋەتتىڭ! سېنى قانداق قىلسام بولار؟ ئالدىڭغا ماڭساڭ، يەنە ماڭا ئوخشاش ئوۋچىلار بار! سەن ئەمدى ئېڭىشىپ ماڭا! بېشىڭنى كۆتۈرمە!» دەپتۇ. تۇرسۇن خۇددى ئوغرىدەك ئۆمىلەپ مېڭىپ كېتىپتۇ. تۇرسۇن بىردىنلا ئوخشاپ كەتكەن قوغۇنلۇققا كىرىپ قاپتۇ. قوغۇنلار ئوخشاپ سايىنىڭ تېشىدەك يېتىپ كەتكەنەكەن. ئۇ بىردەم چۈنەكتە ئۆمىلەپ، بىردەم پىلەك ئارىسىدا تىمىسقىلاپ كېتىپ بارغانىكەن، قوغۇن ئىگىسى كېلىپ «كاپلا» قىلىپ تۇتۇۋاپتۇ ۋە سۆرەپ «كاپا» قېشىغا ئەكەپتۇ. ئاندىن «قوغۇنۇمنى نېمە ئۈچۈن ئوغرىلايسەن» دەپ سوراق قىلىپ باغلاپ قويۇپتۇ. سەيلىخان ئوغلىنىڭ ئۆيگە كەلمىگەنلىكىدىن ئەنسىرەپ ئۇ كەتكەن يول بىلەن ئىزدەپ مېڭىپتۇ. يولدا ئۇچرىغانلاردىن سوراپ، بولغان ئەھۋاللارنى ئۇقۇپ مېڭىپ، ئاخىر قوغۇنلۇققا يېتىپ كەپتۇ. ئانىسى قوغۇنچىغا بولغان ۋەقەلەرنى بىر - بىرلەپ سۆزلەپ بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قوغۇنچى تۇرسۇننى ئانىسىغا تاپشۇرۇپ بېرىپتۇ ۋە ئۇلارنى قوغۇن بىلەن مېھمان قىپتۇ. قوغۇنچى كۈلۈپ كېتىپ: «بۇ بالا نېمە ئۈچۈن ئاسان ئۇنتۇپ قالدىغان بولۇپ قالغاندۇ؟» دەپتۇ. سەيلىخان مۇنداق دەپتۇ: «بالىغا ھەمىشە ئۇنى قىل، بۇنى قىلما دەپ ئۆگىتىۋەرسە، ئۆزىنىڭ كاللىسىنى ئىشلەتمەيدىغان، باشقىلارنىڭ ئۆگەتكىنىنىلا دەيدىغان بولۇپ قالدىغان ئوخشايدۇ!»

(سۆزلەپ بەرگۈچى: پەيزىۋات ناھىيەلىك يېزا ئىگىلىك ئىدارىسى پىنسىيونېرى يۈسۈپ ئۆمەر)

(توپلاپ رەتلىگۈچىلەردىن مۇھەممەدجان تىلىۋالدى پەيزىۋات ناھىيە گۈللۈك يېزا ئاقتوقاي كەنتىدە دېھقان، ئالجان ئادىل شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنىستىتوتى مىللەتشۇناسلىق كەسپىنىڭ ئوقۇغۇچىسى)